

GLYFOSAAT EN RECHT

ONDERZOEK NAAR HET JURIDISCH KADER ROND GLYFOSAAT EN NAAR
DE BURGERRECHTELIJKE EN MENSENRECHTELIJKE KWALIFICATIE VAN
MILIEUSCHADE VEROORZAAKT DOOR GLYFOSAATBEVATTENDE
GEWASBESCHERMINGSMIDDELEN

Aantal woorden: 55 781

Anaïs Renard

Studentennummer: 01904984

Promotor: Prof. dr. An Cliquet

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de rechten
Academiejaar: 2020-2021

Inhoudstafel

Inhoudstafel	2
Dankwoord.....	4
Samenvatting.....	5
Lijst van afkortingen (in alfabetische volgorde)	6
Inleiding	8
Hoofdstuk 1. Glyfosaat in context	8
Afdeling 1. Chemicaliëngebruik in de landbouw in historisch perspectief	8
Afdeling 2. Glyfosaat	9
Afdeling 3. De uitdagingen van een wereld met gewasbeschermingsmiddelen	12
Hoofdstuk 2. Opzet van het onderzoek.....	14
Afdeling 1. Vraagstelling.....	14
Afdeling 2. Relevantie van het onderzoek.....	14
Hoofdstuk 3. Begrenzing van het onderzoek	15
Deel 1. Het juridisch kader rond glyfosaat	16
Hoofdstuk 1. Internationaal en Europees kader	16
Afdeling 1. Glyfosaat en internationaal recht: weinig sturing?	16
Afdeling 2. Glyfosaat en het EU-rechtelijke <i>conundrum</i>	20
Afdeling 3. Conclusie	40
Hoofdstuk 2. Glyfosaat in België.....	42
Afdeling 1. De Belgische bevoegdheidsverdeling	42
Afdeling 2. Het Belgische glyfosaatbeleid	43
Afdeling 3. Gewasbeschermingsmiddelen en biodiversiteitsbescherming	44
Hoofdstuk 4. Tussenconclusie	45
Deel 2. Glyfosaat voor de rechter?	47
Hoofdstuk 1. Kenmerken van het glyfosaatvraagstuk.....	47
Afdeling 1. Schade aan mens en milieu	47
Afdeling 2. Meer dan één verantwoordelijke?	48
Hoofdstuk 2. Glyfosaatschade door de lens van de delictuele aansprakelijkheid	50
Afdeling 1. Ontvankelijkheid van een vordering voor milieuschade door glyfosaatproducten.....	51
Afdeling 2. Ten gronde: fout, schade en causaliteit.....	56
Afdeling 3. Schadebegroting en schadevergoeding van milieuschade als knelpunten?	65

Afdeling 4. Conclusie	68
Hoofdstuk 3. Glyfosaatschade door de lens van het recht op een gezond leefmilieu	70
Afdeling 1. Interpretaties van het recht op een gezond leefmilieu en de gevolgen hiervan voor de bevinding van een schending van dit recht	70
Afdeling 2. Geen nieuw beleid inzake gewasbeschermingsmiddelen... maar wel inspraak in dat beleid?	85
Afdeling 3. Conclusie	91
Hoofdstuk 4. <i>De lege ferenda?</i> Glyfosaatschade door de roze bril van de “ <i>rights of nature</i> ”	92
Afdeling 1. Over de rechten van de natuur.....	92
Afdeling 2. Toetsing van burgerrechtelijke en mensenrechtelijke concepten aan de rechten van de natuur	94
Afdeling 3. Toepassing van de rechten van de natuur op het glyfosaatvraagstuk.....	96
Afdeling 4. Conclusie	102
Hoofdstuk 5. Tussenconclusie	103
Conclusie	105

DANKWOORD

Ik zou graag mijn promotor, Professor Cliquet, willen bedanken. Bedankt voor het enthousiasme die u getuigde voor dit masterproefonderwerp en voor uw beschikbaarheid doorheen het schrijfproces.

Ook een speciale dank aan de heren Bart Staes, Tom Malfait en Nicolas Celis. Bedankt voor de tijd die jullie genomen hebben om jullie waardevolle inzichten met mij te delen.

Ik wil ook mijn dankbaarheid getuigen aan Daan, Doortje, Wannes, Noa, Matti, Sean, Finn, Dinah en Pauline. Bedankt voor jullie kritische blik en constructieve feedback.

Tot slot wil ik mijn familie en vrienden bedanken. Bedankt voor de onvoorwaardelijke steun.

SAMENVATTING

De chemische stof glyfosaat heeft in de laatste jaren veel inkt doen vloeien. Het is uitgegroeid tot een symbool van intensieve landbouwpraktijken. De herbicide wordt doorgaans geassocieerd met het beruchte bedrijf die hem ontwikkeld heeft: Monsanto. Als dusdanig roept het glyfosaatvraagstuk naast juridische vragen ook maatschappelijke, economische en ecologische vragen op. Een masterproef in de rechten dient in te gaan op het juridisch aspect van dit vraagstuk.

Deze masterproef onderzoekt twee vragen. In het eerste deel, wordt het juridische kader rond glyfosaat geanalyseerd: wat wordt *a priori* geregeld om glyfosaatschade aan het milieu te voorkomen, of alleszins binnen bepaalde perken te houden? Op internationaal vlak is er amper regulering van glyfosaat. Dit is omdat het internationaalrechtelijk kader rond gewasbeschermingsmiddelen versnipperd is. Horen tot het plaatje: twee *soft law*-instrumenten en een lappendeken aan verdragen. Voor glyfosaat springt slechts één verdrag in het oog: het SPS-Akkoord over de toepassing van sanitaire en fyto-sanitaire maatregelen. Een (Europees of nationaal) glyfosaatverbod moet immers aan de voorwaarden van dit Akkoord voldoen.

Het Europeesrechtelijk kader rond gewasbeschermingsmiddelen is daarentegen wél uitgebreid. Verordening nr. 1107/2009 en Richtlijn nr. 2009/128 vormen de ruggengraat van dit kader. Ze vertonen twee gemeenschappelijke krachtlijnen. Ten eerste onderscheiden deze instrumenten zich door de vooraanstaande plaats die ze aan het voorzorgsbeginsel geven. De tweede krachtlijn is de complexe dichotomie die gemaakt is tussen Europese en lidstatelijke taken. Hierbij liggen de beslissingen vooral bij de lidstaten. Wat België betreft, vallen gewasbeschermingsmiddelen deels onder de bevoegdheid van de federale staat en deels onder de bevoegdheid van de gewesten. Er is een verbod op de verkoop en het gebruik van glyfosaatproducten voor particulieren. De verkoop en het gebruik van glyfosaatproducten voor professionelen wordt omkaderd door het Belgisch nationaal pesticidereductieplan.

Het tweede deel onderzoekt welke rechtsmiddelen *a posteriori* aangewend zouden kunnen worden voor milieuschade veroorzaakt door glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen. Meer precies wordt gekeken hoe glyfosaatschade gekwalificeerd kan worden in termen van burgerrechtelijke aansprakelijkheid en in mensenrechtelijke termen. Beide benaderingen bieden een antropocentrische analyse: menselijke belangen vormen het noodzakelijke uitgangspunt voor de erkenning in rechte van de milieuschade veroorzaakt door glyfosaatproducten. De mensenrechtelijke benadering reikt ook een procedurele lens aan. Uit dit onderzoek blijkt dat er “procedurele vraagtekens” rijzen bij het juridisch kader rond glyfosaat en glyfosaatmiddelen.

Een analyse aan de hand van het conceptueel kader van de rechten van de natuur wijst uit dat een betere erkenning van het milieu het antropocentrisme van het recht deels kan verhelpen. Het zou immers leiden tot de inachtneming van de milieuschade door glyfosaatproducten in zijn meest diverse vormen en de ontvankelijkheid van vorderingen die herstel van milieuschade door glyfosaatproducten beogen, bevorderen.

Aan de grondslag van deze thesis zijn twee simpele vragen over glyfosaat en recht. Omdat het glyfosaatvraagstuk raakvlakken heeft met het internationaal, Europees en nationaal recht en tevens de vraag naar de juridische erkenning van het milieu doet rijzen, tracht dit onderzoek de juiste balans te vinden tussen een zuiver positiefrechtelijke analyse en een rechtsfilosofische analyse.

LIJST VAN AFKORTINGEN (IN ALFABETISCHE VOLGORDE)

Term	Afkorting
2030 Duurzame Ontwikkelingsdoelen	SDGs
Afrikaans handvest voor de mensen- en volkerenrechten	Het Afrikaans handvest
Amerikaanse Verdrag voor de Rechten van de Mens	AVRM
Bijzondere Commissie toelatingsprocedure van de Unie voor pesticiden van het Europese Parlement	Het PEST-comité
Europese Unie	EU
Europees Hof voor de Rechten van de Mens	EHRM
Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden	EVRM
Europese Autoriteit voor Voedselveiligheid	EFSA
Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de EU	GLB
Hof van Justitie van de Europese Unie	HVJEU
Inter-Amerikaans Hof voor de Rechten van de Mens	IAHRM
Internationaal Instituut voor Kankeronderzoek	IARC
Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten	ICCPR
Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten	ICESCR
Milieuprogramma van de Verenigde Naties	UNEP
Nationaal Actie Plan d'Action National (het Belgische pesticidereductieplan)	NAPAN
Richtlijn (EG) nr. 2003/4 van het Europees Parlement en de Raad van 28 januari 2003 inzake de toegang van het publiek tot milieu-informatie en tot intrekking van Richtlijn 90/313/EEG van de Raad	Aarhusrichtlijn

Richtlijn (EG) nr. 2004/35/EG van het Europees Parlement en de Raad van 21 april 2004 betreffende milieuaansprakelijkheid met betrekking tot het voorkomen en herstellen van milieuschade	Richtlijn milieuaansprakelijkheid
Richtlijn (EG) nr. 2009/128 van het Europees Parlement en de Raad van 21 oktober 2009 tot vaststelling van een kader voor communautaire actie ter verwezenlijking van een duurzaam gebruik van pesticiden.	Richtlijn nr. 2009/128
<i>Standing Committee on Plants, Animals, Food and Feed</i> , vroeger: <i>Standing Committee on the Food Chain and Animal Health</i> (Permanent Comité voor de voedselketen en de diergezondheid)	ScoPAFF
Uitvoeringsverordening (EU) nr. 2017/2324 van de Commissie van 12 december 2017 tot verlenging van de goedkeuring van de werkzame stof glyfosaat	Uitvoeringsverordening nr. 2017/2324
Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie	VWEU
Verdrag betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden	Verdrag van Aarhus
Verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad van 21 oktober 2009 betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen en tot intrekking van de Richtlijnen 79/117/EEG en 91/414/EEG van de Raad.	Verordening nr. 1107/2009
Verordening (EU) nr. 2019/1381 van het Europees Parlement en de Raad van 20 juni 2019 betreffende de transparantie en duurzaamheid van de EU-ricicobeoordeling in de voedselketen en tot wijziging van Verordeningen (EG) nr. 178/2002, (EG) nr. 1829/2003, (EG) nr. 1831/2003, (EG) nr. 2065/2003, (EG) nr. 1935/2004, (EG) nr. 1331/2008, (EG) nr. 1107/2009 en (EU) 2015/2283 en Richtlijn 2001/18/EG	Verordening nr. 2019/1381
Voedsel- en Landbouworganisatie van de Verenigde Naties	FAO
Wet van 12 januari 1993 betreffende een vorderingsrecht inzake bescherming van het leefmilieu	Milieustakingswet
Wereldhandelsorganisatie	WTO
WTO-Akkoord over de toepassing van sanitaire en fytosanitaire maatregelen	SPS-Akkoord
Verenigde Naties	VN

INLEIDING

Hoofdstuk 1. Glyfosaat in context

De chemische stof glyfosaat heeft in de laatste jaren veel inkt doen vloeien.¹ Het is uitgegroeid tot een symbool van intensieve landbouwpraktijken.² Dit inleidende hoofdstuk is in drie delen gestructureerd. In de eerste afdeling wordt de historische context geschetst. De tweede afdeling zoomt in op glyfosaat en op het bedrijf dat glyfosaat heeft ontwikkeld. De derde afdeling plaatst glyfosaat in een grotere debat en reflecteert kort over de toekomst van glyfosaat.

Afdeling 1. Chemicaliëngebruik in de landbouw in historisch perspectief

Meer dan 8000 jaar geleden is de mens aan landbouw beginnen doen.³ Dit was een keerpunt in de geschiedenis omdat het de sociale organisatie van menselijke gemeenschappen veranderde.⁴ Ook beschouwen sommige auteurs dat hiermee de basis was gelegd voor het Antropoceen.⁵ Op de schaal van de landbouwgeschiedenis, is tot voor kort onkruidbestrijding handenarbeid geweest.⁶ De eerste onkruidverdelgers, nu gewasbeschermingsmiddelen genoemd, worden pas eind van de 19de eeuw geïntroduceerd. Synthetische gewasbeschermingsmiddelen kennen hun grote doorbraak in de tweede helft van de 20ste eeuw,⁷ tijdens de zogenaamde “groene revolutie” dat tot een verdrievoudiging van de landbouwproductie leidt.⁸ De rol van deze producten is het beschermen van gewassen tegen plagen zoals onkruid om oogstverliezen te beperken en een optimaal rendement te verkrijgen.⁹

In het begin is er weinig kennis over het gevaar die deze chemische stoffen voor het milieu kunnen betekenen.¹⁰ In de jaren '60 komt hier verandering in, onder meer onder invloed van het boek *Silent*

---

¹ M. MORVILLO, “Glyphosate effect: has the glyphosate controversy affected the EU’s regulatory epistemology?”, *European Journal of Risk Regulation*, 2020, No. 11, p. 422.

² A. SENECA, “Le glyphosate, « vrai poison » ou « faux sujet » ? Petit manuel pour comprendre le débat sur l’herbicide controversé”, *Le Monde*, 2019 ; Y.H. HENDLIN *et al.*, “Like oil and water: the politics of (not) assessing glyphosate concentrations in aquatic ecosystems”, *European Journal of Risk Regulation*, 2020, vol. 11, No. 3, p. 552.

³ J. GOWDY en L. KRALL, “The ultrasocial origin of the Anthropocene”, *Ecological Economics*, 2013, No. 95, p. 140.

⁴ K. BOSSELMAN, “The rule of law in the Anthropocene”, *The search for environmental justice*, P. Martin, S. Z. Bigdeli, T. Daya-Winterbottom, W. du Plessis en A. Kennedy (ed.), 2015, Northampton, Edward Elgar Publishing, p. 46.

⁵ J. GOWDY en L. KRALL, *op. cit.*, p. 140.

⁶ P. HOUGH, *The global politics of pesticides: forging consensus from conflicting interests*, 1998, Londen, Earthscan, p. 3.

⁷ P. HOUGH, *ibidem*, p. 3.

⁸ E. BOZZINI, *Pesticide policy and politics in the European Union. Regulatory assessment, implementation and enforcement*, Cham, Springer Nature, 2017, p. 9.

⁹ M. VAUDANO, « A quoi servent les pesticides, qui se retrouvent dans notre alimentation ? », *Le Monde*, 2018.

¹⁰ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 11.

Spring van biologe Rachel Carson.¹¹ Terugschakelen naar de oude landbouwpraktijken is echter niet meer aan de orde: monocultuur en intensieve landbouwpraktijken zijn de norm geworden.¹² Chemicaliën hebben voornamelijk twee functies in de landbouw: ze worden ofwel ingezet als kunstmest, ofwel als gewasbeschermingsmiddel.¹³ De agrochemische markt is het speelterrein van een paar giganten van de agrochemische industrie geworden, met een concentratie van deze markt door fusies van deze bedrijven.¹⁴

Vandaag vertrouwt de grootste meerderheid van landbouwers op gewasbeschermingsmiddelen.¹⁵ Ondanks dat de gevaren van deze stoffen voor mens en milieu beter gekend zijn, blijven vraag, productie en gebruik van agrochemicaliën tegenwoordig stijgen.¹⁶ Het wordt geschat dat jaarlijks 385 miljoen mensen aan niet-dodelijke vergiftiging lijden en 11 duizend mensen ten gevolge van blootstelling aan deze chemicaliën sterven.¹⁷ Gewasbeschermingsmiddelen worden ook geassocieerd met neurologische en immunologische aandoeningen en reproductiestoornissen.¹⁸ Door het inefficiënte en overmatige gebruik van deze producten,¹⁹ zijn deze chemicaliën ook alom aanwezig in het milieu. Volgens wetenschappelijk onderzoek draagt het gebruik van pesticiden ook bij tot klimaatopwarming.²⁰

Afdeling 2. Glyfosaat

Glyfosaat is een niet-selectieve herbicide²¹ dat door het Amerikaanse bedrijf Monsanto ontwikkeld is.²² Dit houdt in dat de stof niet enkel specifieke vormen van onkruid bestrijdt, maar dat het gebruikt kan worden tegen alle soorten onkruid omdat het alle vormen van plantaardig materiaal vernietigt.²³ Het is de werkzame stof van het gewasbeschermingsmiddel Roundup dat in 1974 voor de eerste keer op de markt werd gebracht.²⁴ Hoewel dit product in het begin geacht werd een veilige lange

---

¹¹ P. HOUGH, *op. cit.*, p. 1.

¹² E. BOZZINI, *op. cit.*, 21.

¹³ E. BOZZINI, *ibidem*, p. 21.

¹⁴ A. WIGGER en H. BUCH-HANSEN, *Too Big to Control? The politics of mega-mergers and why the EU is not stopping them*, gepubliceerd door Corporate Europe Observatory, 2017, p. 2.

¹⁵ M. DEBNATH en M.S. KHAN, "Health concerns of pesticides", *Pesticides Residue in Foods*, M. S. Khan en M.S. Rahman (ed.), 2017, Cham, Springer, p. 103.

¹⁶ VN-Milieuprogramma (UNEP), Samenvatting voor beleidsmakers van het verslag *Environmental and Health Impacts of Pesticides and Fertilizers and Ways of Minimizing Them*, 2021 (nog niet gepubliceerd), p. 3, punt 1.

¹⁷ UNEP, *ibidem*, p. 3, punt 4.

¹⁸ UNEP, *ibidem*, p. 3, punt 4.

¹⁹ UNEP, *ibidem*, p. 3, punt 5.

²⁰ J.N. PRETTY en G.R. CONWAY, "Agriculture as a global polluter", *Gatekeeper Series No. 11 of the International Institute for Environment and Development*, 1989, p. 5 en 7.

²¹ Website van de Dienst Gewasbeschermingsmiddelen en Meststoffen van de FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu (hierna: Fytoweb), *Glyfosaat*, beschikbaar op: <https://fytoweb.be/nl/gewasbeschermingsmiddelen/gebruik/professionele-gebruiker/glyfosaat#glyfosaat>; C. COX, "Glyphosate, part 1 : Toxicology", *Journal of Pesticide Reform*, 1995, Vol. 15, No. 3, p. 1.

²² E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 84.

²³ S. VATS, "Herbicides: History, Classification and Genetic Manipulation of Plants for Herbicide Resistance", *Sustainable Agriculture Reviews*, 2015, Vol. 15, p. 160.

²⁴ C. GILLAM, *Whitewash. The story of a weed killer, cancer and the corruption of science*, 2017, Washington, Island Press, p. 9.

termijn-oplossing te zijn voor onkruidbestrijding in de landbouw,²⁵ zijn deze dogma's onder druk gekomen. In 1996 werd reeds vastgesteld dat zich onkruidvormen ontwikkelden die resistent waren aan glyfosaatbesproeiing.²⁶ Ook de veiligheid van glyfosaat voor mens en dier moest in twijfel getrokken worden. Het werd oorspronkelijk geloofd dat glyfosaat veilig was omdat de stof inwerkte op de "*Shikimate pathway*", een chemische verbinding die terug te vinden is in planten en micro-organismen, maar niet in dieren en mensen.²⁷ Wetenschappelijk onderzoek heeft echter uitgewezen dat glyfosaat ook toxisch is voor mensen en dier.²⁸ Wat de milieugevolgen betreft, is onderzoek gevonden duidende op neurologische en reproductieve stoornissen bij zoogdieren²⁹ en op een invloed op bijen³⁰ en op waterecosystemen.³¹ De stof is vooral onder vuur gekomen wanneer ze in 2015 door het Internationaal Instituut voor Kankeronderzoek (hierna: IARC) als potentieel kankerverwekkend werd geclassificeerd.³²

Terminologisch is er een onderscheid tussen de herbicide en het gewasbeschermingsmiddel. De *herbicide* is de werkzame stof die verantwoordelijk is voor de verdelging van het onkruid. Het *gewasbeschermingsmiddel* is het product dat de herbicide bevat.³³ De schadelijkheid van het gewasbeschermingsmiddel verschilt van de schadelijkheid van de werkzame stof: het mengsel kan schadelijker zijn dan de herbicide alleen.³⁴ In de praktijk wordt altijd met een gewasbeschermingsmiddel gewerkt, niet met een zuivere herbicide. Daarom wordt in deze thesis de schade door glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen behandeld. Hierbij worden de termen "glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen", "glyfosaatproducten" en "glyfosaatmiddelen" door elkaar gebruikt.

Monsanto was al voor het glyfosaatproduct Roundup een vooraanstaande figuur in de chemische industrie wat herbiciden betreft. Zo is Monsanto de producent van de herbicide *Agent Orange* dat gebruikt werd in de Vietnamoorlog van 1961 tot 1971.³⁵ Vanaf de jaren '80 is glyfosaat aangewend in de Colombiaanse en Amerikaanse strijd tegen cocaïneproductie in het kader van *Plan*

---

²⁵ D. L. SHANER, "Lessons learned from the history of herbicide resistance", *Weed Science*, 2014, Vol. 62, No. 2, p. 429; R. J. GOLDBURG, "Environmental concerns with the development of herbicide-tolerant plants", *Weed Technology*, 1992, vol. 6, No. 3, p. 648.

²⁶ D. L. SHANER, *op. cit.*, p. 430.

²⁷ A. ARCURI en Y.H. HENDLIN, "The Chemical Anthropocene: Glyphosate as a Case Study of Pesticide Exposures", *King's Law Journal*, 2019, p. 5.

²⁸ Zie o.a.: A. H. C.VAN BRUGGEN *et al.*, "Environmental and health effects of the herbicide glyphosate", *Science of the Total Environment*, 2017, p. 258-262. Vergeleken met sommige herbiciden heeft glyfosaat een "gunstig profiel" (Fytoweb, *Glyfosaat*, beschikbaar op: <https://fytoweb.be/nl/gewasbeschermingsmiddelen/gebruik/professionele-gebruiker/glyfosaat#glyfosaat>).

²⁹ A. H. C.VAN BRUGGEN *et al.*, *ibidem*, p. 259-260.

³⁰ E.V.S. MOTTA, K. RAYMANN en N.A. MORAN, "Glyphosate perturbs the gut microbiota of honey bees", *P.N.A.S.*, 2018, p. 10309.

³¹ G.L. PEREZ *et al.*, "Effects of the herbicide Roundup on freshwater microbial communities: A mesocosm study", *Ecological Applications*, 2007, Vol. 17, No. 8, p. 2320.

³² Internationaal Instituut voor Kankeronderzoek (IARC) *Monograph on Glyphosate*, 2015.

³³ Zie Verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad van 21 oktober 2009 betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen en tot intrekking van de Richtlijnen 79/117/EEG en 91/414/EEG van de Raad, P.B.E.U., L 309/1, 24 november 2009, Art. 2(1).

³⁴ Europese Autoriteit voor Voedselveiligheid (EFSA), "Conclusion on the peer review of the pesticide risk assessment of the active substance glyphosate", *EFSA Journal*, 2015, vol. 13, No. 11.

³⁵ M.-M. ROBIN, *De wereld volgens Monsanto. Van dioxine tot gentechgewassen, een multinational die het goed met u voorheeft*, Breda, De Geus, 2009, p. 58-60.

Colombia.³⁶ Daarnaast staat het bedrijf bekend voor de ontwikkeling van controversiële biotechnologische producten, zoals het boviene groeihormoon³⁷ en genetisch gemodificeerde gewassen.³⁸ Het heeft vooral een slechte reputatie verworven door wanpraktijken zoals de vervalsing en het spookschrijven van wetenschappelijke studies,³⁹ verdenkingen van corruptie⁴⁰ en intimidatiepraktijken.⁴¹ Specifiek wat glyfosaat betreft, hebben rechtszaken in de VS disinformatie aan het licht gebracht.⁴² In 2016 is het bedrijf overgenomen door het rivaalbedrijf Bayer.⁴³ Bayer is niet bereid om Monsanto's activiteiten een andere richting te geven⁴⁴ en voorziet meer dan 10 miljard dollar om de honderdduizenden vorderingen tegen Monsanto's Roundup op te vangen.⁴⁵

Cijfers van 2016 duiden op een almaar stijgende trend in het gebruik van glyfosaatproducten wereldwijd.⁴⁶ Dit kan deels verklaard worden door de "Roundup ready crops" van Monsanto.⁴⁷ Dit zijn genetisch gemodificeerde gewassen die glyfosaatbestendig zijn en waarvan de teelt noodzakelijkerwijs gepaard gaat met het gebruik van deze producten.⁴⁸ Vandaag is glyfosaat de meest gebruikte herbicide ter wereld.⁴⁹ De Europese Unie (hierna: EU) heeft de stof niet verboden,⁵⁰ ondanks druk van de publieke opinie om in een dergelijk verbod te voorzien.⁵¹ Wel is de combinatie van glyfosaat met de hulpstof POE-tallowamine verboden sinds 2018.⁵² Hierdoor

---

³⁶ H. MESZAROS MARTIN, " 'Defoliating the world'. Ecocide, visual evidence and 'earthly memory'", *Third Text*, 2018, vol. 32, No. 2-3, p. 241.

³⁷ M.-M. ROBIN, *op. cit.*, p. 130-143.

³⁸ C. GILLAM, *op. cit.*, p. 45-47.

³⁹ A. SENECA, *op. cit.*

⁴⁰ A. SENECA, *ibidem*; C. GILLAM, *op. cit.*, p. 115-120.

⁴¹ Internationaal Monsanto-tribunaal, *Advisory Opinion*, 18 april 2017, Den Haag, p. 25.

⁴² Dit zijn de "Monsanto Papers" (A. SENECA, *op. cit.*; S. HOREL en S. FOUCAULT, « « Monsanto papers », désinformation organisée autour du glyphosate », *Le Monde*, 2017). In deze zaken voeren verzoekers aan dat Roundup lymfeklierkanker veroorzaakt (K. DRABIAK, "Roundup litigation: Using discovery to dissolve doubt", *George Environmental Law Review*, Vol. 31, No. 4, p. 715-720).

⁴³ K. CALAMUR, « Bayer and Monsanto's Mega Merger », *The Atlantic*, 2016, beschikbaar op: <https://www.theatlantic.com/news/archive/2016/09/bayer-and-monsantos-mega-merger/499919/>.

⁴⁴ T. HALS en T. BELLON, "Bayer reaches \$2 billion deal over future Roundup cancer claims", *Reuters*, 2021.

⁴⁵ P. COHEN, "Roundup maker to pay \$10 billion to settle cancer suits", *New York Times*, 2020; T. HALS en T. BELLON, *ibidem*.

⁴⁶ UNEP, *Global Chemicals Outlook II. From Legacies to Innovative Solutions: Implementing the 2030 Agenda for Sustainable Development*, 2019, p. 104.

⁴⁷ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 85.

⁴⁸ M.-M. ROBIN, *op. cit.*, p. 323-328; P.D. GOLDSMITH, "Innovation, supply chain control, and the welfare of farmers. The economics of genetically modified seeds", *Behavioral Scientist*, 2001, vol. 44, No. 8, p. 1315-1317).

⁴⁹ UNEP, *Global Chemicals Outlook II, op. cit.*, p. 104; L. GUILLOUD-COLLIAT, « Les Etats membres de l'Union européenne face au glyphosate : fight, flight or freeze ? », *Revue des Affaires Européennes*, 2017, No. 4, p. 638 ; C. MESTRE, « La saga du glyphosate. Retour à quelques pathologies du système de l'Union », *L'observateur de Bruxelles*, 2018, No. 112, p. 38.

⁵⁰ Uitvoeringsverordening (EU) nr. 2017/2324 van de Commissie van 12 december 2017 tot verlenging van de goedkeuring van de werkzame stof glyfosaat overeenkomstig Verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen, en tot wijziging van de bijlage bij Uitvoeringsverordening (EU) nr. 540/2011 van de Commissie, *P.B.E.U.*, L 333/10, 15 december 2017 (hierna: Uitvoeringsverordening nr. 2017/2324).

⁵¹ Europees burgerinitiatief, *Stop Glyphosate*, 2017.

⁵² Uitvoeringsverordening (EU) nr. 2016/1313 van 1 augustus 2016 tot wijziging van Uitvoeringsverordening (EU) nr. 540/2011 wat betreft de voorwaarden voor de goedkeuring van de werkzame stof glyfosaat, *P.B.E.U.*, L 208/1, 2 augustus 2016, Art. 1, laatste zin; Fytoweb, *Intrekking van de toelatingen van producten*

mocht Roundup niet meer verkocht worden.⁵³ Dit heeft Bayer aangezet tot de ontwikkeling van een alternatief. Roundup is nu verkrijgbaar, met de werkzame stof pelargonzuur in de plaats van glyfosaat.⁵⁴ Andere glyfosaatproducten zijn wel nog in de handel.⁵⁵

Afdeling 3. De uitdagingen van een wereld met gewasbeschermingsmiddelen

Gewasbeschermingsmiddelen bevinden zich aan een kruispunt van vraagstukken. Naast juridische vragen, zijn ook maatschappelijke, economische en ecologische vragen aan de orde.

Er zijn de gezondheidsrisico's van deze producten. Ten eerste moeten de risico's voor landbouwers gemitigeerd worden. Er is een contrast tussen de EU, waarin strenge veiligheidsvoorschriften worden gehanteerd⁵⁶ en importlanden, waar er een gebrek is aan (de doorvoering van) gelijkaardige voorschriften.⁵⁷ Ten tweede heeft het gebruik van deze chemicaliën als gevolg dat de samenleving zich voedt met chemisch besproeide gewassen. Er zijn altijd overblijfselen van gewasbeschermingsmiddelen op de gewassen die we consumeren.⁵⁸ Daarom zijn deze overblijfselen aan een maximumgrens onderworpen: de Voedsel- en Landbouworganisatie van de Verenigde Naties (FAO) heeft richtlijnen uitgevaardigd met betrekking tot deze maximumgrenzen⁵⁹ en in de EU wordt dit geregeld door Verordening nr. 396/2005.⁶⁰

Vanuit een economisch standpunt, kunnen twee vragen gesteld worden. De eerste vraag is of het mogelijk is om over te stappen naar een landbouw vrij van deze chemicaliën. Er moet ten eerste oog zijn voor de afhankelijkheid van de landbouwsector aan gewasbeschermingsmiddelen.⁶¹ Naast rendementsoverwegingen,⁶² speelt ook onkunde van de landbouwers een rol: veel landbouwers zijn traditionele landbouwpraktijken verleerd.⁶³ Ten tweede blijft de wereldbevolking groeien.⁶⁴ Dit dwingt tot een zo optimaal mogelijk landbouwrendement. Het argument dat

---

op basis van glyfosaat die de formuleringshulpstof POE-tallowamine bevatten, 2016, beschikbaar op: <https://fytoweb.be/nl/nieuws/intrekking-van-de-toelatingen-van-producten-op-basis-van-glyfosaat-die-de>.

⁵³ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 87.

⁵⁴ W. DE MAESENEER, "Onkruidverdelger Roundup ligt ondanks verbod nog steeds in de rekken, maar welke alternatieven zijn beter?", *Vrt News*, 2019.

⁵⁵ In België zijn meer dan veertig glyfosaatmiddelen toegelaten (dit is het resultaat van een zoekopdracht op Fytoweb ([www.https://fytoweb.be/nl/toelatingen](https://fytoweb.be/nl/toelatingen))).

⁵⁶ Richtlijn (EG) nr. 98/24 van de Raad van 7 april 1998 betreffende de bescherming van de gezondheid en de veiligheid van werknemers tegen risico's van chemische agentia op het werk, *P.B.E.U.*, L 131/11, 5 mei 1998; Richtlijn (EG) nr. 2004/37 van het Europees Parlement en de Raad van 29 april 2004 betreffende de bescherming van de werknemers tegen de risico's van blootstelling aan carcinogene of mutagene agentia op het werk, *P.B.E.U.*, L 158/50, 30 april 2004.

⁵⁷ S. SARKAR, *et al.*, *Study: The use of pesticides in developing countries and their impact on health and the right to food*, voor het directoraat-generaal Extern beleid van de Europese Unie, 2021, p. 2 en 11.

⁵⁸ R. J. GOLDBURG, *op. cit.*, p. 648.

⁵⁹ Codex Alimentarius Commission, *Codex Alimentarius*, 1981 (meermaals herzien); E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 14-15.

⁶⁰ Verordening (EG) nr. 396/2005 van het Europees Parlement en de Raad van 23 februari 2005 tot vaststelling van maximumgehalten aan bestrijdingsmiddelenresiduen in of op levensmiddelen en diervoeders van plantaardige en dierlijke oorsprong en houdende wijziging van Richtlijn 91/414/EG van de Raad, *P.B.E.U.*, L 70/1, 16 maart 2005.

⁶¹ L. GUILLOUD-COLLIAT, *op. cit.*, p. 638.

⁶² L. GUILLOUD-COLLIAT, *ibidem*, p. 638 ; P. HOUGH, *op. cit.*, p. 5.

⁶³ L. GUILLOUD-COLLIAT, *ibidem*, p. 638.

⁶⁴ P. HOUGH, *op. cit.*, p. 5.

gewasbeschermingsmiddelen noodzakelijk zijn om voldoende voedsel te produceren voor de hele wereldbevolking, wordt verworpen door de Speciaal Rapporteur voor het recht op voedsel.⁶⁵ Volgens haar zouden vooral ongelijke productie en distributie van voedsel verantwoordelijk zijn voor het bestaan van voedseltekorten in regio's van de wereld.⁶⁶ Ten derde is de markt in landbouwproducten geglobaliseerd. Een regionaal verbod zou een invloed hebben op het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen in armere landen.⁶⁷ De economie van deze landen steunt immers op pesticideafhankelijke landbouw.⁶⁸ Daarnaast zou zo'n verbod omzeild kunnen worden, aangezien er tegenwoordig al een zwarte markt in gewasbeschermingsmiddelen bestaat.⁶⁹

De tweede vraag is of de huidige intensieve landbouwpraktijken houdbaar zijn op lange termijn. Het herhaaldelijk gebruik van gewasbeschermingsmiddelen leidt tot mutaties in invasief onkruid, waardoor de gemuteerde vormen niet meer aangetast worden door de chemicaliën.⁷⁰ Dit fenomeen staat bekend onder de naam "herbicideresistentie".⁷¹ Volgens Liam Condon, CEO van Bayer Cropscience, is de ontwikkeling van nieuwe onkruidverdelgers de oplossing.⁷² Andere stemmen menen dat er overgeschakeld moet worden naar niet-chemische vormen van onkruidbestrijding,⁷³ omdat de vruchtbaarheid van de bodem en de biodiversiteit door deze chemicaliën worden aangetast.⁷⁴

Of een toekomst zonder gewasbeschermingsmiddelen ons te wachten staat, is niet te voorspellen. Wel is de kiem gelegd voor een toekomst zonder glyfosaat. Het een en het ander is immers aan het veranderen: Bayer heeft Roundup zo veranderd, dat het geen glyfosaat meer bevat⁷⁵ en Belgische onderzoekers hebben alternatieven op glyfosaat op punt gesteld.⁷⁶

---

⁶⁵ Speciaal Rapporteur voor het recht op voedsel, *Verslag van de Speciaal Rapporteur voor het recht op voedsel aan het VN-Raad voor de mensenrechten*, A/HRC/34/48, 2017.

⁶⁶ Speciaal Rapporteur voor het recht op voedsel, *ibidem*, §91.

⁶⁷ S. SARKAR, *et al.*, *op. cit.*, p. 14.

⁶⁸ S. SARKAR, *et al.*, *ibidem*, p. vi.

⁶⁹ UNEP, *Global Chemicals Outlook II*, *op. cit.*, p. 283.

⁷⁰ M. BARRETT, J. SOTERES en D. SHAW, "Carrots and sticks: Incentives and regulations for herbicide resistance management and changing behavior", *Weed Science*, 2016, vol. 64, Special No., p. 627.

⁷¹ M. BARRETT, J. SOTERES en D. SHAW, *ibidem*, p. 627. Glyfosaat werd bij zijn introductie voorgesteld werd als de oplossing voor herbicideresistentie. Sinds 1996 is echter geweten dat ook glyfosaat niet immuun is voor deze ontwikkeling (D. L. SHANER, *op. cit.*, p. 430).

⁷² B. LAUWERS, " 'Als glyfosaat het label kankerverwekkend krijgt, is dat een catastrofe'" (interview Liam Condon), *Knack*, 2017.

⁷³ P. HOUGH, *op. cit.*, p. 127; M. VAUDANO, *op. cit.*.

⁷⁴ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 10.

⁷⁵ W. DE MAESENEER, *op. cit.*.

⁷⁶ M. BAUGNIET en S. BREEM, « Une start-up de Gembloux reçoit 6 millions € pour homologuer son alternative au glyphosate », *RTBF*, 2021. Zij hebben mengsels van etherische oliën op punt gesteld met gelijkaardige resultaten (M. BAUGNIET en S. BREEM, *ibidem*).

Hoofdstuk 2. Opzet van het onderzoek

Deze thesis is geen stellingname voor of tegen een verbod op glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen. Een korte analyse van de argumenten die in het debat spelen, wijst immers uit dat het om een uiterst complex vraagstuk gaat. Wel werd deze thesis ingegeven door de maatschappelijke kritiek op het gebruik van glyfosaatproducten (en algemener, het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen) in de landbouw. Deze thesis wil een antwoord bieden op twee vragen (Afdeling 1) en een bijdrage leveren aan de literatuur op drie manieren (Afdeling 2).

Afdeling 1. Vraagstelling

Dit onderzoek beoogt twee basisvragen te beantwoorden. Ten eerste, wat is het juridisch kader rond glyfosaat? Deze eerste vraag polst naar de instrumenten die gewasbeschermingsmiddelen reguleren. Er wordt onderzoek gedaan naar het internationaalrechtelijke en Europeesrechtelijke kader. Met oog op de tweede vraag van dit onderzoek, wordt nagegaan hoe glyfosaat in België wordt gereguleerd. Ten tweede, zou een vordering ingesteld kunnen worden voor de milieuschade veroorzaakt door glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen? Deze vraag kan opgesplitst worden in de volgende deelvragen: zou er gevorderd kunnen worden tegen glyfosaatproducent Bayer? Zou er gevorderd kunnen worden tegen de Belgische Staat? Op welke rechtsgrond(en) zouden dergelijke vorderingen kunnen steunen?

Afdeling 2. Relevantie van het onderzoek

Het doel van dit onderzoek is een nieuwe juridische belichting brengen op het vraagstuk van het gebruik van glyfosaatproducten in de landbouw. Het beoogt een bijdrage te leveren aan de juridische literatuur op een drietal aspecten. Ten eerste brengt het de internationale en Europese wetgeving over gewasbeschermingsmiddelen in beeld. Ten tweede brengt het een onderbelicht aspect van de glyfosaatproblematiek in kaart. Er is uitvoerig geschreven en gedebatteerd over de gevolgen van glyfosaat voor de menselijke gezondheid.⁷⁷ Er is minder aandacht gekomen voor de negatieve gevolgen ervan op het milieu. Dit onderzoek geeft een completer beeld van de schadelijke gevolgen van glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen door aandacht te besteden aan de “niet-menselijke” schade. Ten derde werpt deze analyse een nieuwe blik op onze traditionele opvatting van de civielrechtelijke aansprakelijkheid en het mensenrechtendiscours.

---

⁷⁷ Zie o.a.: R. MESNAGE en M.N. ANTONIOU, “Facts and Fallacies in the debate on glyphosate toxicity”, *Frontiers in public health*, 2017, beschikbaar op: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2017.00316/full>; A. H. C. VAN BRUGGEN *et al.*, *op. cit.*, p. 259; J. M. DESESSO, A. LAVIN WILLIAMS en R. REISS, “Conflicting views on the potential carcinogenicity of glyphosate: how did we get there and what should we do?”, *Journal of Public Health and Emergency*, 2017, p. 1.

Hoofdstuk 3. Begrenzing van het onderzoek

De twee delen van dit onderzoek worden noodgedwongen begrensd, gezien deze thesis niet alles kan omvatten aangaande glyfosaat en recht. Het uitgangspunt is de milieuschade veroorzaakt door het gebruik van glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen in de landbouw. Er is bewust gekozen om genetisch gemodificeerde gewassen,⁷⁸ ondanks hun verband met het gebruik van glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen,⁷⁹ niet te bespreken in het kader van dit werk.

Wat het eerste deel betreft, begrenst dit het onderzoek tot het juridisch kader rond de herbicide glyfosaat. In het licht van de techniciteit van de materie, beperkt deze thesis zich tot de grote lijnen van glyfosaatregulering. Hierbij wordt ingegaan op de nagestreefde doelstellingen, de toonaangevende hoofdbeginselen en de bevoegdheidsverdeling binnen dit kader.

Wat het tweede deel betreft, houdt dit ten eerste in dat er niet wordt ingegaan op de gevolgen van glyfosaat voor de menselijke gezondheid (tenzij deze gevolgen relevant zijn voor de betreffende analyse).⁸⁰ Ten tweede wordt geen rekening gehouden met het gebruik van glyfosaatmiddelen in andere contexten (door particulieren, professionele tuiniers, en dergelijke). Ten derde sluit het onderzoek bepaalde “juridische invalshoeken” uit. Deze thesis behandelt drie invalshoeken. Eerst worden de *burgerrechtelijke formulering* en de *mensenrechtelijke formulering* van het glyfosaatvraagstuk onderzocht. Hiermee volgt deze thesis in zekere zin het model van *environmental public interest litigation*.⁸¹ Vervolgens wordt kritisch gereflecteerd over de voorgaande formuleringen door de “*rights of nature*”-theorie op dit vraagstuk toe te passen. Deze keuze wordt ten eerste verantwoord door de conceptuele handvaten die deze benaderingen bieden. Het wordt ten tweede verantwoord door de wil om “anders” naar het glyfosaatvraagstuk te kijken. Daarom zijn een toetsing aan het milieurechtelijke voorzorgsbeginsel,⁸² aan het concept ecocide⁸³ of een “loutere” aanvechting van de toelating van glyfosaat⁸⁴ niet aan de orde.

---

⁷⁸ Er zijn genetisch gemodificeerde gewassen die glyfosaatbestendig zijn en waarvan de teelt noodzakelijkerwijs gepaard gaat met het gebruik van glyfosaatproducten (M.-M. ROBIN, *op. cit.*, p. 323-328).

⁷⁹ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 85.

⁸⁰ Voor deze gevolgen, zie: J. M. DESESSO, A. LAVIN WILLIAMS en R. REISS, *op. cit.*, p. 1.

⁸¹ P. GILLAERTS, en W.T. NUNINGA, “Klimaatzaken via mensenrechten of buitencontractuele aansprakelijkheid: wat je van (noorder)buren leren kan”, *R.W.*, 2019-2020, No. 16, p. 603-605; T. OKONKWO, “Protecting the environment and people from climate change through climate change litigation”, *Journal of Politics and Law*, 2017, vol. 10, No. 5, p. 73; O. VAN GEEL, “Urgenda and beyond: the past, present and future of climate change public interest litigation”, *Maastricht University Journal of Sustainability Studies*, 2017, p. 59; J. PEEL en H. M. OSOFSKY, “A rights turn in climate change litigation”, *Transnational Environmental Law*, 2018, vol. 7, No. 1, p. 37-68.

⁸² Zie bijvoorbeeld Bestuursrechtbank van Lyon (6de kamer), 15 januari 2019, nr. 1704067.

⁸³ Zie Internationaal Monsanto-tribunaal, *Advisory Opinion*, 18 april 2017, Den Haag, p. 45-48. In deze zaak worden alle activiteiten van Monsanto in rekening genomen. *Prima facie* bereikt de milieuschade door glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen in de landbouw de schadedrempel van de ecocide niet. Over het concept ecocide, zie: L. BISSCHOP en J. JANSSENS, “Ecocide en milieu(on)veiligheid. Miskenning of erkenning”, *Orde van de Dag, Themanummer: Milieuonveiligheid: Ongelimiteerde uitdagingen*, 2016, p. 33.

⁸⁴ Zie de poging van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in HVJEU, *Brussels Hoofdstedelijk Gewest v. Europese Commissie*, 3 december 2020, C-352/19 P, ECLI:EU:C:2020:978.

DEEL 1. HET JURIDISCH KADER ROND GLYFOSAAT

In dit deel wordt ingegaan op het juridisch kader rond glyfosaat. In het eerste hoofdstuk wordt het internationaal en Europees juridisch kader geschetst. Met oog op het tweede deel van dit onderzoek, wordt in het tweede hoofdstuk onderzocht hoe glyfosaat wordt gereguleerd in België. Het derde hoofdstuk wordt gewijd aan een tussenconclusie over het juridisch kader rond glyfosaat.

Hoofdstuk 1. Internationaal en Europees kader

Dit hoofdstuk is in twee afdelingen opgedeeld. De eerste afdeling bespreekt het internationaal juridisch kader rond glyfosaat. De tweede afdeling gaat in op het Europees kader. Hierbij staan de basisprincipes, de doelstellingen en de bevoegdheidsverdeling die Europese wetgeving introduceert, centraal. Glyfosaat fungeert als leidraad voor deze uiteenzetting.

Afdeling 1. Glyfosaat en internationaal recht: weinig sturing?

In deze afdeling wordt onderzocht welke *soft law* (A) en *hard law* (B) van toepassing zijn op gewasbeschermingsmiddelen. Zijn er argumenten die een internationaal verdrag rond gewasbeschermingsmiddelen bepleiten (C)?

A. *Soft law*

Binnen het kader van de 2030 Duurzame Ontwikkelingsdoelen kunnen richtlijnen voor het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen afgeleid worden uit de subdoelen van doel 2 (Geen honger), doel 6 (Schoon water), doel 12 (Verantwoorde consumptie en productie) en doel 15 (Leven op land).⁸⁵ Doel 2 zet aan tot duurzame landbouwpraktijken die bijdragen tot het behoud van ecosystemen en die de bodemkwaliteit verbeteren.⁸⁶ Waterkwaliteit moet volgens doel 6 verbeterd worden door het lozen van gevaarlijke chemicaliën en materialen tot een minimum te beperken.⁸⁷ Doel 12 roept op tot een milieuverantwoord beheer van chemische stoffen: de verspreiding van chemicaliën in lucht, water en bodem moet gereduceerd worden om schadelijke gevolgen voor de menselijke gezondheid en het milieu te beperken.⁸⁸ Op lange termijn moet volgens doel 15 gestreefd worden naar een “wereld die qua landdegradatie neutraal is”.⁸⁹

---

⁸⁵ *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development* (Resolutie 70/1), aangenomen op 25 september 2015, te New York (Hierna: SDGs), doelen 2, 6, 12 en 15.

⁸⁶ SDGs, subdoel 2.4.

⁸⁷ SDGs, subdoel 6.3.

⁸⁸ SDGs, subdoel 12.4.

⁸⁹ SDGs, subdoel 15.3.

Daarnaast bestaat de *Strategic Approach to International Chemicals Management* van 2006.⁹⁰ Dit is een internationaal beleidskader voor de bevordering van een verantwoord chemicaliënbeheer.⁹¹ Het initiatief was geboren op de Wereldtop over duurzame ontwikkeling van Johannesburg in 2002⁹² en is ontstaan onder impuls van het VN-Milieuprogramma (hierna: UNEP).⁹³ Dit instrument had als doelstelling om tegen 2020 de productie en het gebruik van chemicaliën, waaronder gewasbeschermingsmiddelen,⁹⁴ aan te passen opdat hun schadelijke effecten op milieu en volksgezondheid tot een minimum beperkt zouden worden.⁹⁵ Deze doelstelling is echter dode letter gebleven.⁹⁶

B. Hard law: een lappendeken aan verdragen

Over gewasbeschermingsmiddelen bestaat geen specifiek verdrag.⁹⁷ Wel zijn er verdragen die van toepassing zijn op bepaalde gewasbeschermingsmiddelen. Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen verdragen die deze producten rechtstreeks reguleren en verdragen die slechts een onrechtstreekse invloed hebben.

Tot de eerste categorie behoort het Verdrag inzake veiligheid en gezondheid in de landbouw nr. 184 van de Internationale Arbeidsorganisatie (hierna: Verdrag nr. 184).⁹⁸ Verdrag nr. 184 legt de verdragsstaten verschillende verplichtingen op. Ten eerste voorziet het in de verplichting om een wetgevend kader te voorzien voor de handel in gewasbeschermingsmiddelen.⁹⁹ Ten tweede dient de verdragsstaat ingevolge Verdrag nr. 148 toe te zien dat alle actoren die betrokken zijn in de handel van deze chemicaliën "adequate en passende" informatie rond deze chemicaliën aan de gebruikers ervan verstrekken.¹⁰⁰ Ten derde dient de verdragsstaat een regeling te voorzien voor het afval van deze chemicaliën.¹⁰¹ Verdrag nr. 148 is echter tot op heden slechts door 16 staten geratificeerd, waaronder België.¹⁰²

De tweede categorie verdragen kan zelf in drie groepen opgedeeld worden. De eerste groep betreft verdragen over gevaarlijke chemische stoffen die eveneens van toepassing zijn op bepaalde werkzame stoffen van gewasbeschermingsmiddelen. Voorbeelden van deze eerste categorie zijn

---

⁹⁰ *Strategic Approach to International Chemicals Management*, aangenomen op 6 februari 2006, te Dubai.

⁹¹ *Strategic Approach to International Chemicals Management (Dubai Declaration on International Chemicals Management)*, p. 6, §1.

⁹² A. LOGOMASINI, "Strategic Approach to International Chemicals Management: Lack of Interest Belies Importance", *Sustainable Development Law & Policy*, 2006, vol. 6, No. 3, p. 33.

⁹³ A. LOGOMASINI, *ibidem*, p. 33.

⁹⁴ *Strategic Approach to International Chemicals Management (Overarching Policy Strategy)*, p. 11, §3.

⁹⁵ *Strategic Approach to International Chemicals Management (Overarching Policy Strategy)*, p. 14, §13.

⁹⁶ R. NURICK, *Independent Evaluation of the Strategic Approach to International Chemicals Management from 2006-2015*, 2019, p. 13, punt 72.

⁹⁷ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 14.

⁹⁸ Verdrag inzake veiligheid en gezondheid in de landbouw, 2001 (nr. 184), aangenomen op 5 juni 2001, te Genève (hierna: Verdrag nr. 184).

⁹⁹ Verdrag nr. 184, Art. 12(a).

¹⁰⁰ Verdrag nr. 184, Art. 12(b) (eigen vertaling van "adequate and appropriate").

¹⁰¹ Verdrag nr. 184, Art. 12(c).

¹⁰² Website van de Internationale Arbeidsorganisatie, *België ratificeert Verdrag 184 voor veiligheid en gezondheid in de landbouwsector*, beschikbaar op: https://www.ilo.org/brussels/information-resources/WCMS_430957/lang--nl/index.htm.

het Verdrag van Helsinki ter bescherming van de Oostzee¹⁰³ en het Verdrag van Stockholm.¹⁰⁴ Het verdrag ter bescherming van de Oostzee verbiedt onder andere het gebruik van de herbicide en insecticide DDT (dat bijzonder schadelijke gevolgen voor het milieu heeft) in gebieden en stroomgebieden rond de Oostzee.¹⁰⁵ Het Verdrag van Stockholm reguleert het gebruik van “*persistent organic pollutants*” (POPs).¹⁰⁶ Hieronder valt opnieuw de herbicide DDT.¹⁰⁷

De tweede groep omvat verdragen die betrekking hebben op specifieke fases van het levensproces van gewasbeschermingsmiddelen. Zo bevat het Verdrag van Bazel¹⁰⁸ bijvoorbeeld regels ter beheersing van het internationale vervoer en de verwijdering van gevaarlijke afval, waaronder afval afkomstig van pesticiden en herbiciden.¹⁰⁹

Tot slot bestaat de laatste groep uit verdragen die een juridisch kader voorzien voor de handel van gewasbeschermingsmiddelen en gewassen die met deze chemicaliën besproeid zijn. In 1994 is het Akkoord over de toepassing van sanitaire en fytosanitaire maatregelen van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) (hierna: het SPS-Akkoord) in het leven geroepen.¹¹⁰ Dit tracht de juiste balans te vinden tussen de nationale regulering van (onder andere) gewasbeschermingsmiddelen en het principe dat internationale handel zo min mogelijk belemmerd mag worden.¹¹¹ Ingevolge het SPS-Akkoord kunnen verdragsstaten enkel sanitaire of fytosanitaire maatregelen (zoals een verbod op bepaalde werkzame stoffen) introduceren in zover deze gebaseerd zijn op wetenschappelijk bewijs en deze maatregelen internationale handel minimaal verstoren.¹¹² Een Europees glyfosaatverbod zou mogelijks indruisen tegen Art. 2(2) van het SPS-Akkoord. Het verbod zou immers niet enkel gevolgen hebben voor het gebruik van glyfosaatproducten op Europees grondgebied, aangezien hierdoor ook met glyfosaat besproeide gewassen volledig of grotendeels van de Europese markt worden verbannen.¹¹³ Verschillende verdragspartijen hebben reeds het standpunt ingenomen dat een EU-verbod op glyfosaat onvereenigbaar is met dit Akkoord.¹¹⁴ In 1998 is het Verdrag van Rotterdam van de UNEP

---

¹⁰³ Verdrag van Helsinki ter bescherming van de Oostzee (herzien in 1992), aangenomen op 22 maart 1974, te Helsinki (hierna: Verdrag van Helsinki).

¹⁰⁴ Verdrag van Stockholm inzake persistente organische verontreinigende stoffen, aangenomen op 22 mei 2001 te Stockholm (hierna: Verdrag van Stockholm).

¹⁰⁵ Verdrag van Helsinki, Art. 5 en Bijlage I.

¹⁰⁶ Verdrag van Stockholm. Dit zijn “chemische stoffen van internationaal belang omwille van het feit dat ze potentieel vervoerd kunnen worden over lange afstanden, omwille van hun persistentie in het milieu, omwille van hun vermogen tot biomagnificatie en bioaccumulatie in ecosystemen en omwille van hun aanzienlijke negatieve effecten op de menselijke gezondheid en op het milieu” (Website van de Wereldgezondheidsorganisatie, *Persistent Organic Pollutants*, beschikbaar op: https://www.who.int/foodsafety/areas_work/chemical-risks/pops/en/ (eigen vertaling)).

¹⁰⁷ Verdrag van Stockholm, Bijlage B.

¹⁰⁸ Verdrag van Bazel inzake de beheersing van de grensoverschrijdende overbrenging van gevaarlijke afvalstoffen en de verwijdering ervan, aangenomen op 22 maart 1989, te Bazel (hierna: Verdrag van Bazel).

¹⁰⁹ Verdrag van Bazel, Bijlage VIII, A4030.

¹¹⁰ WTO-Akkoord over de toepassing van sanitaire en fytosanitaire maatregelen, aangenomen op 15 april 1994 te Marrakesh (hierna: SPS-Akkoord).

¹¹¹ SPS-Akkoord, Art. 2.

¹¹² SPS-Akkoord, Art. 2(2), Art. 3(3) en Art. 5(4).

¹¹³ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 18.

¹¹⁴ WTO-Comité voor sanitaire en fytosanitaire maatregelen, *Summary of the meeting of 2-3 November 2017. Note by the secretariat*, G/SPS/R/88, 2017, p.22-24, 4.38-4.44; WTO-Comité voor sanitaire en fytosanitaire maatregelen, *Summary of the meeting of 1-2 November 2018. Note by the secretariat*, G/SPS/R/93, 2019, p. 30-31, 4.27-4.33; WTO-Comité voor sanitaire en fytosanitaire maatregelen, *Summary of the meeting of 7-*

aangenomen.¹¹⁵ Dit Verdrag wenst de toegang tot informatie over gevaarlijke chemische stoffen, waaronder sommige pesticiden, te verbeteren in het kader van de internationale handel.¹¹⁶

Uit het bovenstaande kan worden afgeleid dat een eenduidig internationaal kader rond gewasbeschermingsmiddelen ontbreekt.¹¹⁷ Enkel voor chemische stoffen met zeer vergaande milieugevolgen is een wereldwijd verbod of regulering voorzien.¹¹⁸ Glyfosaat valt niet onder deze noemer. Dat roept de vraag op of er eigenlijk nood is aan een internationaal verdrag inzake gewasbeschermingsmiddelen.

C. Zijn er argumenten voor een internationaal gewasbeschermingsmiddelenverdrag?

De VN Speciaal Rapporteur voor het recht op voedsel, Hilal Elver, roept in haar verslag van 2017 de internationale gemeenschap op om werk te maken van een bindend kader rond gewasbeschermingsmiddelen.¹¹⁹ Dat kader moet de huidige regelgevende discrepanties tussen rijkere en armere staten wegwerken, de basis vormen voor een beleid gericht op pesticidevermindering en -verlating en duurzame landbouw promoten.¹²⁰ De Rapporteur maakt ook melding van de invoering van “*strict liability on pesticide producers*”.¹²¹

Een internationaal verdrag zou een stap zijn in de richting van een *equal level playing field*.¹²² Het zou immers een invloed hebben op de machtsverdeling op de internationale markt door alle landen aan gelijke standaarden voor import en export van landbouwproducten te onderwerpen.¹²³ Er is vandaag een grote verscheidenheid aan wetgevingen rond gewasbeschermingsmiddelen wereldwijd.¹²⁴ Het spectrum gaat van een juridisch vacuüm in sommige landen naar strenge

---

8 November 2019. Note by the secretariat, G/SPS/R/97, 2019, p.20-21, 4.17-4.21. Of de Panel of de Beroepsinstantie van de WTO deze redenering zouden volgen, is onzeker. In een geschil tussen Canada en Frankrijk omtrent het Franse importverbod voor asbest en asbestproducten, hebben deze instanties bijvoorbeeld aanvaard dat een dergelijk verbod gerechtvaardigd wordt door de noodzaak om het leven of de gezondheid van dieren, mensen of planten te beschermen (WTO-Panel, *Report of the Panel: European Communities – Measures Affecting Asbestos And Asbestos-Containing Products*, WT/DS135/R, 18 september 2000; WTO-Beroepsinstantie, *Report of the Appellate Body: European Communities – Measures Affecting Asbestos And Asbestos-Containing Product*, WT/DS135/AB/R, 12 maart 2001). De EU of één van haar lidstaten zou het glyfosaatverbod op een gelijkaardige redenering kunnen staven.

¹¹⁵ Verdrag inzake de procedure met betrekking tot voorafgaande geïnformeerde toestemming ten aanzien van bepaalde gevaarlijke chemische stoffen en pesticiden in de internationale handel, aangenomen op 10 september 1998 te Rotterdam (hierna: Verdrag van Rotterdam).

¹¹⁶ Verdrag van Rotterdam, Art. 1 en Bijlage III. Voorbeelden hiervan zijn chloorbenzilaat en pentachloorfenol.

¹¹⁷ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 17.

¹¹⁸ Verdrag van Stockholm, *cf supra*.

¹¹⁹ Speciaal Rapporteur voor het recht op voedsel, *op. cit.*, §106.

¹²⁰ Speciaal Rapporteur voor het recht op voedsel, *ibidem*, §106.

¹²¹ Speciaal Rapporteur voor het recht op voedsel, *ibidem*, §106.

¹²² S. DROGUE en F. DEMARIA, “Pesticides residues and trade : the apple of discord?” *EAAE 2011 Congress. Change and Uncertainty: Challenges for Agriculture, Food and Natural Resources*, 2010, p. 10; N. WINCHESTER *et al.*, “The impact of regulatory heterogeneity on agri-food trade”, *The World Economy*, 2012, Vol. 35, No. 8, p. 991.

¹²³ Zie *a contrario* S. GUSMAN *et al.*, *Public policy for chemicals: National and international issues*, 1980, Chelsea, The Conservation Foundation, p. 99 en 103-104.

¹²⁴ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 17.

regulering in anderen.¹²⁵ Het verslag van de Special Rapporteur duidt dat vooral de armere landen onder een ongelijke regulering zouden lijden.¹²⁶ Deze ongelijkheid zorgt er bijvoorbeeld voor dat producenten van gewasbeschermingsmiddelen om hun meest schadelijke producten kunnen blijven verkopen.¹²⁷ Daarnaast zou het beter aansluiten bij het SPS-Akkoord. Een regionale regulering van gewasbeschermingsmiddelen zou immers aangevochten kunnen worden door verdragsstaten aan het SPS-Akkoord.¹²⁸

Er is dus een argument voor de internationale regulering van gewasbeschermingsmiddelen. Het moeten echter getemperd moeten worden door een pragmatische overweging: internationaal recht, in tegenstelling tot nationaal - en EU-recht, ontbreekt een sterk handhavingsmechanisme.¹²⁹

Afdeling 2. Glyfosaat en het EU-rechtelijke *conundrum*

Op EU-niveau gaan reeds in de jaren '70 stemmen op voor een regulering van gewasbeschermingsmiddelen.¹³⁰ Het is echter wachten op de jaren '90 voor een eerste richtlijn.¹³¹ Toen groeide in Europa het besef over de schadelijkheid van deze stoffen voor het milieu en voor de gezondheid.¹³² Het beleid beperkt zich op dat moment tot de toelating van gewasbeschermingsmiddelen op de Europese markt.¹³³ Het is binnen dit kader dat in 2002 glyfosaat voor het eerst op Europees niveau wordt goedgekeurd.¹³⁴

Het in de jaren 90 ontstane kader is een twintigtal jaren later grondig hervormd tot het kader dat tot op vandaag in voege is.¹³⁵ Kenmerkend voor deze hervorming is de uitbreiding van de Europese regels naar andere aspecten van de regulering van gewasbeschermingsmiddelen. De regels beperken zich niet louter tot de toegang van gewasbeschermingsmiddelen tot de Europese markt, maar begrenzen ook het gebruik van deze middelen op Europees grondgebied.¹³⁶

---

¹²⁵ E. BOZZINI, *ibidem*, p. 17.

¹²⁶ Speciaal Rapporteur voor het recht op voedsel, *op. cit.*, §70-73.

¹²⁷ L. GABERELL en G. VIRET, "Banned in Europe: How the EU exports pesticides too dangerous for use in Europe", *Unearthed*, 2020.

¹²⁸ M. PALLEMAERTS, *Studies in international law, Vol. 2: Toxics and transnational law. International and European regulation of toxic substances as legal symbolism*, 2003, Portland, Hart Publishing, p. 590-594; WTO-Comité voor sanitaire en fytosanitaire maatregelen, *Summary of the meeting of 2-3 November 2017. Note by the secretariat*, G/SPS/R/88, 2017, p.22-24, 4.38-4.44; WTO-Comité voor sanitaire en fytosanitaire maatregelen, *Summary of the meeting of 1-2 November 2018. Note by the secretariat*, G/SPS/R/93, 2019, p. 30-31, 4.27-4.33; WTO-Comité voor sanitaire en fytosanitaire maatregelen, *Summary of the meeting of 7-8 November 2019. Note by the secretariat*, G/SPS/R/97, 2019, p.20-21, 4.17-4.21.

¹²⁹ U. BRAND *et al.*, *Conflicts in environmental regulation and the internationalization of the state*, 2008, New York, Routledge, p. 225; M. PALLEMAERTS, *ibidem*, p. 701-727.

¹³⁰ Het eerste voorstel dateert van 1976 (E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 37).

¹³¹ Richtlijn (EEG) nr. 91/414 van de Raad van 15 juli 1991 betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen, *P.B.E.U.*, L 230/1, 19 augustus 1991 (niet meer in voege) (hierna: Richtlijn nr. 91/414).

¹³² E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 28 en 39.

¹³³ Richtlijn nr. 91/414, Art. 1.

¹³⁴ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 85.

¹³⁵ D. MISONNE, « La nature malgré ou sans les pesticides ? Le lent virage des législations », *Aménagement-environnement*, 2014, vol. 4, Speciaal No., p. 73.

¹³⁶ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 38.

In wat volgt, wordt in vogelvlucht beschreven hoe Europese wetgeving gewasbeschermingsmiddelen reguleert. Gezien de beperkte duur van dit onderzoek wordt enkel de Europese wetgeving met betrekking tot glyfosaat onder de loep genomen. Een waaier aan verordeningen en richtlijnen rechtstreeks of onrechtstreeks houden verband met glyfosaat (A). Verordening nr. 1107/2009 betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen (hierna: Verordening nr. 1107/2009)¹³⁷ en de Richtlijn nr. 2009/128 tot vaststelling van een kader voor communautaire actie ter verwezenlijking van een duurzaam gebruik van pesticiden (hierna: Richtlijn nr. 2009/128)¹³⁸ verdienen een aparte vermelding, gezien beide beschouwd worden als de belangrijkste wetgeving voor gewasbeschermingsmiddelen. Zowel de richtlijn als de verordening zijn gebaseerd op twee gemeenschappelijke grondslagen tentoon. De eerste grondslag is het voorzorgsbeginsel (B). De tweede grondslag bestaat uit de dichotomie die gemaakt is tussen Europese bevoegdheid en lidstatelijke bevoegdheid (C). Vervolgens volgt een korte inkijk in de procedure voor de toelating van glyfosaat op de Europese markt. Hierbij zal vooral worden ingegaan op de transparantie van de procedure (D). Tot slot wordt aandacht besteed aan de toekomst van het Europees gewasbeschermingsmiddelenbeleid (E), onder invloed van de *Green Deal* en het nieuwe toekomstige Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (hierna: GLB). Er wordt hierbij gespeculeerd over mogelijke koersen die de EU in dat verband zou kunnen varen.

A. Een gefragmenteerd overzicht?

Het secundair EU-recht telt talrijke verordeningen en richtlijnen die rechtstreeks of onrechtstreeks het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen binnen de Europese Unie sturen.¹³⁹ Wat volgt, is een beknopt overzicht. In deze thesis werd gekozen om het overzicht in drie categorieën instrumenten te structureren. De eerste categorie bestaat uit de instrumenten die tot het milieurechtelijk beleid van de Unie behoren. De tweede categorie omvat instrumenten die chemicaliënverkoop en -gebruik reguleren. De derde categorie verzamelt alle instrumenten met een beperkter toepassingsgebied en bijgevolg slechts specifieke aspecten van de handel in en -gebruik van gewasbeschermingsmiddelen harmoniseren.

Wat de eerste categorie en de tweede categorie betreft, is er sprake van een indirecte invloed op het beleid rond gewasbeschermingsmiddelen. Deze teksten houden geen expliciete plichten op vlak van gebruik van deze middelen in, maar horen wel tot het grote plaatje waarin regulering van gewasbeschermingsmiddelen past.¹⁴⁰ De eerste categorie omvat richtlijnen ter bestrijding van

---

¹³⁷ Verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad van 21 oktober 2009 betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen en tot intrekking van de Richtlijnen 79/117/EEG en 91/414/EEG van de Raad, *P.B.E.U.*, L 309/1, 24 november 2009 (hierna: Verordening nr. 1107/2009).

¹³⁸ Richtlijn (EG) nr. 2009/128 van het Europees Parlement en de Raad van 21 oktober 2009 tot vaststelling van een kader voor communautaire actie ter verwezenlijking van een duurzaam gebruik van pesticiden, *P.B.E.U.*, L 309/71, 24 november 2009 (hierna: Richtlijn nr. 2009/128).

¹³⁹ K. GARNETT en G. VAN CALSTER, "The Concept of Essential Use: A Novel Approach to Regulating Chemicals in the European Union", *Transnational Environmental Law*, 2021, vol. 10, No. 1, p. 173.

¹⁴⁰ Richtlijn nr. 2009/128; derde overweging; Verordening nr. 1107/2009, overwegingen 16 en 36.

watervervuiling¹⁴¹ en ter bescherming van biodiversiteit (dit betreft een specifieke ecosystemen¹⁴² en specifieke diersoorten¹⁴³). De tweede categorie streeft ook milieubescherming na. Ze bestaat onder andere uit de omzetting van bepaalde verdragen die hierboven zijn opgesomd (cf. *supra*, Deel 1, Hoofdstuk 1, Afdeling 1, B). Deze instrumenten dragen dus vooral bij tot de internationale harmonisering van de handel in en de toezicht op gevaarlijke chemicaliën.¹⁴⁴

De derde categorie heeft betrekking op gewasbeschermingsmiddelen en landbouw. Zo heeft de EU regels uitgevaardigd met betrekking tot de landbouw,¹⁴⁵ maar ook regels die besproeiing van gewasbeschermingsmiddelen in toom trachten te houden. Deze regels omvatten onder meer: een verplichte opleiding van herbicidegebruikers,¹⁴⁶ strenge regels wat betreft de herbicidebesproeiingstoestellen,¹⁴⁷ statistische richtlijnen voor toezicht op het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen¹⁴⁸ en maximumgrenzen voor chemische residuen op etenswaren.¹⁴⁹

---

¹⁴¹ Richtlijn (EG) nr. 2000/60 van het Europees Parlement en de Raad van 23 oktober 2000 tot vaststelling van een kader voor communautaire maatregelen betreffende het waterbeleid, *P.B.E.U.*, L 327/1, 22 december 2000; Richtlijn (EG) nr. 2006/118 van het Europees Parlement en de Raad van 12 december 2006 betreffende de bescherming van het grondwater tegen verontreiniging en achteruitgang van de toestand, *P.B.E.U.*, L 372, 27 december 2006; Richtlijn (EG) nr. 2008/105 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2008 inzake milieukwaliteitsnormen op het gebied van het waterbeleid tot wijziging en vervolgens intrekking van de Richtlijnen 82/176/EEG, 83/513/EEG, 84/156/EEG, 84/491/EEG en 86/280/EEG van de Raad, en tot wijziging van Richtlijn 2000/60/EG, *P.B.E.U.*, L 348/84, 24 december 2008. Glyfosaat hoort niet tot de stoffen waarvan de gehalte in oppervlaktewater wordt opgevolgd in het kader van Richtlijn (EG) nr. 2006/118 (Y.H. HENDLIN, *et al.*, *op. cit.*, p. 544).

¹⁴² Richtlijn (EEG) nr. 92/43 van de Raad van 21 mei 1992 inzake de instandhouding van de natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna, *P.B.E.U.*, L206/7, 22 juli 1992.

¹⁴³ Richtlijn (EG) nr. 2009/147 van het Europees Parlement en de Raad van 30 november 2009 inzake het behoud van de vogelstand, *P.B.E.U.*, L 20/7, 26 januari 2010.

¹⁴⁴ Verordening (EU) nr. 2019/1021 van het Europees Parlement en de Raad van 20 juni 2019 betreffende persistente organische verontreinigende stoffen, *P.B.E.U.*, L 169/45, 25 juni 2019; Verordening (EU) Nr. 649/2012 van het Europees Parlement en de Raad van 4 juli 2012 betreffende de in- en uitvoer van gevaarlijke chemische stoffen, *P.B.E.U.*, L 201/60, 27 juli 2012; Verordening (EG) nr. 1907/2006 van het Europees Parlement en de Raad van 18 december 2006 inzake de registratie en beoordeling van en de autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH), tot oprichting van een Europees Agentschap voor chemische stoffen, houdende wijziging van Richtlijn 1999/45/EG en houdende intrekking van Verordening (EEG) nr. 793/93 van de Raad en Verordening (EG) nr. 1488/94 van de Commissie alsmede Richtlijn 76/769/EEG van de Raad en de Richtlijnen 91/155/EEG, 93/67/EEG, 93/105/EG en 2000/21/EG van de Commissie (zogenaamde REACH-Verordening), *P.B.E.U.*, L 396/1, 30 december 2006; Verordening (EG) nr. 1272/2008 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2008 betreffende de indeling, etikettering en verpakking van stoffen en mengsels tot wijziging en intrekking van de Richtlijnen 67/548/EEG en 1999/45/EG en tot wijziging van Verordening (EG) nr. 1907/2006, *P.B.E.U.*, L 353/1, 31 december 2008. Deze laatste verordening erkent glyfosaat als een gevaarlijke stof (Bijlage IV, Deel 3).

¹⁴⁵ Zie bijvoorbeeld Verordening (EG) nr. 834/2007 van de Raad van 28 juni 2007 inzake de biologische productie en de etikettering van biologische producten en tot intrekking van Verordening (EEG) nr. 2092/91, *P.B.E.U.*, L 189/1, 20 juli 2007.

¹⁴⁶ Richtlijn nr. 2009/128, Art. 5.

¹⁴⁷ Richtlijn (EG) nr. 2009/127 van het Europees Parlement en de Raad van 21 oktober 2009 tot wijziging van Richtlijn 2006/42/EG met betrekking tot machines voor de toepassing van pesticiden, *P.B.E.U.*, L 310/29, 25 november 2009.

¹⁴⁸ Verordening (EG) nr. 1185/2009 van het Europees Parlement en de Raad van 25 november 2009 betreffende statistieken over pesticiden, *P.B.E.U.*, L 324/1, 10 december 2009.

¹⁴⁹ Verordening (EG) nr. 396/2005 van het Europees Parlement en de Raad van 23 februari 2005 tot vaststelling van maximumgehalten aan bestrijdingsmiddelenresiduen in of op levensmiddelen en diervoeders

De meest toonaangevende instrumenten in categorie drie zijn evenwel Verordening nr. 1107/2009¹⁵⁰ en Richtlijn nr. 2009/128.¹⁵¹ Verordening nr. 1107/2009 omvat de procedure die gevolgd moet worden bij het bepalen of een herbicide wel of niet toegelaten kan worden tot de Europese markt (toelatingsprocedure voor de werkzame stof)¹⁵² en tot de markt van de lidstaten (toelatingsprocedure voor het gewasbeschermingsmiddel).¹⁵³ Welke stoffen in Europa worden toegelaten, is een evolutief gegeven: de inschrijving van elk product wordt om de 15 of om de 5 jaar herzien, naargelang de gevaarlijkheid van de stof.¹⁵⁴ Richtlijn nr. 2009/128 heeft als doel het duurzaam gebruik van gewasbeschermingsmiddelen in Europa.¹⁵⁵ Zo bevat Richtlijn nr. 2009/128 de verplichting voor lidstaten om zones te implementeren waar het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen verboden is, zones waar het gebruik van deze middelen sterk begrensd dient te worden¹⁵⁶ en bufferzones ter bescherming van waterstromen.¹⁵⁷

B. Het voorzorgsbeginsel als rode draad

Het voorzorgsbeginsel onderscheidt zich als één van de kernprincipes van het internationaal en Europees milieurecht.¹⁵⁸ Binnen de EU-rechtsorde is het vastgelegd in Art. 191(2) van de VWEU.¹⁵⁹ De Europese Commissie definieert het als het “recht (...) om (...) voor de bescherming van milieu en de gezondheid van mensen, dieren en planten [een] wenselijk geachte beschermingsniveau vast te stellen”¹⁶⁰ wanneer “potentieel gevaarlijke gevolgen van een verschijnsel, product of proces zijn vastgesteld en dat het risico door een wetenschappelijke evaluatie met onvoldoende zekerheid kan worden bepaald”.¹⁶¹ De definitie van de Commissie werd bevestigd in de rechtspraak van het Hof van Justitie van de EU (hierna: HVJEU). Volgens het HVJEU is regelgevend optreden gestaafd op het voorzorgsbeginsel wanneer “*wetenschappelijke onzekerheden blijven heersen omtrent het bestaan en de omvang van risico's voor de gezondheid van de mens, (...) zonder te hoeven wachten totdat de realiteit en de ernst van die risico's volledig zijn aangetoond*”.¹⁶²

---

van plantaardige en dierlijke oorsprong en houdende wijziging van Richtlijn 91/414/EG van de Raad, P.B.E.U., L 70/1, 16 maart 2005.

¹⁵⁰ Verordening nr. 1107/2009.

¹⁵¹ Richtlijn nr. 2009/128.

¹⁵² Verordening nr. 1107/2009, Art. 7 en volgende.

¹⁵³ Verordening nr. 1107/2009, Art. 33 en volgende.

¹⁵⁴ Verordening nr. 1107/2009, Art. 14.

¹⁵⁵ Richtlijn nr. 2009/128, Art. 1.

¹⁵⁶ Richtlijn nr. 2009/128, Art. 12.

¹⁵⁷ Richtlijn nr. 2009/128, Art. 11(2)(c).

¹⁵⁸ HVJEU [Grand Chamber], *Europese Commissie v. Frankrijk*, C-121/07, 9 december 2008, ECLI:EU:C:2008:695, §74; S. DE VIDO, “Science, precautionary principle and the law in two recent judgments of the Court of Justice of the European Union on glyphosate and hunting management”, *DPCE online*, 2020, No. 2, p. 1322; Y. HUANG, “Refining the precautionary principle in public international law”, *US-China Law Review*, 2020, Vol. 17, No. 3, p. 75; Y. KERBRAT en S. MALJEAN-DUBOIS, “The Role of International Law in the Promotion of the Precautionary Principle”, *A interpretação do princípio da precaução no direito brasileiro, no direito comparado e no direito internacional*, C. Costade Oliveira, G. G.B. Lima Moraes en F. Ramos Ferreira (ed.), 2019, Campinas, Pontes, p. 276.

¹⁵⁹ Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie, Art. 191, §2 (hierna: VWEU).

¹⁶⁰ Mededeling van de Commissie over het voorzorgsbeginsel, COM/2000/0001, §3.

¹⁶¹ Mededeling van de Commissie over het voorzorgsbeginsel, COM/2000/0001, §4.

¹⁶² Gerecht van de EU, *Pfizer Animal Health SA v. Raad van de Europese Unie*, T-13/99, 11 september 2002, ECLI:EU:T:2002:209, §139.

In dit deel wordt het gezag van dit beginsel verder toegelicht (§1). Vervolgens wordt nagegaan hoe het voorzorgsbeginsel tot uiting komt in Richtlijn nr. 2009/128 en Verordening nr. 1107/2009 (§2) en hoe het gecombineerd wordt met de doelstellingen die in deze instrumenten worden nagestreefd (§3). Tot slot wordt onderzocht hoe het voorzorgsbeginsel heeft gespeeld bij de toelating van glyfosaat (§4).

§1. Algemeen

Op internationaal niveau bestaat een scherpe tegenstelling tussen de houding van rechtshoven verbonden aan gespecialiseerde internationale organisaties (zoals het Internationaal Tribunaal voor het recht van de zee en geschillenbeslechtsorganen van de Wereldhandelsorganisatie) en die van het Internationaal gerechtshof.¹⁶³ Waar de eersten het voorzorgsbeginsel een belangrijke plaats geven,¹⁶⁴ vertoont de rechtspraak van deze laatste uiterste terughoudendheid bij de toepassing ervan.¹⁶⁵

Dit contrasteert daarom met de ereplaats die wordt toegekend aan dit beginsel in de EU-rechtspraak.¹⁶⁶ Het voorzorgsbeginsel groeit pas tot een vooraanstaand beginsel in de EU-rechtsorde vanaf de jaren '70.¹⁶⁷ Hoewel het beginsel niet expliciet wordt vermeld in het Europees kader rond gewasbeschermingsmiddelen van 1991, is de invloed van dit beginsel merkbaar. Sinds de invoering van dit kader zijn immers 60% van de werkzame stoffen die voordien in de handel waren in de EU, ofwel verboden ofwel drastisch beperkt.¹⁶⁸

Het voorzorgsbeginsel als uitgangspunt hanteren, heeft twee voordelen. Het eerste voordeel is de brede invulling van het schadebegrip dienend als verantwoording voor een regelgevende tussenkomst: niet enkel menselijke schade, maar ook milieuschade komt in aanmerking. Het tweede voordeel betreft het causaal verband tussen de menselijke activiteit en de verwachte (*a priori*) of vastgestelde (*a posteriori*) schade. Dit verband moet immers niet bewezen worden. Er moet aangetoond worden dat er redenen zijn (zoals de onzekerheid over het gebrek aan schadelijke gevolgen van een activiteit) om voorzichtig te zijn. Ook dit komt de verantwoording van regelgevende tussenkomst voor gewasbeschermingsmiddelen ten goede, aangezien het causaal verband bij schade door chemische stoffen een netelige kwestie is.¹⁶⁹ Tegenover deze voordelen

---

¹⁶³ Y. HUANG, *op. cit.*, p. 85 en 86.

¹⁶⁴ D. KAZHDAN, D. KAZHDAN, "Precautionary Pulp: Pulp Mills and the Evolving Dispute between International Tribunals over the Reach of the Precautionary Principle", *Ecology Law Quarterly*, 2011, Vol. 38, No. 2, p. 539; D.L. SHELTON, "Complexities and uncertainties in matters of human rights and the environment: identifying the judicial role", *The human right to a healthy environment*, J.H. Knox en R. Pejan (ed.), 2018, New York, Cambridge University Press, p. 114 en 115.

¹⁶⁵ Internationaal Gerechtshof, *Pulp Mills on the River Uruguay (Argentinië v. Uruguay)*, 20 april 2010, §164.

¹⁶⁶ Zie o.a. HVJEU [Grand Chamber], *Landelijke Vereniging tot Behoud van de Waddenzee, Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Vogel v. Staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij*, C-127/02, 7 september 2004, ECLI:EU:C:2004:482; HVJEU, *Edel Grace en Peter Sweetman v. An Bord Pleanála*, C-164/17, 25 juli 2018, ECLI:EU:C:2018:593; HVJEU, *T.C. Briels en andere v. Minister van Infrastructuur en Milieu*, C-521/12, 15 mei 2014, ECLI:EU:C:2014:330; HVJEU, *Hilde Orleans, Rudi Van Buel, Marina Apers en Denis Malcorps, Myriam Rijssens, Guido Van De Walle v. Vlaams Gewest*, C-387/15 en C-388/15, 21 juli 2016, ECLI:EU:C:2016:583.

¹⁶⁷ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 33.

¹⁶⁸ E. BOZZINI, *ibidem*, p. 20.

¹⁶⁹ C. F. CRANOR, *Toxic Torts: science, law and the possibility of justice*, 2006, Cambridge, Cambridge university press, p. 11.

staat wel dat het voorzorgsbeginsel weinig houvast biedt wegens zijn vaagheid.¹⁷⁰ Hierdoor zou het voorzorgsbeginsel als een *joker* voor de Europese of statelijke overheid kunnen fungeren.¹⁷¹ Het impliceert immers een discretiemarge voor deze overheid,¹⁷² ten koste van de beginselen van rechtszekerheid¹⁷³ en proportionaliteit.¹⁷⁴

§2. Het voorzorgsbeginsel in Verordening nr. 1107/2009 en Richtlijn nr. 2009/128

Richtlijn nr. 2009/128 verwijst naar het voorzorgsbeginsel als leidraad voor het statelijk beleid met volgende bewoording: “De bepalingen van deze richtlijn vormen voor de lidstaten geen beletsel om het voorzorgsbeginsel toe te passen bij het beperken of verbieden van het gebruik van pesticiden onder bepaalde omstandigheden of in bepaalde gebieden”.¹⁷⁵

Overweging 8 en Art 1(4) van Verordening nr. 1107/2009 vermelden expliciet het voorzorgsbeginsel.¹⁷⁶ Het voorzorgsbeginsel valt echter vooral op in de toelatingsprocedure voor de werkzame stoffen op EU-niveau. Het beginsel veruitwendigt zich in de uitsluitingscriteria van Bijlage II (die de invoering van een stof verbieden wanneer ze bepaalde eigenschappen vertoont),¹⁷⁷ de beperkte duur van de toelating die gegeven wordt¹⁷⁸ en de verschuiving van de bewijslast naar de producent van de werkzame stof.¹⁷⁹

Verordening nr. 1107/2009 identificeert verschillende uitsluitingscriteria die de mogelijkheid op toelating van een stof op de Europese markt teniet doen.¹⁸⁰ Deze criteria spelen een rol in de eerste fase van de toelatingsprocedure. De producent dient in deze fase een aanvraag in voor de toelating (of de hernieuwing ervan) van een bepaalde werkzame stof bij de nationale bevoegde autoriteit (dit kan een risicobeheerautoriteit, een chemicaliënautoriteit of nog een voedselveiligheidsautoriteit zijn).¹⁸¹ De aanvraag gebeurt door middel van een dossier dat bepaalde verplichte stukken moet bevatten, zoals “gegevens over één of meer representatieve gebruiksdoeleinden (...) van de werkzame stof” en “de samenvattingen en resultaten van tests en studies” die de doeltreffendheid van de werkzame stof bewijzen.¹⁸² De bevoegde nationale autoriteit gaat na of de stof binnen één van de uitsluitingscriteria valt.¹⁸³ Tot deze uitsluitingscriteria behoren: kankerverwekkende stoffen,¹⁸⁴ mutagene stoffen (d.w.z. stoffen die mogelijks DNA-wijzigingen induceren),¹⁸⁵ stoffen die

---

¹⁷⁰ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 33.

¹⁷¹ J. MORRIS, *Rethinking risk and the precautionary principle*, 2000, Oxford, Butterworth-Heinemann, p. 10.

¹⁷² J. MORRIS, *ibidem*, p. 10.

¹⁷³ J. MORRIS, *ibidem*, p. 16.

¹⁷⁴ J. MORRIS, *ibidem*, p. 14 en 19.

¹⁷⁵ Richtlijn nr. 2009/128, Art. 2(3). Zie ook de eerste overweging.

¹⁷⁶ Verordening nr. 1107/2009, overweging 8 en Art. 1(4).

¹⁷⁷ Verordening nr. 1107/2009, Art. 4(1), lid 2 en Bijlage II, punten 3.6.2 t.e.m. 3.6.4. en 3.7.

¹⁷⁸ Verordening nr. 1107/2009, Art. 32.

¹⁷⁹ Verordening nr. 1107/2009, Art. 7 en 8.

¹⁸⁰ D. MISONNE, *op. cit.*, p. 74.

¹⁸¹ Verordening nr. 1107/2009, Art. 7 (eerste toelating) en Art. 15 (hernieuwing van de toelating).

¹⁸² Verordening nr. 1107/2009, Art. 7 en 8. Verdere specificering wordt geboden door Verordening (EU) Nr. 283/2013 van de Commissie van 1 maart 2013 tot vaststelling van de gegevensvereisten voor werkzame stoffen overeenkomstig Verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen, *P.B.E.U.*, L 93/1, 3 april 2013.

¹⁸³ Verordening nr. 1107/2009, Art. 11.

¹⁸⁴ Verordening nr. 1107/2009, Bijlage II, 3.6.3.

¹⁸⁵ Verordening nr. 1107/2009, Bijlage II, 3.6.2.

reproductie verstoren,¹⁸⁶ stoffen die persistent, bio-accumulatief en toxisch zijn voor het milieu, stoffen die als POPs kwalificeren¹⁸⁷ en stoffen die zeer persistent en zeer bio-accumulatief zijn.¹⁸⁸ Deze uitsluitingscriteria leiden tot een zogenaamde “*hazard-based approach*”.¹⁸⁹ Dit betekent dat er niet wordt nagegaan hoe groot de kans is dat een bepaald gevaar zich effectief voordoet. Het loutere bestaan van de kans op het risico in kwestie is voldoende om tot een verbod van de stof te besluiten.¹⁹⁰ Indien wordt vastgesteld dat de stof binnen een uitsluitingscriterium past, dan is een toelating niet mogelijk en wordt de stof verbannen van de Europese markt.¹⁹¹ Had de Europese Autoriteit voor voedselveiligheid (hierna: EFSA), geoordeeld dat glyfosaat waarschijnlijk kankerverwekkend is,¹⁹² dan paste het binnen een uitsluitingscriterium en was het automatisch verbannen in de EU. Door tot de omgekeerde vaststelling te komen,¹⁹³ wordt de toelating van de werkzame stof onderworpen aan de comitologieprocedure (cf. *infra*, D, §1).¹⁹⁴

Vervolgens beperkt Verordening nr. 1107/2009 elke toelating in de tijd.¹⁹⁵ De duur van een toelating varieert tot 10 jaar¹⁹⁶ (of 15 jaar in geval van hernieuwing van de toelating).¹⁹⁷ Uitzonderlijk kan een stof die binnen één van de uitsluitingscriteria valt, toegelaten worden in de EU. Dit kan enkel indien bewezen is dat de stof nodig is ter bestrijding van een op geen enkele andere manier te beheersen ernstig fytosanitair gevaar. In dat geval is de toelating beperkt tot drie of vijf jaar.¹⁹⁸ Voor glyfosaat is in 2017 beslist om de toelating slechts te hernieuwen tot en met 2022.¹⁹⁹

Tot slot komt het voorzorgsbeginsel tot uiting in de bewijslast rustende op de aanvraagindiener.²⁰⁰ De producent van het gewasbeschermingsmiddel moet aantonen dat de werkzame stof niet binnen

---

¹⁸⁶ Verordening nr. 1107/2009, Bijlage II, 3.6.4.

¹⁸⁷ Cf. *supra*: Dit zijn “chemische stoffen van internationaal belang omwille van het feit dat ze potentieel vervoerd kunnen worden over lange afstanden, omwille van hun persistentie in het milieu, omwille van hun vermogen tot biomagnificatie en bioaccumulatie in ecosystemen en omwille van hun aanzienlijke negatieve effecten op de menselijke gezondheid en op het milieu” (Website van de Wereldgezondheidsorganisatie, *Persistent Organic Pollutants*, beschikbaar op: https://www.who.int/foodsafety/areas_work/chemical-risks/pops/en/ (eigen vertaling)).

¹⁸⁸ Verordening nr. 1107/2009, Bijlage II, 3.7.

¹⁸⁹ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 30.

¹⁹⁰ E. BOZZINI, *ibidem*, p. 30.

¹⁹¹ Verordening nr. 1107/2009, Art. 11(2), lid 3. Er kan echter een uitzondering gevraagd worden indien bewezen wordt dat de stof noodzakelijk is om een bepaalde plaag het hoofd te bieden en tevens vaststaat dat menselijke blootstelling geminimaliseerd wordt (Verordening nr. 1107/2009, Art. 4(7)).

¹⁹² Verordening nr. 1107/2009, Bijlage II, 3.6.3.

¹⁹³ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 30 en 85.

¹⁹⁴ Verordening nr. 1107/2009, Art. 13(2).

¹⁹⁵ Verordening nr. 1107/2009, Art. 32.

¹⁹⁶ Verordening nr. 1107/2009, Art. 5.

¹⁹⁷ Verordening nr. 1107/2009, Art. 14(2).

¹⁹⁸ Verordening nr. 1107/2009, overweging 15 en Art. 14(2).

¹⁹⁹ Uitvoeringsverordening (EU) nr. 2017/2324 van de Commissie van 12 december 2017 tot verlenging van de goedkeuring van de werkzame stof glyfosaat overeenkomstig Verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen, en tot wijziging van de bijlage bij Uitvoeringsverordening (EU) nr. 540/2011 van de Commissie, *P.B.E.U.*, L 333/10, 15 december 2017.

²⁰⁰ Verordening nr. 1107/2009, overweging 8.

de uitsluitingscriteria valt. Deze bewijslast is echter een doelwit van kritiek: hierdoor selecteert de producent de wetenschappelijke studies waarop de beoordeling zal worden gebaseerd.²⁰¹

§3. Spreidstand tussen verschillende doelstellingen?

Verordening nr. 1107/2009 heeft marktintegratie en internationale competitiviteit van de Europese landbouw als doelstellingen.²⁰² Richtlijn nr. 2009/128 heeft een duurzaam gebruik van gewasbeschermingsmiddelen en een vergroening van het Europees landbouwlandschap als doelstellingen.²⁰³ Verordening nr. 1107/2009 en Richtlijn nr. 2009/128 getuigen dus samen van de ambivalente positie van de EU ten aanzien van gewasbeschermingsmiddelen.²⁰⁴

Er is ook een frictie tussen de *interne* doelstellingen van Verordening nr. 1107/2009, namelijk, langs de ene kant de voorvermelde economische belangen en langs de andere kant de bescherming van de menselijke en dierlijke gezondheid en de bescherming van het milieu.²⁰⁵ Deze frictie uit zich ook in het feit dat bij de toelating van een werkzame stof naast het voorzorgsbeginsel andere (ongespecificeerde) "legitieme factoren" in rekening moeten worden genomen.²⁰⁶

Richtlijn nr. 2009/128 kent een gelijkaardige spanning tussen enerzijds ecologische duurzaamheid als voornaamste doel van de richtlijn²⁰⁷ en anderzijds het gebrek aan bepalingen die concrete bakens voor lidstaten voorstellen.²⁰⁸ Bijgevolg wordt aan de lidstaten een zekere beleidsvrijheid toegekend, wat de reductie van het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen betreft.²⁰⁹

§4. Glyfosaat en het voorzorgsbeginsel

Hoe heeft glyfosaat de test van het voorzorgsbeginsel doorstaan, daar waar zoveel andere werkzame stoffen zijn gestrand?²¹⁰ Twee verklaringen kunnen naar voren geschoven worden.

---

²⁰¹ M. MORVILLO, *op. cit.*, p. 427-428. Deze bezorgdheid wordt niet gedeeld door het HVJEU. In 2019 heeft het Hof geoordeeld dat deze bewijslast geen aanleiding kan geven tot misbruik door de producent (echter, zonder verdere onderbouwing) (HVJEU, *Mathieu Blaise en andere*, C-616/17, 1 oktober 2019, ECLI:EU:C:2019:800, §79-81).

²⁰² Verordening nr. 1107/2009, overweging 9 en Art. 1(3).

²⁰³ Richtlijn nr. 2009/128, Art. 1.

²⁰⁴ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 11.

²⁰⁵ Verordening nr. 1107/2009, overweging 8 en Art. 1(3).

²⁰⁶ Verordening nr. 1107/2009, overweging 8 en Art. 13(2). Een zuivere toepassing van het voorzorgsbeginsel houdt een risico-averse beslissing in: het risico wordt vermeden. In de balansoefening die Verordening nr. 1107/2009 oplegt, wordt niet gemikt op een nul-risico-uitkomst maar op een uitkomst dat, "alles beschouwd", een *aanvaardbaar* risico inhoudt (L. GUILLOUD-COLLIAT, *op. cit.*, p. 640).

²⁰⁷ Dit valt af te leiden uit de grondslag van de Richtlijn (artikel 175 van het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap) en Art. 1 van Richtlijn nr. 2009/128 (D. MISONNE, *op. cit.*, p. 76).

²⁰⁸ Y.H. HENDLIN, *et al.*, *op. cit.*, p. 556.

²⁰⁹ Y.H. HENDLIN, *et al.*, *ibidem*, p. 556.

²¹⁰ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 20. Zijn bijvoorbeeld namens het voorzorgsbeginsel beperkt: clothianidin, thiamethoxam en imidacloprid (Uitvoeringsverordening (EU) nr. 485/2013 van de Commissie van 24 mei 2013 tot wijziging van Uitvoeringsverordening (EU) nr. 540/2011, wat de voorwaarden voor goedkeuring van de werkzame stoffen clothianidin, thiamethoxam en imidacloprid betreft, en houdende een verbod op het gebruik en de verkoop van zaden die zijn behandeld met gewasbeschermingsmiddelen die deze werkzame

De eerste verklaring wijst op een de monopolisering van zowel de wetenschappelijke als de publieke aandacht voor het feit dat glyfosaat mogelijks kankerverwekkend is.²¹¹ Er kan geargumenteed worden dat andere schadelijke effecten van glyfosaat, voor water en waterorganismen bijvoorbeeld, buiten de radar zijn gebleven bij de toetsing aan de uitsluitingscriteria.²¹²

De tweede verklaring is dat de beslissing om glyfosaat toe te laten op de Europese markt, enkel rekening houdt met de toxiciteit van glyfosaat als alleenstaande stof. Uit onderzoek blijkt echter dat glyfosaat als alleenstaande stof een relatief lage toxiciteitsgraad heeft.²¹³ Het gevaar die glyfosaatproducten voor mens en milieu vormen, vindt ten eerste zijn oorsprong in de schadelijke hulpstoffen die glyfosaat helpen doordringen in het onkruid.²¹⁴ Het is ten tweede het gevolg van de combinatie van werkzame stof en hulpstof.²¹⁵ Op Europees niveau wordt enkel gekeken naar onderzoek naar de schadelijkheid van de werkzame stof.²¹⁶ Dit zijn meestal studies “in een vacuüm”: enkel de werkzame stof (i.e. de stof die als herbicide fungeert) wordt getest, niet het mengsel dat op de markt wordt aangeboden.²¹⁷

C. Duale bevoegdheid

Het tweede gemeenschappelijk element is de bevoegdheidsverdeling die beide instrumenten introduceren. Zowel Verordening nr. 1107/2009 (§1) als Richtlijn nr. 2009/128 (§2) voorzien in Europese en nationale taken.

§1. Bevoegdheidsverdeling in Verordening nr. 1107/2009

De bevoegdheidsverdeling krijgt in Verordening nr. 1107/2009 concreet uitwerking op twee niveaus. Het eerste niveau is het niveau van de toelatingsprocedure. De procedure om de werkzame stof toe te laten wordt op EU-niveau georganiseerd.²¹⁸ De procedure om het

---

stoffen bevatten, *P.B.E.U.*, L 139/12, 25 mei 2013; bevestigd in Gerecht van de EU, *Bayer CropScience AG en Syngenta Crop Protection AG v. Europese Commissie*, T-429/13 en T-451/13, 17 mei 2018, ECLI:EU:T:2018:280). Thiacloprid is verbannen (Uitvoeringsverordening (EU) nr. 2020/23 van de Commissie van 13 januari 2020 tot niet-verlenging van de goedkeuring van de werkzame stof thiacloprid overeenkomstig Verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen, en tot wijziging van de bijlage bij Uitvoeringsverordening (EU) nr. 540/2011 van de Commissie, *P.B.E.U.*, L 8/8, 14 januari 2020).

²¹¹ Y.H. HENDLIN, *et al.*, *op. cit.*, p. 554.

²¹² Y.H. HENDLIN, *et al.*, *ibidem*, p. 554. Volgens Hendlin, Arcuri, Lepenies en Huesker had onderzoek dat glyfosaat in te hoge verhoudingen terugvindt in waterstromen een grotere rol moeten spelen bij de beoordeling van de uitsluitingscriteria (Y.H. HENDLIN, *et al.*, *ibidem*, p.544).

²¹³ Y.H. HENDLIN, *et al.*, *ibidem*, p. 552.

²¹⁴ M.-M. ROBIN, *op. cit.*, p. 95.

²¹⁵ M.-M. ROBIN, *ibidem*, p. 95.

²¹⁶ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 86 en 91.

²¹⁷ Verordening nr. 1107/2009, Art. 8(1), b; J.M. DESESSO, A. LAVIN WILLIAMS en R. REISS, *op. cit.*, p. 2.

²¹⁸ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 43; L. GUILLOUD-CAILLAT, *op. cit.*, p. 643; Verordening nr. 1107/2009, Art. 7 en volgende.

gewasbeschermingsmiddel toe te laten wordt op nationaal niveau georganiseerd.²¹⁹ Het tweede niveau. Daarnaast is er ook *binnen* de procedure op Europees niveau een bevoegdheidsverdeling.²²⁰ Dat is het tweede niveau. Het uit zich ten eerste door de takenverdeling in het stadium van de *risicobeoordeling* tussen nationale autoriteit en de EFSA.²²¹ Het uit zich ten tweede in het stadium van het *risicobeheer*, met een verdeling van de taken tussen het *Standing Committee on Plants, Animals, Food and Feed* (hierna: SCoPAFF) en de Europese Commissie.²²²

Verordening nr. 1107/2009 organiseert een scheiding der bevoegdheden op grond van het onderscheid tussen de werkzame stof of herbicide (zoals bijvoorbeeld glyfosaat), enerzijds en het product of gewasbeschermingsmiddel (zoals Roundup) anderzijds.²²³

Eerst moet de werkzame stof groen licht krijgen. De toelating (of niet-toelating) van de werkzame stof, *in casu* glyfosaat, wordt op Europees niveau geregeld.²²⁴ Deze toelating of weigering geldt voor de hele Unie. In geval van toelating, kunnen lidstaten de commercialisering en gebruik van producten met deze werkzame stof toelaten. De lidstaten hebben echter ook de vrijheid om strengere regels in te voeren. Volgens Art. 1(4) van Verordening nr. 1107/2009 kunnen ze bepaalde stoffen die op Europees niveau toegelaten zijn, op hun grondgebied verbieden indien het voorzorgsbeginsel dit voorschrijft.²²⁵ Een toelating van een werkzame stof op EU-niveau vertaalt zich dus niet noodzakelijk in een toelating op nationaal niveau.²²⁶

Vervolgens moet het gewasbeschermingsmiddel, d.w.z. het mengsel van de werkzame stof met andere katalyserende hulpstoffen, groen licht krijgen. De toelating of niet-toelating van de producten zelf, gebeurt op statelijk niveau.²²⁷ Opdat een gewasbeschermingsmiddel in een lidstaat van de Europese Unie verkocht en gebruikt zou mogen worden, moet het gewasbeschermingsmiddel dus tweemaal groen licht gekregen hebben. Dat verklaart ook de pogingen om producten die glyfosaat bevatten, op nationaal niveau te bannen. Vaak stranden deze pogingen.²²⁸ Binnen de EU heeft enkel Luxemburg sinds begin januari 2021 een verbod op alle

---

²¹⁹ E. BOZZINI, *ibidem*, p. 43; L. GUILLOUD-CAILLAT, *ibidem.*, p. 643; Verordening nr. 1107/2009, Art. 28 en volgende.

²²⁰ Deze procedure wordt in het volgende deel nader toegelicht (cf. *infra*, D, §1).

²²¹ M. MORVILLO, *op. cit.*, p. 428-429.

²²² M. MORVILLO, *ibidem*, p. 429.

²²³ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 43; L. GUILLOUD-CAILLAT, *op. cit.*, p. 643.

²²⁴ Verordening nr. 1107/2009, Art. 7 en volgende.

²²⁵ Verordening nr. 1107/2009, Art. 1(4). Een verbod gebaseerd op het voorzorgsbeginsel moet gestaafd worden door wetenschappelijke studies die op "wetenschappelijke onzekerheid" duiden. De Europese Commissie heeft laten weten dat het glyfosaatverbod van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest niet kan steunen op het voorzorgsbeginsel, daar er geen wetenschappelijke onzekerheid is (meerdere wetenschappelijke instanties zoals de EFSA en het Europees Agentschap voor chemische stoffen hebben een duidelijk standpunt ingenomen) en het Gewest geen wetenschappelijke evaluatie heeft ondernomen (ANDRIUKAITIS, V., Antwoord op een geschreven vraag van Europees Parlementslid Gérard DEPRez, P-005467/2018, 2018).

²²⁶ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 87.

²²⁷ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 43; L. GUILLOUD-CAILLAT, *op. cit.*, p. 643; Verordening nr. 1107/2009, Art. 28 en volgende.

²²⁸ Voorbeelden zijn Zwitserland (Persmededeling van 2 september 2016 van de Zwitserse commissie voor de wetenschap, het onderwijs en cultuur), Frankrijk (S. ELZAS, "Macron backs down on pledge to ban glyphosate in France", *Radio France Internationale*, 2019) en Oostenrijk (I. HIACE, « L'Autriche fait marche arrière sur l'interdiction du glyphosate », *Radio France Internationale*, 2019).

glyfosaatproducten ingevoerd.²²⁹ Dit past binnen de strategie van de lidstaat om een vermindering van 50% van het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen tegen 2030 en een vermindering van 30% van de meest gebruikte gewasbeschermingsmiddelen, te verwezenlijken.²³⁰

Deze statelijke bevoegdheid wordt echter op dubbele wijze Europees begrensd. Ten eerste houdt de toelating van het product door lidstaten geen volledige vrijheid in voor lidstaten om een eigen beleid te ontwikkelen, aangezien Verordening nr. 1107/2009 elke stap van de nationale toelatingsprocedure uitstippelt.²³¹ De lidstaten moeten dit vooraf bepaalde kader respecteren en hebben slechts een appreciatiemarge waar Verordening nr. 1107/2009 in een dergelijke marge voorziet. Ten tweede wordt de beslissingsbevoegdheid van elke lidstaat getemperd door het beginsel van wederzijdse erkenning.²³² Dit beginsel vereist van lidstaten dat ze toestemming verlenen aan producten die in een andere staat als veilig zijn bestempeld en een vergunning hebben verkregen.²³³

Het beginsel geniet, specifiek in het kader van Verordening nr. 1107/2009, een territoriale beperking.²³⁴ Verordening nr. 1107/2009 maakt immers een onderscheid tussen drie zones.²³⁵ In principe²³⁶ geldt het beginsel enkel binnen één zone.²³⁷ Concreet wil dat zeggen dat een lidstaat enkel is gehouden door een toelating verleend door een lidstaat dat tot dezelfde zone behoort.²³⁸ Van dit beginsel mag slechts afgeweken worden indien de lidstaat kan aanvoeren dat “specifieke omstandigheden in verband met milieu of landbouw” ertoe leiden dat de situaties in de vergunnende lidstaat en de lidstaat die deze vergunning zou moeten erkennen, niet vergelijkbaar zijn.²³⁹

Wat de Europese procedure betreft, moet vervolgens vastgesteld worden dat deze geen exclusieve prerogatief van Europese organen is. Een nauwe samenwerking tussen nationale en Europese autoriteiten is in twee stadia zichtbaar. Het eerste stadium is het risicobeoordelingsstadium.²⁴⁰ Zoals hieronder in meer detail zal worden uitgelegd, vangt deze procedure aan met een cruciale rol van een (tot voor de kort, door de toelatingsaanvrager gekozen) nationale autoriteit.²⁴¹ Deze

---

²²⁹ Règlement grand-ducal du 11 février 2020 modifiant le règlement grand-ducal modifié du 24 août 2016 instituant une prime à l'entretien du paysage et de l'espace naturel et à l'encouragement d'une agriculture respectueuse de l'environnement, Art. 3.

²³⁰ Website van de Luxemburgse regering, *Luxembourg, the first EU country to ban the use of glyphosate*, 2020, beschikbaar op: https://gouvernement.lu/en/actualites/toutes_actualites/communiqués/2020/01-janvier/16-interdiction-glyphosate.html.

²³¹ Zie Verordening nr. 1107/2009, Art. 28 en volgende.

²³² L. GUILLOUD-CAILLAT, *op. cit.*, p. 643.

²³³ Verordening nr. 1107/2009, Art. 40. Deze toestemming is beperkt tot de modaliteiten die in de nationale vergunning zijn uitgestippeld: de erkenning geldt slechts voor hetzelfde gewasbeschermingsmiddel, hetzelfde gebruik en vergelijkbare landbouwpraktijken (Art. 40(1)).

²³⁴ Verordening nr. 1107/2009, overweging 29.

²³⁵ Verordening nr. 1107/2009, Bijlage I.

²³⁶ Dit geldt op een paar gebruiken na (Art. 40(1)(c) en tenzij er binnen één zone geen aanvraag tot wederzijdse erkenning is ingediend (Art. 40(1)(b))).

²³⁷ Verordening nr. 1107/2009, Art. 40.

²³⁸ Verordening nr. 1107/2009, Art. 40(1)(a). In de praktijk zouden producenten weinig gebruik maken van deze *shortcut* (E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 44).

²³⁹ Verordening nr. 1107/2009, Art. 36(3).

²⁴⁰ Verordening nr. 1107/2009, overweging 12, Art. 11 en 12.

²⁴¹ M. MORVILLO, *op. cit.*, p. 428-429.

nationale autoriteit deelt in de risicobeoordelingstaak van de EFSA.²⁴² Het tweede stadium is het risicobeheerstadium.²⁴³ In dat stadium wordt de beslissing genomen of de werkzame stof wél of niet op de Europese markt wordt toegelaten. Hierbij legt de Europese Commissie een voorstel van beslissing aan afgevaardigden van de lidstaten voor.²⁴⁴ Deze afgevaardigden nemen een beslissing overeenkomstig de comitologieprocedure.²⁴⁵

§2. Bevoegdheidsverdeling in Richtlijn nr. 2009/128

Ook in Richtlijn nr. 2009/128 is een verdeling van bevoegdheden ingebouwd. Richtlijn nr. 2009/128 onderlegt de fundamenteën van het beleid van lidstaten door een paar algemene beleidslijnen uiteen te zetten.²⁴⁶ Ze legt, op een paar uitzonderingen na, weinig concrete verplichtingen op aan de lidstaten.²⁴⁷ Voor het merendeel laat de Unie de vrije loop aan haar lidstaten. De bevoegdheid van de lidstaten wordt omkaderd door de verplichting om met een “actieplan” aan de slag te gaan.²⁴⁸ Hoe duurzaam het gewasbeschermingsmiddelenbeleid van de EU is, hangt dus in de praktijk weinig van af van de EU zelf.²⁴⁹

Dit heeft tot gevolg dat er een kloof is tussen de ambities zoals ze verwoord zijn in Richtlijn nr. 2009/128 en hoe deze ambities zijn vertaald in concrete plannen.²⁵⁰ De nationale plannen leggen onvoldoende nadruk op een effectieve vermindering van het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen.²⁵¹ In België beperkt het beleid zich tot het faciliteren van proactieve aanpassingen naar duurzamere landbouwpraktijken.²⁵²

---

²⁴² Verordening nr. 1107/2009, Art. 11.

²⁴³ Verordening nr. 1107/2009, overweging 12.

²⁴⁴ Verordening nr. 1107/2009, Art. 13(1).

²⁴⁵ Verordening nr. 1107/2009, Art. 13(2) en Art. 79(3). Deze procedure is vervat in Verordening (EU) nr. 182/2011 van het Europees Parlement en de Raad van 16 februari 2011 tot vaststelling van de algemene voorschriften en beginselen die van toepassing zijn op de wijze waarop de lidstaten de uitoefening van de uitvoeringsbevoegdheden door de Commissie controleren, *P.B.E.U.*, L 55/13, 28 februari 2011, Art. 5 (hierna: Verordening nr. 182/2011).

²⁴⁶ Voorbeelden zijn de bevordering van de toegang tot informatie over gewasbeschermingsmiddelen en het onderzoek naar de gevolgen van gebruik van gewasbeschermingsmiddelen (Richtlijn nr. 2009/128, respectievelijk in overwegingen 8 en 11).

²⁴⁷ Y.H. HENDLIN, *et al.*, *op. cit.*, p. 556. Zo is vanuit Europees niveau opgelegd aan de lidstaten om een licentiesysteem voor professioneel gebruik van gewasbeschermingsmiddelen (Richtlijn nr. 2009/128, Art. 5(2)) en een systeem van beschermde zones te hebben (Richtlijn nr. 2009/128, Art. 12) en om besproeiing vanuit de lucht te verbieden (Richtlijn nr. 2009/128, Art. 9).

²⁴⁸ Richtlijn nr. 2009/128, Art. 4.

²⁴⁹ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 109.

²⁵⁰ E. BOZZINI, *ibidem*, p. 109.

²⁵¹ J. GUTELAND en S. RIBEIRO, *Report on the implementation of Directive 2009/128/EC on the sustainable use of pesticides (2017/2284(INI))*, A8-0045/2019, 2019, p. 11, punten D en E.

²⁵² De voorkeur wordt gegeven aan *positive incentives*. Nationaal *ActiePlan d'Action National (NAPAN)*, Programma 2018-2022 (herzien in mei 2020): De Belgische pesticidereduceringsstrategie (NAPAN) spreekt bijvoorbeeld over het *bevorderen* van geïntegreerde gewasbescherming en biologische landbouw, het *bevorderen* van bestrijding met lage pesticideninzet (p. 34), *voor een omgeving zorgen* waarin de invoering van geïntegreerde gewasbescherming bevordert wordt (p. 36) en het *stimuleren* van geïntegreerde gewasbescherming (p. 41).

D. Transparantie: de EU onder vuur

Symptomatisch voor het Europese debat rond glyfosaat is de kritiek die het uitlokt op de ondoorzichtigheid van de procedure.²⁵³ In wat volgt, wordt deze procedure uitgelegd (§1). Hierbij wordt de situatie geschetst zoals ze van kracht was wanneer glyfosaat het laatst werd goedgekeurd (2013-2016). Vervolgens wordt ingegaan op het deelaspect van de procedure die voor vurige controverse zorgt, namelijk de wetenschappelijke beoordeling door de EFSA (§2). Er wordt tot slot gekeken hoe de EU wetgevend heeft opgetreden ten gevolge van deze kritiek (§3).

§1. De toelatingsprocedure

De procedure voor de toelating van een herbicide (of voor de hernieuwing van deze toelating) wordt in gang gezet door de indiening van een aanvraag door de producent van het gewasbeschermingsmiddel dat de herbicide bevat.²⁵⁴ Deze aanvraag wordt ingediend bij een nationale autoriteit naar keuze.²⁵⁵ Voor glyfosaat was dat de Duitse autoriteit, het *Bundesinstitut für Risikobewertung* (hierdoor werd Duitsland officieel de “lidstaat-rapporteur”).²⁵⁶ De wetenschappelijke evaluatie van de werkzame stof is een taak dat gedeeld wordt door deze nationale autoriteit en de EFSA. De nationale autoriteit bereidt het werk voor door een eerste keer het wetenschappelijke onderzoek dat in het aanvraagdossier verzameld is, door te nemen en een voorlopige (positieve of negatieve) conclusie te formuleren.²⁵⁷

Vervolgens neemt de EFSA het over. De EFSA tracht de risico's van de werkzame stof te evalueren.²⁵⁸ Het gaat niet om een zuiver wetenschappelijke beoordeling: bij de beoordeling komen ook praktische beleidsoverwegingen aan bod.²⁵⁹ Er wordt voorzien in een mogelijkheid tot inzage van het publiek bij deze beoordeling.²⁶⁰

Nadat de EFSA haar beoordeling heeft uitgebracht, wordt de bal doorgespeeld naar de Europese Commissie. De Commissie zal een voorstel van verordening ontwerpen waarin de herbicide wel of niet wordt toegelaten.²⁶¹ In geval van een toelating, maakt het voorstel de modaliteiten van deze toelating bekend, zoals de duur van de toelating en voor welke gebruiken de toelating zou

---

²⁵³ Zie onder andere: Europese ombudsman, Besluit van 30 november 2020 in de gevoegde zaken 1570/2018/JF-JN en 1973/2018/JF-JN betreffende de wijze waarop de Europese Commissie stoffen in gewasbeschermingsproducten (pesticiden) goedkeurt, §32; Europees burgerinitiatief, *Stop Glyphosate*, 2017.

²⁵⁴ Verordening nr. 1107/2009, Art. 7(1). Dit is één producent of een groep producenten (Art. 7(1), tweede lid). Wat glyfosaat betreft, is dit een groep producenten: de *Glyphosate Task Force* (in 2019 herdoopt tot *Glyphosate Renewal Group*) (Website van de Europese Commissie, *Assessment Group on Glyphosate*, beschikbaar op: https://ec.europa.eu/food/plant/pesticides/glyphosate/assessment-group_en).

²⁵⁵ Verordening nr. 1107/2009, Art. 7(1).

²⁵⁶ Verordening nr. 1107/2009, Art. 7(1); E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 85.

²⁵⁷ Verordening nr. 1107/2009, Art. 11: In een ontwerp-beoordelingsverslag spreekt de autoriteit zich uit over de gevaarlijkheid van de werkzame stof (volgens het rooster van de uitsluitingscriteria, cf *supra*, B, §2).

²⁵⁸ Verordening nr. 1107/2009, Art. 12; E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 46.

²⁵⁹ C. MESTRE, « La saga du glyphosate. Retour à quelques pathologies du système de l'Union », *L'observateur de Bruxelles*, 2018, No. 112, p. 39.

²⁶⁰ Verordening nr. 1107/2009, Art. 12(1), lid 2 en 3.

²⁶¹ Verordening nr. 1107/2009, Art. 13(2).

gelden.²⁶² Voor glyfosaat was het voorstel om een hernieuwing van de toelating van een duur van 15 jaar (oorspronkelijk voorstel van februari 2016)²⁶³ en 10 jaar (voorstel van mei 2016) door te voeren.²⁶⁴

Dit voorstel wordt voorgedragen aan het SCoPAFF, volgens de zogenaamde comitologieprocedure.²⁶⁵ Het SCoPAFF bestaat uit (politieke of technisch opgeleide) afgevaardigden van alle lidstaten en krijgt de taak om de finale vorm van deze toelating- of weigeringsverordening te bepalen.²⁶⁶ Kenmerkend voor dit onderhandeling- en beslissingsproces is dat deze zich achter gesloten deuren afspeelt.²⁶⁷

Voor glyfosaat leidde deze procedure tot een impasse omdat er geen gekwalificeerde meerderheid bereikt kon worden.²⁶⁸ Zo telde de stemming voor de goedkeuring van glyfosaat in 2016 maar veertien stemmen voor, tegen negen stemmen tegen en vijf onthoudingen.²⁶⁹ De Europese Commissie had toen twee opties: of een gewijzigde versie van het voorstel indienen bij het SCoPAFF, of beroep aantekenen bij een comité van beroep.²⁷⁰ Voor glyfosaat is het het comité van beroep die de knoop doorhakte met een toelating voor vijf jaar.²⁷¹ Kan het appelcomité echter niet tot een positief of negatief uitkomst komen, dan laat dat de beslissingsbevoegdheid over aan de discretie van de Europese Commissie.²⁷² Indien er onder lidstaten grote onenigheid is rond een herbicide, heeft dat dus niet noodzakelijk als gevolg dat het verboden wordt.²⁷³

§2. De methodologie van de EFSA

In 2015 classificeert het IARC glyfosaat als "*probably carcinogenic to humans*".²⁷⁴ Het wordt verwacht dat deze classificering weerklank vindt in de evaluatie van glyfosaat door de Duitse nationale autoriteit en van de EFSA. Hun uitspraak is van cruciaal belang: als deze instanties zich scharen achter het oordeel van het IARC, dan mag de toelating van glyfosaat niet hernieuwd worden (cf *supra*, B, §2: er wordt gewerkt met een systeem van uitsluitingscriteria, waaronder het criterium van het kankerverwekkend karakter van de stof).²⁷⁵

---

²⁶² Verordening nr. 1107/2009, Art. 6 en 13.

²⁶³ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 86.

²⁶⁴ C. MESTRE, *op. cit.*, p. 40.

²⁶⁵ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 49. Verordening nr. 1107/2009, Art. 13(2) en Art. 79(3); Verordening nr. 182/2011, Art. 5.

²⁶⁶ Verordening nr. 1107/2009, Art. 13 en 79; Verordening (EG) nr. 178/2002 van het Europees Parlement en de Raad van 28 januari 2002 tot vaststelling van de algemene beginselen en voorschriften van de levensmiddelenwetgeving, tot oprichting van een Europese Autoriteit voor voedselveiligheid en tot vaststelling van procedures voor voedselveiligheidsaangelegenheden, *P.B.E.U.*, L 31/1, 1 februari 2002, Art. 58.

²⁶⁷ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 50 en 112; L. GUILLOUD-CAILLAT, *op. cit.*, p. 641.

²⁶⁸ E. BOZZINI, *ibidem*, p. 49.

²⁶⁹ C. MESTRE, *op. cit.*, p. 39.

²⁷⁰ C. MESTRE, *ibidem*, p. 39 ; Verordening nr. 182/2011, Art. 5(3). Ook in dat geval geldt de regel van de gekwalificeerde meerderheid (Verordening nr. 182/2011, Art. 6(1)).

²⁷¹ C. MESTRE, *ibidem*, p. 39.

²⁷² Verordening nr. 182/2011, Art. 6(3).

²⁷³ L. GUILLOUD-CAILLAT, *op. cit.*, p. 644.

²⁷⁴ Internationaal Instituut voor Kankeronderzoek (IARC), *op. cit.*, p. 78.

²⁷⁵ Verordening nr. 1107/2009, Art. 4(1), lid 2 en Bijlage II, punten 3.6.2 t.e.m. 3.6.4. en 3.7.

De tegenovergestelde conclusie door de Duitse autoriteit en de EFSA komen dan ook als een donderslag bij heldere hemel.²⁷⁶ Deze positie is later versterkt door gelijkaardige vaststellingen door de *Joint FAO/WHO Meeting on Pesticide Residues (JMPR)*²⁷⁷ en het Europees Agentschap voor chemische stoffen (ECHA).²⁷⁸ Wel onderstreept de EFSA dat er nog onderzoek gedaan moet worden naar de gevaarlijkheid van de hulpstoffen.²⁷⁹ Deze kunnen een hogere toxiciteitsgraad vertonen dan de werkzame stof zelf.²⁸⁰ Ze kunnen ook de toxiciteit van de herbicide versterken.²⁸¹ Dit onderzoek valt echter de bevoegdheid van de EFSA te buiten, aangezien op EU-niveau enkel uitspraak wordt gedaan over de werkzame stof.²⁸² Het is aan nationale overheden om de gevaarlijkheid van de producten (de combinatie van de herbicide en de hulpstoffen) na te gaan.²⁸³

Het verslag van de Bijzondere Commissie toelatingsprocedure van de Unie voor pesticiden van het Europese Parlement (hierna: het PEST-comité) stelt vast dat de toelating van en het toezicht op gewasbeschermingsmiddelen op nationaal niveau niet met de gehoopte ijver wordt geregeld.²⁸⁴ Zo blijkt dat “in sommige gevallen [nationale autoriteiten die betrokken zijn bij de goedkeurings- en toelatingsprocedure] over te weinig personele en financiële middelen beschikken”.²⁸⁵ Dit “kan ertoe leiden dat al te zeer wordt vertrouwd op de beoordeling in het kader van de goedkeuring van de werkzame stoffen in verband met de besluitvorming over gewasbeschermingsmiddelen”.²⁸⁶

Het verschil in besluit tussen het IARC en de EFSA wordt door de wetenschappelijke literatuur aan drie grote verschillen in methodologie toegeschreven. Het eerste verschil en tweede verschil betreffen de studies die in rekening worden genomen.²⁸⁷ Waar het IARC zich beperkt tot gepubliceerde, peer-reviewede studies, staaft de EFSA haar beoordeling zowel op dergelijke studies als op onderzoek dat door producenten van het gewasbeschermingsmiddel is gedaan of gefinancierd.²⁸⁸ Dit is te verklaren door het feit dat Verordening nr. 1107/2009 de bewijslast van de onschadelijkheid van een herbicide op deze producenten doet rusten.²⁸⁹ Deze laatste studies worden niet (in hun geheel) bekend gemaakt, namens de bescherming van de commerciële belangen van de producenten die de toelatingsaanvraag hebben ingediend.²⁹⁰

---

²⁷⁶ EFSA, “Conclusion on the peer review of the pesticide risk assessment of the active substance glyphosate”, *EFSA Journal*, 2015, vol. 13, No. 11.

²⁷⁷ Joint FAO/WHO Meeting on Pesticide Residues (JMPR), *Summary Report*, 16 mei 2016.

²⁷⁸ Europees Agentschap voor chemische stoffen (ECHA), *Glyphosate not classified as a carcinogen by ECHA*, 2017, ECHA/PR/17/06.

²⁷⁹ EFSA, *op. cit.*.

²⁸⁰ EFSA, *ibidem*.

²⁸¹ EFSA, “Conclusion on the peer review of the pesticide risk assessment of the active substance glyphosate”, *EFSA Journal*, 2015, vol. 13, No. 11.

²⁸² E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 86 en 91.

²⁸³ E. BOZZINI, *ibidem*, p. 86 en 91.

²⁸⁴ Bijzondere Commissie toelatingsprocedure van de Unie voor pesticiden, Verslag over de toelatingsprocedure van de Unie voor pesticiden (2018/2153(INI), A8-0475/2018.

²⁸⁵ Bijzondere Commissie toelatingsprocedure van de Unie voor pesticiden, *ibidem*, punt H.

²⁸⁶ Bijzondere Commissie toelatingsprocedure van de Unie voor pesticiden, *ibidem*, punt BW.

²⁸⁷ J.M. DESESSO, A. LAVIN WILLIAMS en R. REISS, *op. cit.*, p. 1-2.

²⁸⁸ J.M. DESESSO, A. LAVIN WILLIAMS en R. REISS, *ibidem*, p. 1-2; E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 89. De EU heeft zelf niet de middelen om eigen onderzoek te financieren (C. MESTRE, *op. cit.*, p. 40).

²⁸⁹ Verordening nr. 1107/2009, overweging 8, Art. 7 en 8.

²⁹⁰ A. ARCURI en Y.H. HENDLIN, *op. cit.*, p. 14; De toegang tot deze (delen van) studies wordt geweigerd op grond van Verordening (EG) nr. 1049/2001 van het Europees Parlement en de Raad van 30 mei 2001

Het tweede verschil is dat het IARC zowel studies die enkel focussen op glyfosaat als studies waarin gewerkt wordt met glyfosaatproducten, in rekening neemt in zijn evaluatie.²⁹¹ De EFSA, daarentegen, verengt de studies die in aanmerking komen tot degenen die onderzoek doen naar puur glyfosaat.²⁹² Het derde verschil wordt uiteindelijk geïdentificeerd als zijnde het verschil tussen “*hazard assessment*” (evaluatie van de gevaarlijkheid) en “*risk assessment*” (evaluatie van het risico).²⁹³ Waar het IARC peilt naar een evaluatie van de gevaarlijkheid van een stof, onderzoekt de EFSA naast de gevaarlijkheid van de stof ook hoe groot de kans is dat het geïdentificeerde gevaar van de stof werkelijk tot schade zou leiden.²⁹⁴

Door de methodologieën van het IARC en de EFSA te vergelijken, komen twee aspecten van de methodologie van de EFSA naar boven. Het eerste aspect is de invloed die de producenten van gewasbeschermingsmiddelen kunnen hebben op de risicobeoordeling van de EFSA. Deze invloed is onvermijdelijk: het zijn deze producenten die het merendeel van het wetenschappelijk onderzoek verschaffen waarop de beoordeling van de EFSA zich baseert,²⁹⁵ en ze hebben ook een recht op inzage in het ontwerp-beoordelingsverslag van de EFSA.²⁹⁶ Burtcher-Schaden, Clausing en Robinson zijn echter overtuigd dat de producenten van glyfosaatproducten (de zogenaamde *Glyphosate Task Force*) een ongeoorloofde invloed gehad hebben op de laatste beoordeling van glyfosaat door de EFSA in 2015.²⁹⁷ Volgens hen kunnen de keuzes om bepaalde studies in rekening te nemen en andere uit te sluiten van de analyse (waarbij dit enkel leidt tot een uitsluiting van bewijs dat zou wijzen op carcinogeniteit) niet anders verklaard worden.²⁹⁸

Het tweede aspect is het gebruik van “laboratoriumstudies”.²⁹⁹ De resultaten van deze studies houden geen rekening met de toxiciteit³⁰⁰ en de versterkende rol van hulpstoffen.³⁰¹ Ze hebben ook geen aandacht voor het zogenaamde “*cocktail effect*” van chemische stoffen³⁰² en voor de mogelijks versterkende effecten van externe factoren, zoals zonlicht.³⁰³ Dit doet in de literatuur de

---

inzake de toegang van het publiek tot documenten van het Europees Parlement, de Raad en de Commissie, P.B.E.U., L 145/43, 31 mei 2001, Art. 4(2).

²⁹¹ J.M. DESESSO, A. LAVIN WILLIAMS en R. REISS, *ibidem*, p. 2.

²⁹² J.M. DESESSO, A. LAVIN WILLIAMS en R. REISS, *ibidem*, p. 2.

²⁹³ J.M. DESESSO, A. LAVIN WILLIAMS en R. REISS, *ibidem*, p. 2.

²⁹⁴ J.M. DESESSO, A. LAVIN WILLIAMS en R. REISS, *ibidem*, p. 2.

²⁹⁵ Verordening nr. 1107/2009, overweging 8, Art 7 en 8.

²⁹⁶ Verordening nr. 1107/2009, Art. 12(1) en 63 (initiële toelating); Uitvoeringsverordening (EU) nr. 844/2012 van de Commissie van 18 september 2012 tot vaststelling van de nodige bepalingen voor de uitvoering van de verlengingsprocedure voor werkzame stoffen, als bedoeld in Verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen, P.B.E.U., L 252/26, 19 september 2012, Art 13(2) en Verordening nr. 1107/2009, Art. 63 (verlenging van de toelating).

²⁹⁷ H. BURTSCHER-SCHADEN, P. CLAUSING en C. ROBINSON, *Glyphosate and cancer: buying science. How industry strategized (and regulators colluded) in an attempt to save the world's most widely used herbicide from a ban*, Global 2000, Wenen, 2017.

²⁹⁸ H. BURTSCHER-SCHADEN, P. CLAUSING en C. ROBINSON, *ibidem*, p. 30-37. Het zou niet de eerste keer zijn dat een producent van glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen onderzoek die op kankerverwekkende eigenschappen wijst, tracht te diskwalificeren. Zie de *Monsanto Papers* (S. HOREL en S. FOUCART, *op. cit.*).

²⁹⁹ Y.H. HENDLIN *et al.*, *op. cit.*, p. 543.

³⁰⁰ Y.H. HENDLIN *et al.*, *ibidem*, p. 553.

³⁰¹ M.-M. ROBIN, *op. cit.*, p. 95.

³⁰² E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 91.

³⁰³ Y.H. HENDLIN *et al.*, *op. cit.*, p. 549.

vraag rijzen of er geen inconsistentie is tussen de analyse die uitgevoerd wordt en de opzet van deze analyse, namelijk het nagaan van de risico's die met een gewasbeschermingsmiddel gepaard gaan.³⁰⁴

§3. Verordening 2019/1381

De contentieuze hernieuwing van de toelating van glyfosaat tot in de Europese markt was de aanzet tot drie initiatieven.

Het eerste initiatief is het Europese burgerinitiatief “*Stop Glyphosate*”.³⁰⁵ Dit initiatief vraagt naast een glyfosaatverbod ook een hervorming van het wetenschappelijke beoordelingsproces door de EFSA. Er wordt gepleit voor een evaluatie die enkel op gepubliceerde en onafhankelijke studies steunt.³⁰⁶

Het tweede initiatief is de oprichting van het PEST-comité door het Europees Parlement in 2018.³⁰⁷ De leden van dit comité onderzochten de bestaande Europese wetgeving en dienden een verslag met hun bevindingen en hun aanbevelingen.³⁰⁸ Een van deze aanbevelingen betreft de transparantie rond het wetenschappelijk onderzoek dat de beoordeling van de EFSA stoffeert. Er wordt gepleit voor de bekendmaking van alle studies die gebruikt worden, met de nuance dat er een waarborg moet zijn opdat deze bekendmaking niet misbruikt zou kunnen worden (versta: opdat de studies niet gebruikt zouden kunnen worden voor commerciële doeleinden door concurrenten van de aanvragende producent van een gewasbeschermingsmiddel).³⁰⁹

Het laatste initiatief is het beroep op de rechters van Luxemburg om toegang te krijgen tot bepaalde studies die door de EFSA gebruikt zijn bij haar beoordeling van glyfosaat. In het arrest *Anthony C. Tweedale v. Europese Autoriteit voor voedselveiligheid* van 7 maart 2019 geeft het Europese gerecht de EFSA ongelijk.³¹⁰ De EFSA had toegang tot de studies die door de *Glyphosate Task Force* waren voorgedragen, geweigerd. Deze weigering gebeurde namens het bestaan van commerciële belangen die beschermd moesten worden en de afwezigheid van een “hogere openbaar belang”.³¹¹ Het gerecht kiest om de uitzonderingen op het beginsel van vrije toegang tot documenten strikt te interpreteren en het begrip “informatie met betrekking tot het milieu” ruim te

---

³⁰⁴ Y.H. HENDLIN *et al.*, *ibidem*, p. 541.

³⁰⁵ C. MESTRE, *op. cit.*, p. 41.

³⁰⁶ Europees burgerinitiatief, *Stop Glyphosate*, 2017. De Commissie heeft de vraag naar een glyfosaatverbod verworpen omdat ze van “oordeel [is] dat er geen wetenschappelijke of juridische gronden zijn die een verbod op glyfosaat rechtvaardigt” (Mededeling van de Commissie over het Europese burgerinitiatief „Verbied glyfosaat en bescherm mens en milieu tegen giftige bestrijdingsmiddelen”, C(2017) 8414, p. 15 (Nederlandstalige versie)). Wat de transparantie betreft, gaat de Commissie echter akkoord met de stelling dat de transparantie van de beoordeling van de EFSA verbeterd moet worden (Mededeling van de Commissie over het Europese burgerinitiatief, *ibidem*, p. 11-12).

³⁰⁷ C. MESTRE, *op. cit.*, p. 42.

³⁰⁸ Bijzondere Commissie toelatingsprocedure van de Unie voor pesticiden, Verslag over de toelatingsprocedure van de Unie voor pesticiden (2018/2153(INI), A8-0475/2018).

³⁰⁹ Bijzondere Commissie toelatingsprocedure van de Unie voor pesticiden, Verslag over de toelatingsprocedure van de Unie voor pesticiden (2018/2153(INI), A8-0475/2018, §98).

³¹⁰ Gerecht van de EU, *Anthony C. Tweedale v. Europese Autoriteit voor voedselveiligheid*, T-716/14, 7 maart 2019, ECLI:EU:T:2019:141, §82, 119 en 120.

³¹¹ Gerecht van de EU, *Anthony C. Tweedale v. Europese Autoriteit voor voedselveiligheid*, T-716/14, 7 maart 2019, ECLI:EU:T:2019:141, §23.

interpreteren.³¹² Hierdoor komt het tot de conclusie dat er *in casu* wél een hoger belang aan de orde is.³¹³

Deze initiatieven zijn de drijfveren geweest voor de adoptie van doelgerichte aanpassingen van de toelatingsprocedure binnen het kader van de hervorming van de Algemene Levensmiddelenwetgeving.³¹⁴ Voor de beoordeling van de werkzame stoffen, is de nieuwe regel dat alle studies in een publiek toegankelijke databank ingevoerd moeten worden bij de indiening van het hernieuwingsdossier door de producent.³¹⁵ Dit zal gelden voor alle studies op één uitzondering na. Deze uitzondering betreft de studies waarvoor de EFSA de aanvraag voor vertrouwelijkheidsbehandeling door de producent heeft ingewilligd.³¹⁶ Het verschil tussen de oude en de nieuwe regeling is dat de studies die gebruikt worden door de EFSA bij haar beoordeling nu reeds voordat deze beoordeling plaatsvindt, al toegankelijk zullen zijn voor het publiek.

Hoewel de voorgaande wijziging een stap in de goede richting is, dienen ook twee kanttekeningen te worden gemaakt. De eerste kanttekening is dat deze wijziging geen komaf maakt met de doorslaggevende rol die producenten van een gewasbeschermingsmiddel toegewezen krijgen in de bewijsvoering. Hoewel er binnenkort meer toezicht komt op de wetenschappelijke studies die meegedeeld worden aan de nationale autoriteit en de EFSA, is het uitgangspunt nog altijd dat deze producenten kunnen kiezen welke wetenschappelijke studies zij aan hun toezicht willen onderwerpen,³¹⁷ en inspraak hebben over de delen van deze studies die zij willen onttrekken aan het publieke oog.³¹⁸ De tweede kanttekening is van praktische orde. De nieuwe transparantieregels zijn slechts van toepassing voor aanvragen die na 27 maart 2021 zullen worden.³¹⁹ De aanvraag voor hernieuwing van de toelating van glyfosaat, werd reeds in december 2019 ingediend.³²⁰ De toekomstige beoordeling van glyfosaat door de EFSA zal dus niet onder het nieuwe regime vallen.

---

³¹² A. DONATI, « Arrêt *Antony C. Tweedale c. Autorité européenne de sécurité des aliments* : la transparence de la procédure d'évaluation du glyphosate à l'épreuve du Tribunal de l'Union européenne », *Revue européenne de droit de la consommation*, 2020, No. 2, p. 313.

³¹³ Gerecht van de EU, *Anthony C. Tweedale v. Europese Autoriteit voor voedselveiligheid*, T-716/14, 7 maart 2019, ECLI:EU:T:2019:141, §120. Deze beslissing bouwt verder op bestaande rechtspraak van het HvJEU. Zie bijvoorbeeld HVJEU, *Europese Commissie v. Stichting Greenpeace Nederland en PAN Europe*, C-673/13 P, 23 november 2016, ECLI:EU:C:2016:889).

³¹⁴ Verordening (EU) nr. 2019/1381 van het Europees Parlement en de Raad van 20 juni 2019 betreffende de transparantie en duurzaamheid van de EU-risicobeoordeling in de voedselketen en tot wijziging van Verordeningen (EG) nr. 178/2002, (EG) nr. 1829/2003, (EG) nr. 1831/2003, (EG) nr. 2065/2003, (EG) nr. 1935/2004, (EG) nr. 1331/2008, (EG) nr. 1107/2009 en (EU) 2015/2283 en Richtlijn 2001/18/EG, *P.B.E.U.*, L 231/1, 6 september 2019 (hierna: Verordening nr. 2019/1381).

³¹⁵ Verordening nr. 1107/2009, Art. 7.

³¹⁶ Verordening nr. 1107/2009, Art. 7, nieuw §3. Zoals onder de oude regeling, wordt deze aanvraag goedgekeurd indien ze gestaafd wordt op redenen uiteengezet in Art. 63 van deze Verordening.

³¹⁷ M. MORVILLO, *op. cit.*, p. 428; C. ROBINSON, "Achieving a high level of protection from pesticides in Europe: problems with the current risk assessment procedure and solutions", *European Journal of Risk Regulation*, 2020, Vol. 11, No. 3, p. 455 en 471.

³¹⁸ M. MORVILLO, *ibidem*, p. 432. De EFSA speelt een sleutelrol aangezien deze Autoriteit het laatste woord krijgt over welke delen van de ingediende gegevens wél of geen confidentialiteit mogen genieten (C. ROBINSON, *ibidem*, p. 471).

³¹⁹ Verordening nr. 2019/1381, Art. 10 en 11.

³²⁰ Website van de Europese Commissie, *Glyphosate*, beschikbaar op: https://ec.europa.eu/food/plant/pesticides/glyphosate_en.

D. *Blik op de toekomst*

Voor de toekomst zal het Europees beleid inzake gewasbeschermingsmiddelen afhangen van hoe de hervorming van het Europese Gemeenschappelijke Landbouwbeleid zich zal uitspelen (§1). In deze thesis is nagedacht over wijzingen van Verordening nr. 1107/2009 die doorgevoerd zouden kunnen worden (§2).

§1. Het hervormde Gemeenschappelijk Landbouwbeleid als hoeksteen

Het Europese Gemeenschappelijke Landbouwbeleid³²¹ is in 1962 ingevoerd.³²² Het is een gemeenschappelijk beleid voor alle EU-lidstaten en houdt een “partnerschap, enerzijds tussen landbouw en samenleving en anderzijds tussen Europa en de Europese landbouwers” in.³²³ Dit beleid is oorspronkelijk in het leven geroepen om ervoor te zorgen dat de Europese landbouw het hoofd zou kunnen bieden aan de concurrentie binnen de internationale markt van landbouwproducten. Hierdoor heeft het intensivering van de landbouwactiviteiten gestimuleerd, en dus ook de afhankelijkheid van gewasbeschermingsmiddelen van de Europese landbouwer in de hand gewerkt.³²⁴ Het is slechts in latere jaren dat er aandacht is gekomen voor “groenere” landbouw en voor de impact van landbouw op het milieu.³²⁵

2021 luidt verandering in door de naderende hervorming van het GLB. Of dit nieuwe beleid een “ecologische ommekeer” zal betekenen voor de Europese landbouw, dient nog in het midden gelaten worden.³²⁶ In principe zou het afgestemd moeten zijn op de Europese *Green Deal*, de beleidsstrategie van de Europese Commissie voor een groenere Europa.³²⁷ Overeenkomstig de “*Van boer tot bord*”-strategie en de Biodiversiteitsstrategie, zou het GLB gericht moeten zijn op de stimulering van de EU biologische landbouw en de afbouw van het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen.³²⁸ Deze eerste strategie haalt immers het doel aan om een

---

³²¹ VWEU, Art. 38 en volgende.

³²² Website van de Europese Commissie, *Het gemeenschappelijk landbouwbeleid in een notendop*, beschikbaar op: https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_nl.

³²³ Website van de Europese Commissie, *ibidem*.

³²⁴ D. MISONNE, *op. cit.*, p. 78.

³²⁵ Zie bijvoorbeeld de invoering van Verordening (EG) nr. 834/2007 van de Raad van 28 juni 2007 inzake de biologische productie en de etikettering van biologische producten en tot intrekking van Verordening (EEG) nr. 2092/91, *P.B.E.U.*, L 189/1, 20 juli 2007 en Verordening (EU) nr. 1305/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 17 december 2013 inzake steun voor plattelandsontwikkeling uit het Europees Landbouwfonds voor plattelandsontwikkeling (ELFPO) en tot intrekking van Verordening (EG) nr. 1698/2005 van de Raad, *P.B.E.U.*, L 347/487, 20 december 2013.

³²⁶ De onderhandelingen tussen het Europees Parlement en de Raad van de EU over de voorgestelde GLB-hervorming zijn op moment van schrijven nog lopende. De invoeringsdatum van het hervormde GKB is uitgesteld tot 1 januari 2023 (Website van de Europese Commissie, *Toekomst van het gemeenschappelijk landbouwbeleid*, beschikbaar op: https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/future-cap_nl).

³²⁷ H. GUYOMARD *et al.*, *The Green Deal and the CAP: policy implications to adapt farming practices and to preserve the EU's natural resources*, verslag voor het AGRI-comité van het Europees Parlement, 2020, p. 136.

³²⁸ H. GUYOMARD *et al.*, *ibidem*, p. 49 en 45.

algemene vermindering van pesticidegebruik van 50% te bewerkstelligen.³²⁹ De vraag is echter of er voldoende draagvlak is voor de doorvoering van een dergelijk beleid.³³⁰ Het ambitieniveau van het nieuwe GLB zal de horizon vormen voor het toekomstige Europese beleid inzake gewasbeschermingsmiddelen.

§2. Welke wijzigingen van Verordening nr. 1107/2009 kunnen aanbevolen worden?

Deze thesis stelt twee aandachtspunten voor. Ten eerste zou de procedure gesimplificeerd kunnen worden. Een terugkomende kritiek is dat de complexiteit van de procedure slordigheid in de hand werkt.³³¹ Ten tweede zouden waarborgen tegen misbruik van de risicobeoordelingsprocedure in de wetgeving ingebouwd kunnen worden. Juridisch zou dit aangepakt kunnen worden door in een meer gedetailleerde verankering van wetenschappelijke standaarden in de verordening te voorzien, daar het minder discretie zou laten aan de nationale autoriteit en de EFSA.³³² Ook zou de risicobeoordeling uitgebreid kunnen worden naar studies die vandaag niet vereist worden om een beoordeling te bekomen dat trouwer is aan haar doel (schade aan gezondheid en milieu voorkomen of ten minste, beperken).³³³

De hervorming die voorgesteld wordt door Garnett en Van Calster is innovatiever.³³⁴ Deze twee auteurs *pitchen* een nieuw paradigma, dat van het "essentieel gebruik" ("*essential use*").³³⁵ Dit houdt in dat de toelating van gevaarlijke chemicaliën niet enkel gebaseerd wordt op het gebrek aan kankerverwekkende, mutagene, toxische of milieuonvriendelijke eigenschappen. Er moet ook rekening worden gehouden met hun (al dan niet) noodzakelijke functie ter verwezenlijking van het openbaar belang.³³⁶

Concreet heeft dit als gevolg dat er niet enkel gesorteerd wordt volgens schadelijkheidsgraad van de stof. Er wordt ook met een noodzakelijkheidsmaatstaf gewerkt. Dit zou kunnen betekenen dat sommige werkzame stoffen die volgens de huidige regels geen toegang tot de Europese markt mogen verkrijgen, wél deze toets doorstaan. Daarnaast zouden werkzame stoffen die vandaag doorheen de filter van de huidige regels kunnen, onder deze toets bezwijken. De auteurs geloven

---

³²⁹ Mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement, de Raad, het Europees economisch en sociaal comité en het Comité van de regio's, *Een "van boer tot bord"-strategie voor een eerlijk, gezond en milieuvriendelijk voedselsysteem*, COM(2020) 381, p. 7.

³³⁰ Verslaggeving van onderhandelingen in de trilogie duidt op een terughoudendheid van de Raad om mee te stappen in een ambitieuze hervorming van het GLB (Verslaggeving in het AGRI-comité van het Europees Parlement, op 24 februari 2021 en op 4 maart 2021).

³³¹ C. ROBINSON *et al.*, *op. cit.*, p. 452 ; Y.H. HENDLIN *et al.*, *op. cit.*, p. 564.

³³² Zie, in die richting, C. ROBINSON *et al.*, *ibidem*, p. 477.

³³³ Verschillende pistes kunnen gevolgd worden. Zo zou het zinvol zijn om studies die onderzoek doen naar de hulpstoffen die frequent gecombineerd worden met de werkzame stof, verplicht te maken. Ook studies waarin onderzoek wordt gedaan naar de invloed van externe factoren (zoals mogelijke reacties met andere chemicaliën of met zonlicht) (Y. H. HENDLIN, *et al.*, *ibidem*, p. 549) of naar gevolgen van een chemische stof voor een volledig ecosysteem (en niet enkel een onderdeel ervan), leiden tot nuttige inzichten (Y. H. HENDLIN, *et al.*, *ibidem*, p. 547). Tot slot is de uitbreiding van de beoordeling naar transversale studies, zoals studies die niet elk risico afzonderlijk onderzoeken, maar de verbanden tussen deze risico's inschatten, een optie (Y. H. HENDLIN, *et al.*, *ibidem*, p. 547).

³³⁴ K. GARNETT en G. VAN CALSTER, *op. cit.*, p. 167.

³³⁵ K. GARNETT en G. VAN CALSTER, *ibidem*, p. 167.

³³⁶ K. GARNETT en G. VAN CALSTER, *ibidem*, p. 167.

dat deze benadering twee grote voordelen heeft. Het eerste voordeel is dat het de discussie rond wel- of niet-toelating van werkzame stoffen aanzienlijk simplificeert voor alle betrokkenen (wetenschappers, toezichhoudende autoriteiten, beleidsmakers, het grote publiek...).³³⁷ Het tweede voordeel is dat dit de vereiste van een risico op *ernstige* schade voor de gezondheid of het milieu van de tafel veegt. *Elke* vorm van schade mag niet door de beugel als ze niet wordt verantwoord door een cruciale rol van de chemische stof voor het goed functioneren van de samenleving.³³⁸

Afdeling 3. Conclusie

Op internationaal vlak is er amper regulering van glyfosaat. Dit kan verklaard worden door het feit dat het internationaal juridisch kader rond gewasbeschermingsmiddelen versnipperd is. Zowel voor *soft law* als voor *hard law* zijn gewasbeschermingsmiddelen bijna onontgonnen terrein. Uitnodigingen tot een verantwoord beleid inzake gewasbeschermingsmiddelen kunnen teruggevonden worden in de Duurzame Ontwikkelingsdoelen en in de *Strategic Approach to International Chemicals Management* van 2006. Op het Verdrag inzake veiligheid en gezondheid in de landbouw nr. 184 na, hebben internationale verdragen slechts een onrechtstreekse invloed op gewasbeschermingsmiddelen. Zo vallen sommige gewasbeschermingsmiddelen onder het toepassingsgebied van het Verdrag van Helsinki, het Verdrag van Stockholm, het Verdrag van Bazel of nog het Verdrag van Rotterdam. Noemenswaardig voor glyfosaat is het SPS-Akkoord van de WTO. Een (Europees of nationaal) glyfosaatverbod moet immers aan de voorwaarden van dit Akkoord voldoen. De vraag rijst daarom of het niet wenselijk zou zijn om werk te maken van een internationaal verdrag rond gewasbeschermingsmiddelen.

In tegenstelling tot het internationaal kader, omvat het Europees recht een uitgebreide corpus aan regels rond gewasbeschermingsmiddelen. In deze thesis is dit Europeesrechtelijk kader in vogelvlucht beschreven. De nadruk is gelegd op Verordening nr. 1107/2009 en Richtlijn nr. 2009/128, gezien zij beschouwd moeten worden als de ruggengraat van de Europese wetgeving inzake gewasbeschermingsmiddelen. Zowel de richtlijn als de verordening vertonen twee gemeenschappelijke krachtlijnen. De eerste krachtlijn is het voorzorgsbeginsel. De tweede krachtlijn bestaat uit de complexe dichotomie die gemaakt is tussen Europese en lidstatelijke taken.

Bij de inkijk in de procedure voor de toelating van glyfosaat op de Europese markt, is vooral ingegaan op transparantie. Een debat rond de ondoorzichtigheid van deze procedure flakkerde immers op ten gevolge van de contentieuze toelating van glyfosaat in 2016. De boesdoeners zijn hierbij de complexiteit van de procedure en de methodologie van de EFSA. De EU is zich echter bewust van deze kritiek. In 2019 is Verordening 2019/1381 aangenomen: voor de beoordeling van de werkzame stoffen, is de nieuwe regel dat alle studies publiek moeten worden gemaakt voor de beoordeling en niet meer *na* de beoordeling van de EFSA.

Hoe het Europees beleid inzake gewasbeschermingsmiddelen er in de toekomst uit zal zien, zal vooral afhangen van het nieuwe gezicht van het EU Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. De "*Van boer tot bord*"-strategie en de biodiversiteitsstrategie van de Europese Commissie die in 2020

---

³³⁷ K. GARNETT en G. VAN CALSTER, *ibidem*, p. 187.

³³⁸ K. GARNETT en G. VAN CALSTER, *ibidem*, p. 180. Dit contrasteert met de benadering die vervanging van de werkzame stof voorschrijft indien dit "geen significante economische of praktische nadelen heeft" (Verordening nr. 1107/2009, Art. 50(1), b)).

bekend werden gemaakt, pleiten voor een vergroening van dit beleid. Het is echter koffiedik kijken of deze strategieën werkelijk doorwerking gaan krijgen in het GLB. Tot dan, blijft het een open vraag: (hoe) kan het beter? Op deze vraag is een antwoord in twee delen geformuleerd, wat betreft mogelijke wijzigingen van Verordening 1107/2009: het motto moet veranderen van *complexiteit* naar *duidelijkheid* en *onafhankelijkheid*.

Hoofdstuk 2. Glyfosaat in België

De toelating en de regulering van gewasbeschermingsmiddelen is grotendeels in handen van de Europese lidstaten. Met het oog op de analyse in het tweede deel wordt kort ingegaan op de regulering van gewasbeschermingsmiddelen in België. Eerst wordt onderzocht of de toelating van gewasbeschermingsmiddelen een federale dan wel deelstatelijke bevoegdheid is (Afdeling 1). Vervolgens wordt gekeken naar het Belgische nationaal actieplan (zoals vereist onder Richtlijn nr. 2009/128) (Afdeling 2). Er wordt ten slotte gekeken hoe het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen gekaderd wordt binnen het Belgische biodiversiteitsbeschermingsbeleid (Afdeling 3).

Afdeling 1. De Belgische bevoegdheidsverdeling

Binnen de Belgische federale structuur vallen gewasbeschermingsmiddelen deels onder de bevoegdheid van de federale wetgever en deels onder de bevoegdheid van de gewestelijke wetgevers.³³⁹ Zo is de wetgeving over productnormen nog altijd een federale gelegenheid,³⁴⁰ maar is de bescherming van het milieu geregionaliseerd.³⁴¹ Deze bevoegdheidsverdeling houdt in dat er weer een duale bevoegdheidsverdeling aan te pas komt. Enerzijds wordt de *toelating* van werkzame stoffen en gewasbeschermingsmiddelen op de Belgische markt aan de federale wetgever overgelaten. Anderzijds mag het *gebruik* van gewasbeschermingsmiddelen dan weer zowel door de federale als door de gewestelijke wetgever geregeld worden.³⁴² Hoewel deze verdeling een schijn van duidelijkheid schept op papier, werpt het glyfosaatvraagstuk een ander licht op deze verdeling.

Namens de bescherming van het milieu en het voorzorgsbeginsel, hebben de drie gewesten immers het heft in eigen handen genomen en drie gelijkaardige glyfosaatverboden ingevoerd. Zo is het gebruik van glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen principieel verboden in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest sinds november 2016.³⁴³ In juli 2017 is het gebruik ervan verboden

---

³³⁹ D. MISONNE, *op. cit.*, p. 79.

³⁴⁰ Wet van 21 december 1998 betreffende de productnormen ter bevordering van duurzame productie- en consumptiepatronen en ter bescherming van het leefmilieu, de volksgezondheid en de werknemers, *B.S.*, 11 februari 1999, Art. 4-6 (algemene bepalingen) en Art. 8-9 (bijzondere bepalingen betreffende gewasbeschermingsmiddelen); Koninklijk besluit van 28 februari 1994 betreffende het bewaren, het op de markt brengen en het gebruiken van bestrijdingsmiddelen voor landbouwkundig gebruik, *B.S.*, 11 mei 1994 (hierna: KB van 28 februari 1994).

³⁴¹ Bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen, *B.S.*, 15 augustus 1980, Art. 6, §1, II., 1° en 2°.

³⁴² Elke wetgever is beperkt in zijn beleid door zijn officiële bevoegdheid: de gewestelijke wetgever mag bijvoorbeeld tussenkomen indien dit verantwoord wordt door milieuoverwegingen.

³⁴³ Besluit van 10 november 2016 van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering dat het gebruik van pesticiden die glyfosaat bevatten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest verbiedt, *B.S.*, 2 december 2016, Art. 1. De Europese Commissie liet echter in 2018 weten dat het Brusselse verbod niet zijn grondslag kan vinden in het voorzorgsbeginsel en dus mogelijks Verordening nr. 1107/2009 schendt (ANDRIUKAITIS, V., Antwoord op een geschreven vraag van Europees Parlementslid Gérard DEPRez, P-005467/2018, 2018, beschikbaar op: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/P-8-2018-005467-ASW_FR.pdf). In 2020 werd het verbod gemilderd door een uitzondering voor onkruidverdelging bij het spoorwegaanbeheer (Ministerieel besluit van 6 april 2020 van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering betreffende een tijdelijke afwijking op het

voor particulieren in het Vlaamse Gewest.³⁴⁴ Het Waalse Gewest voerde in maart 2017 een vergelijkbaar verbod voor particulieren voor een periode van 18 maanden.³⁴⁵ Deze gewestelijke verboden werden pas in 2018 op federaal niveau aangevuld met een verbod op verkoop van glyfosaatproducten aan particulieren.³⁴⁶

Deze overeenstemming tussen federaal en gewestelijk niveau is echter van cruciaal belang. In januari 2021 oordeelde de Raad van State dat een gewestelijk gebruiksverbod voor particulieren, in zover het *de facto* de toelating van een gewasbeschermingsmiddelen tot de markt uitholt, een schending van het beginsel van de federale loyaliteit uitmaakt.³⁴⁷ Hieruit volgt dat een gewestelijk verbod *not done* is wanneer een dergelijk verbod geen federale verkoopverbod als tegenhanger heeft. Stel dat de gewesten de net vermelde verboden zouden willen uitbreiden naar het professioneel gebruik van glyfosaatproducten, dan is dit dus enkel geoorloofd mits een federaal verbod van glyfosaatproducten op de Belgische markt!

Afdeling 2. Het Belgische glyfosaatbeleid

Onder Richtlijn nr. 2009/128 bestaat de verplichting voor lidstaten om in een nationale actieplan te voorzien.³⁴⁸ Dit actieplan moet in de eerste plaats het duurzaam gebruik van gewasbeschermingsmiddelen bewerkstelligen en moet op lange termijn een reductie van het gebruik van deze middelen beogen.³⁴⁹ Omdat het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen raakvlakken heeft met zowel federale als gewestelijke bevoegdheden, leidt deze verplichting tot de ontwikkeling van vier verschillende actieplannen.³⁵⁰ Het is de taak van de NAPAN Task force om deze actieplannen te coördineren.³⁵¹ Deze Task Force is een comité dat in het leven werd geroepen om toe te zien op de coördinatie van de gewestelijke en federale actieplannen ter reductie van het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen.³⁵² Wie het Belgische actieplan (of NAPAN) doorneemt, vindt daarom vier verschillende actieplannen samen gegoten onder een gezamenlijke structuur.³⁵³

---

verbod pesticiden die glyfosaat bevatten te gebruiken om de veiligheid van de uitbating van de spoorwegen te garanderen, *B.S.*, 15 april 2020, Art. 1).

³⁴⁴ Besluit van 15 maart 2013 van de Vlaamse Regering houdende nadere regels inzake duurzaam gebruik van pesticiden in het Vlaamse Gewest voor niet-land- en tuinbouwactiviteiten en de opmaak van het Vlaams Actieplan Duurzaam Pesticidengebruik, *B.S.*, 18 april 2013, Art. 8/1; Besluit van 14 juli 2017 van de Vlaamse Regering tot wijziging van het besluit van de Vlaamse Regering van 15 maart 2013 houdende nadere regels inzake duurzaam gebruik van pesticiden in het Vlaamse Gewest voor niet-land- en tuinbouwactiviteiten en de opmaak van het Vlaams Actieplan Duurzaam Pesticidengebruik, *B.S.*, 18 juli 2017.

³⁴⁵ Besluit van 30 maart 2017 van de Waalse Regering houdende een verbod op het gebruik van glyfosaat in gewasbeschermingsmiddelen, *B.S.*, 28 april 2017, Art. 2

³⁴⁶ Koninklijk besluit van 16 september 2018 tot wijziging van het koninklijk besluit van 28 februari 1994 betreffende het bewaren, het op de markt brengen en het gebruiken van bestrijdingsmiddelen voor landbouwkundig gebruik, *B.S.*, 26 september 2018.

³⁴⁷ Raad van State (8ste kamer), 11 januari 2021, nr. 249.446, B.20.3. en B.21.

³⁴⁸ Richtlijn nr. 2009/128, Art. 4.

³⁴⁹ Richtlijn nr. 2009/128, overweging 5.

³⁵⁰ *Nationaal Actie Plan D'Action National, Programma 2018-2020*, 2020, p. 1.

³⁵¹ Fytoweb, *NAPAN Task force*, beschikbaar op: <https://fytoweb.be/nl/reductieplan/nationaal-actieplan/napan-task-force>.

³⁵² Koninklijk besluit van 15 december 2013 betreffende het federaal reductieprogramma van pesticiden voor de periode 2013-2017, *B.S.*, 23 december 2013, Bijlage, Art. N.

³⁵³ Zie *Nationaal Actie Plan D'Action National, Programma 2018-2020*, 2020.

Afdeling 3. Gewasbeschermingsmiddelen en biodiversiteitsbescherming

België is partij bij het Biodiversiteitsverdrag.³⁵⁴ Ingevolge dit Verdrag heeft België een biodiversiteitsstrategie aangenomen,³⁵⁵ waarin gewasbeschermingsmiddelen als één van de problemen wordt benoemd.³⁵⁶ Het NAPAN is hierbij de weg naar de oplossing.³⁵⁷ Het overkoepelende doel is om “de impact van pesticiden op de biodiversiteit en ecosysteemdiensten [te] verminderen”.³⁵⁸ Dit moet verwezenlijkt worden door maatregelen zoals “(i) de harmonisering van methodes, normen en rapporten over waterverontreiniging door pesticiden [en] (ii) het verzekeren van evenwichtige informatie voor niet-professionele gebruikers van producten op het verkooppunt, over de juiste gebruiksvoorwaarden, de risico’s voor de volksgezondheid en het milieu, waaronder biodiversiteit en ecosysteemdiensten”.³⁵⁹ Wie het NAPAN doorneemt, moet ook vaststellen dat dit de volle omvang is van de Belgische ambitie. Het NAPAN spreekt dan wel over de bescherming van het watermilieu en van specifieke zones (zoals woonzones, kwetsbare ecosystemen en drinkwaterzones), maar over de vermindering van het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen staat weinig vermeld. Wat milieubescherming betreft, ligt de nadruk van het NAPAN op onderzoek naar en toezicht op milieuverontreiniging en op *awareness-raising*.³⁶⁰

Toch betekent dit niet dat er in België niet op een verandering van het landbouwlandschap gehoopt mag worden. Volgens het Belgische Statistiekbureau kent biologische landbouw een stijgende trend: “in tien jaar tijd is het aantal landbouwbedrijven en de oppervlakte voor biologische productie op nationaal niveau met een factor 2,5 toegenomen; zowel in het noorden als in het zuiden van het land is er sprake van een voortdurende groei”.³⁶¹

---

³⁵⁴ Lijst van partijen tot het Biodiversiteitsverdrag, beschikbaar op: <https://www.cbd.int/information/parties.shtml>.

³⁵⁵ Verdrag inzake Biologische Diversiteit, aangenomen op 5 juni 1992, te Rio de Janeiro, Art. 6(a); *Biodiversiteit 2020, Actualisering van de Belgische nationale strategie*, 2013 (hierna: Belgische Biodiversiteitsstrategie), p. 60, 4c.6.

³⁵⁶ Belgische Biodiversiteitsstrategie, *op. cit.*, p. 60.

³⁵⁷ Belgische Biodiversiteitsstrategie, *ibidem*, p. 60.

³⁵⁸ Belgische Biodiversiteitsstrategie, *ibidem*, p. 60.

³⁵⁹ Belgische Biodiversiteitsstrategie, *ibidem*, p. 60.

³⁶⁰ *Nationaal Actie Plan D’Action National, Programma 2018-2020*, 2020, p. 20-30.

³⁶¹ Belgische Statistiekbureau (Statbel), *Kerncijfers landbouw 2019*, 2019, p. 42.

Hoofdstuk 4. Tussenconclusie

Op internationaal vlak is er amper regulering van glyfosaat. Dit kan verklaard worden door het feit dat het internationaal juridisch kader rond gewasbeschermingsmiddelen versnipperd is. Zowel voor *soft law* als voor *hard law* zijn gewasbeschermingsmiddelen bijna onontgonnen terrein. Uitnodigingen tot een verantwoord beleid inzake gewasbeschermingsmiddelen kunnen teruggevonden worden in de Duurzame Ontwikkelingsdoelen en in de *Strategic Approach to International Chemicals Management* van 2006. Op het Verdrag inzake veiligheid en gezondheid in de landbouw nr. 184 na, hebben internationale verdragen slechts een onrechtstreekse invloed op gewasbeschermingsmiddelen. Voor glyfosaat springt slechts één verdrag in het oog: het WTO-Akkoord over de toepassing van sanitaire en fytosanitaire maatregelen. Een (Europees of nationaal) glyfosaatverbod moet immers aan de voorwaarden van dit Akkoord voldoen. De vraag rijst daarom of het niet wenselijk zou zijn om werk te maken van een internationaal verdrag rond gewasbeschermingsmiddelen.

In tegenstelling tot het internationaal kader, omvat het Europees recht een uitgebreide corpus aan regels rond gewasbeschermingsmiddelen. In deze thesis is dit Europeesrechtelijk kader in vogelvlucht beschreven. De nadruk is gelegd op Verordening nr. 1107/2009 en Richtlijn nr. 2009/128, gezien zij beschouwd moeten worden als de ruggengraat van de Europese wetgeving inzake gewasbeschermingsmiddelen. Op basis van Verordening nr. 1107/2009 laat de EU herbiciden slechts voor een beperkte duur toe op de Europese markt. Met oog op de beperking van milieuschade, reguleert Richtlijn 2009/128 het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen nader.

Zowel de richtlijn als de verordening vertonen twee gemeenschappelijke krachtlijnen. Ten eerste onderscheiden deze instrumenten zich door de vooraanstaande plaats die ze aan het voorzorgsbeginsel geven. De tweede krachtlijn is de complexe dichotomie die gemaakt is tussen Europese en lidstatelijke taken. Hierbij stelt men vast dat beslissingen vooral bij de lidstaten liggen.

Bij de inkijk in de procedure voor de toelating van glyfosaat op de Europese markt, is vooral ingegaan op transparantie. Een debat rond de ondoorzichtigheid van deze procedure flakkerde immers op ten gevolge van de contentieuze toelating van glyfosaat in 2016. De boesdoeners zijn hierbij de complexiteit van de procedure en de methodologie van de EFSA. De EU is zich echter bewust van deze kritiek. In 2019 is Verordening 2019/1381 aangenomen met oog op een verbeterde transparantie: voor de beoordeling van de werkzame stoffen, is de nieuwe regel dat alle studies publiek moeten worden gemaakt *voor* de beoordeling en niet meer *na* de beoordeling van de EFSA.

Hoe het Europees beleid inzake gewasbeschermingsmiddelen er in de toekomst uit zal zien, zal vooral afhangen van het nieuwe gezicht van het EU Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. De "*Van boer tot bord*"-strategie en de biodiversiteitsstrategie van de Europese Commissie die in 2020 bekend werden gemaakt, pleiten voor een vergroening van dit beleid. Het is echter koffiedik kijken of deze strategieën werkelijk doorwerking gaan krijgen in het GLB. Tot dan, blijft het een open vraag: (hoe) kan het beter? Op deze vraag is een antwoord in twee delen geformuleerd, wat betreft mogelijke wijzigingen van Verordening 1107/2009: het motto moet veranderen van *complexiteit* naar *duidelijkheid* en *onafhankelijkheid*.

Het internationaal en het Europees kader laten veel in handen van de staten. Of er streng wordt opgetreden tegen glyfosaatproducten (of tegen gewasbeschermingsmiddelen in het algemeen), is dus bepaald door de nationale wetgever. Wat België betreft, vallen gewasbeschermingsmiddelen deels onder de bevoegdheid van de federale staat en deels onder de bevoegdheid van de gewesten. Er is sinds 2018 een verbod op de verkoop en het gebruik van glyfosaatproducten voor particulieren.

Het feit dat glyfosaatproducten in de landbouw zijn toegelaten, vormt geen hindernis om juridisch op te treden tegen milieuschade die veroorzaakt wordt door deze producten. Verordening nr. 1107/2009 bepaalt immers dat de toelating van een herbicide (in dit geval: glyfosaat) op de Europese markt, geen exoneratie inhoudt voor de producent van dit product (in dit geval: Bayer) voor de (milieu)schade die glyfosaatproducten aanrichten.³⁶² Daarnaast zou ook de Staat juridisch kunnen aangesproken worden op zijn beleid rond gewasbeschermingsmiddelen. Dit is de focus van het volgende deel.

---

³⁶² Verordening nr. 1107/2009, Art. 73.

DEEL 2. GLYFOSAAT VOOR DE RECHTER?

Het recht kan milieubescherming op uiteenlopende manieren bewerkstelligen. Zowel internationaal als nationaal recht, publiek- als privaatrecht, milieurecht als gemeen recht kunnen bijdragen aan het voorkomen, beperken of herstellen van milieuschade³⁶³ Een exhaustieve bespreking is dan ook onbegonnen werk. Het eerste deel van deze thesis heeft onderzocht hoe het recht *a priori* schade door gewasbeschermingsmiddelen moet voorkomen of op zijn minst, beperken. In dit tweede deel ligt de nadruk op de traditionele rechtsmiddelen die *a posteriori* aangewend kunnen worden om deze schade in rechte te laten erkennen.

In wat volgt, identificeert het onderzoek eerst de kenmerken van milieuschade door glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen en de verantwoordelijken voor deze schade (Hoofdstuk 1). Met deze elementen in het achterhoofd wordt vervolgens gekeken of herstel afgedwongen zou kunnen worden van Bayer (Hoofdstuk 2). In het derde hoofdstuk komt de vraag aan bod of een ander beleid van de Staat rond gewasbeschermingsmiddelen zou kunnen worden afgedwongen met behulp van de mensenrechten (Hoofdstuk 3). In het voorlaatste hoofdstuk wordt beroep gedaan op de inzichten uit de theorie van de rechten van de natuur (Hoofdstuk 4). Het laatste hoofdstuk geeft tot slot een overzicht van de lessen die uit deze drie benaderingen geleerd kunnen worden (Hoofdstuk 5).

Hoofdstuk 1. Kenmerken van het glyfosaatvraagstuk

Het begrip “glyfosaatschade” omvat alle milieuschade die veroorzaakt wordt door gewasbeschermingsmiddelen die de werkzame stof glyfosaat bevatten. Dit hoofdstuk bespreekt de aard en de omvang van deze schade (Afdeling 1) en de pluraliteit van actoren die het gebruik van glyfosaatproducten in stand houden (Afdeling 2).

Afdeling 1. Schade aan mens en milieu

Omdat glyfosaat geassocieerd wordt met kanker,³⁶⁴ zijn er stemmen die opgaan om glyfosaat te verbieden.³⁶⁵ Naast de controverse over de schadelijkheid van glyfosaat voor de menselijke

---

³⁶³ D.K. ANTON en D.L. SHELTON, *Environmental protection and human rights*, 2011, New York, Cambridge University Press, p. 11, R.V. PERCIVAL, “Liability for environmental harm and emerging global environmental law”, *Maryland Journal of International Law*, 2010, Vol. 25, No. 1, p. 37.

³⁶⁴ Zie de zaken die in de V.S. zijn aangespannen tegen Monsanto (US District Court, *Dewayne Johnson v. Monsanto Company*, 2 mei 2016, Case No. 16-cv-01244-MMC; US District Court, *Thomas Blitz v. Monsanto Company*, 13 april 2018, Case No. 17-cv-473-WMC en US District Court, *In re: Roundup Products Liability Litigation*, lopende zaak, Case No. 16-md-02741-VC) en de uitspraak van het IARC over glyfosaat (IARC, *Monograph on Glyphosate*, 2015).

³⁶⁵ Zie het Europees burgerinitiatief dat voor een glyfosaatverbod in de EU pleitte (Europees burgerinitiatief, *Stop Glyphosate*, 2017).

gezondheid,³⁶⁶ moet er ook oog zijn voor de schadelijkheid van deze stof voor het milieu. Er is wetenschappelijke literatuur die op een negatieve impact voor het milieu duidt (zgn. milieuschade *sensu stricto*,³⁶⁷ cf. *supra*, Inleiding, Hoofdstuk 1).

Deze thesis richt zich uitsluitend op de juridische kwalificatie van de schade die gewasbeschermingsmiddelen die glyfosaat bevatten, veroorzaken aan het milieu. Welke milieuschade er precies wordt aangericht, hangt eerst en vooral af van het mengsel. Niet enkel de herbicide, maar ook de *hulpstoffen* vertonen ecotoxische eigenschappen.³⁶⁸

Drie specifieke kenmerken van chemische schade dienen onderstreept te worden. Chemicaliën kenmerken zich ten eerste door schade die *diffuus* is: de schade valt moeilijk te omlijnen omdat het verschillende vormen aanneemt (biodiversiteitsschade, bodemschade, waterverontreiniging...).³⁶⁹ De schade is daarom moeilijk te meten. Hun schadelijkheid is ten tweede *afhankelijk van de cumul van verschillende factoren*.³⁷⁰ De schade veroorzaakt door een chemische stof kan anders uitvallen naargelang de hoeveelheid die gebruikt wordt, de duur waarmee er met de stof gewerkt wordt en de invloed die de verschillende schadevormen op elkaar hebben (de ene schadevorm kan de andere schadevorm verder aandrijven).³⁷¹ De schade is daarom moeilijk te voorspellen.³⁷² Ten derde is de schade verspreid in de tijd. Chemische stoffen veroorzaken schade op zowel korte als lange termijn.³⁷³ Wat de schade op lange termijn betreft, wordt gesproken over *latente* schade.³⁷⁴

Afdeling 2. Meer dan één verantwoordelijke?

Verdere complexiteit wordt veroorzaakt door het feit dat glyfosaatverontreiniging niet herleid kan worden tot de daden van één protagonist. Horen binnen het plaatje: de bedrijven die glyfosaatproducten produceren en de landbouwers die glyfosaatproducten gebruiken. Wat de *productie* van glyfosaatproducten betreft, is Bayer (vroeger: Monsanto) niet het enige bedrijf die glyfosaatproducten op de markt aanbiedt. Sinds het verstrijken van het octrooirecht van Monsanto op glyfosaat in 2000, bieden alle agrochemische spelers glyfosaatproducten op de markt aan.³⁷⁵ Het *gebruik* van glyfosaatproducten in de landbouw is daarnaast toe te schrijven aan de landbouwer zelf. Glyfosaatschade is hierbij in causaal verband met de keuze van de landbouwer

---

³⁶⁶ Andere risico's van glyfosaat voor de menselijke gezondheid, zoals oogschade, zijn niet omstreden (Website van het Europees Agentschap voor chemische stoffen (ECHA), *Substance infocard of glyphosate*, beschikbaar op: <https://echa.europa.eu/substance-information/-/substanceinfo/100.012.726>).

³⁶⁷ E. ALVAREZ- ARMAS, « Contentieux du droit international privé pour responsabilité environnementale devant le juge européen : la détermination du droit applicable comme outil de gouvernance globale environnementale », *Annales de Droit de Louvain*, 2017, vol. 17, No. 1, p. 74.

³⁶⁸ EFSA, *op. cit.*.

³⁶⁹ D.K. ANTON en D.L. SHELTON, *op. cit.*, p. 41; P. HOUGH, *op. cit.*, p. 69, 71 en 72.

³⁷⁰ D.K. ANTON en D.L. SHELTON, *ibidem*, p. 41.

³⁷¹ D.K. ANTON en D.L. SHELTON, *ibidem*, p. 41.

³⁷² D.K. ANTON en D.L. SHELTON, *ibidem*, p. 41.

³⁷³ C.F. CRANOR, *op. cit.*, p. 93.

³⁷⁴ C.F. CRANOR, *ibidem*, p. 93.

³⁷⁵ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 84. In België zijn meer dan veertig glyfosaatmiddelen toegelaten (dit is het resultaat van een zoekopdracht op Fytoweb (www.https://fytoweb.be/nl/toelatingen)).

om op glyfosaat en intensieve landbouwpraktijken te vertrouwen.³⁷⁶ Tot slot zou er ook teruggekoppeld kunnen worden naar de Staat zelf. Het is de Staat die het gebruik van deze producten die deze stof bevatten, op zijn grondgebied toelaat (cf. *supra*, Deel 1, Hoofdstuk 1, Afdeling 2, C, §1).

---

³⁷⁶ Volgens Robin is dit enigszins te nuanceren door de invoering van genetisch gemodificeerde gewassen door bedrijven zoals Monsanto. Dit zijn gewassen die genetisch gemanipuleerd zijn om glyfosaatresistent te zijn (M.-M. ROBIN, *op. cit.*, p. 323-328). Landbouwers die met dergelijke gewassen in zee gaan, zijn handen en voeten gebonden aan het gebruik van glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen (P.D. GOLDSMITH, *op. cit.*, p. 1315-1317).

Hoofdstuk 2. Glyfosaatschade door de lens van de delictuele aansprakelijkheid

In het licht van de internationale omvang van de schade veroorzaakt door glyfosaatproducten, is men geneigd om te zoeken naar een internationaal instrument of internationale principes die herstel van deze schade zouden gebieden. Een dergelijk internationaal aansprakelijkheidsrecht is echter niet voorhanden.³⁷⁷ Daarom is gekozen om glyfosaatschade te toetsen aan de grote principes van het burgerlijke aansprakelijkheidsrecht. Het burgerlijke aansprakelijkheidsrecht beoogt schade veroorzaakt door een fout ongedaan te maken.³⁷⁸ Het Belgische recht dient hierbij als referentiepunt. Wat de terminologie betreft, worden de termen “burgerrechtelijke aansprakelijkheid”, “civielrechtelijke aansprakelijkheid”, “delictuele aansprakelijkheid” en “buitencontractuele aansprakelijkheid” als synoniemen gebruikt.

Dit hoofdstuk wordt in drie afdelingen gestructureerd. In de eerste afdeling wordt nagegaan of het bestaan van milieuschade door het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen voldoende is om een vorderingsrecht te doen ontstaan, en zo ja, wie titularis zou kunnen zijn van dat vorderingsrecht (Afdeling 1). Vervolgens wordt onderzocht hoe het glyfosaatvraagstuk gelezen moet worden in het licht van de voorwaarden van het burgerlijke aansprakelijkheidsrecht (fout, schade en causaal verband) (Afdeling 2). De derde afdeling brengt voor deze thesis relevante bedenkingen over de begroting en de vergoeding van milieuschade, en de implicaties hiervan voor glyfosaatschade, in kaart (Afdeling 3). Er wordt afgesloten met een conclusie: is een burgerrechtelijke benadering wel of niet toereikend om herstel van milieuschade door glyfosaatproducten te vorderen (Afdeling 4)?

---

³⁷⁷ Zo is het Verdrag van Lugano van 1993 (Verdrag inzake de burgerrechtelijke aansprakelijkheid voor schade ten gevolge van activiteiten die gevaarlijk zijn voor het milieu, aangenomen op 21 juni 1993 te Lugano) doodgeboren. Het Verdrag treft regels over schadeloosstelling van schade door milieuschadelijke activiteiten (zie Verdrag van Lugano, Art. 1 en 18). Het is door geen enkel land geratificeerd en is dus niet in werking getreden (PH. SANDS, *et al.*, *Principles of International Environmental Law* (4e ed.), 2018, Cambridge, Cambridge University Press, p. 799; N. NIGAR, “Revisiting the international civil liability regimes for transboundary pollution by nuclear, oil and hazardous waste”, *Sri Lanka Journal of International Law*, 2018, Vol. 26, p. 74). Daarnaast bestaan er verdragen die specifiek gericht zijn op het herstel van schade. Het toepassingsgebied van dergelijke verdragen is beperkt tot specifieke activiteiten, schade en vormen van schadeloosstelling (bijvoorbeeld, wat betreft olieontginning en de daarmee gepaarde olieverontreiniging in geval van lekken) (R. SLABBINCK, *op. cit.*, p. 29). Op Europees niveau bestaat de Richtlijn Milieuaansprakelijkheid (Richtlijn (EG) nr. 2004/35/EG van het Europees Parlement en de Raad van 21 april 2004 betreffende milieuaansprakelijkheid met betrekking tot het voorkomen en herstellen van milieuschade, *P.B.E.U.*, L 143, 30 april 2004). Deze voert geen aansprakelijkheidsregime in. Ze voorziet een administratiefrechtelijk regime (A. CARETTE, “Herstel van en vergoeding voor zuivere milieuschade: stand van zaken en vooruitblik”, *Verantwoord aansprakelijkheidsrecht: liber amicorum Aloïs van Oevelen*, 2017, Antwerpen, Intersentia, p. 91).

³⁷⁸ R. SLABBINCK, *ibidem*, p. 20.

Afdeling 1. Ontvankelijkheid van een vordering voor milieuschade door glyfosaatproducten

In deze eerste afdeling wordt onderzocht wie de betrokken verzoekende en verwerende partijen zouden kunnen zijn (A). Er wordt ook aandacht besteed aan mogelijke praktische obstakels typisch voor de glyfosaatcasus (B).

A. Wie kan partij zijn tot de zaak?

In rechte ageren is een prerogatief van rechtssubjecten.³⁷⁹ Rechtssubjecten zijn alle entiteiten waaraan het recht rechtspersoonlijkheid toekent. Vandaag geldt dat er twee grote categorieën rechtssubjecten zijn: natuurlijke personen (dat zijn de mensen van vlees en bloed) en rechtspersonen (dit zijn privaatrechtelijke entiteiten, zoals vennootschappen en NGO's, en publiekrechtelijke entiteiten, zoals overheden en staten).³⁸⁰ Een rechtszaak waarin herstel van schade door glyfosaatproducten aan het milieu gevorderd wordt, vergt een (of meer) rechtssubject(en) aan eisers kant en een (of meer) rechtssubject(en) aan verweerders kant. Een logische configuratie *in casu* zou burgers en/of milieubeschermingsorganisaties tegenover producenten van gewasbeschermingsmiddelen, landbouwers en/of de Staat stellen. Als dusdanig is het milieu onrechtstreeks bij de procedure betrokken: milieubelangen gelden in rechte voor zover ze ook vallen binnen de belangen van het rechtssubject.³⁸¹ In deze thesis, zal de focus liggen op de dagvaarding van een producent van glyfosaatproducten.

Een procedure kan enkel opgestart worden indien de eisende partij voldoende *belang* heeft bij de berechting van het geschil.³⁸² Van het bestaan van dit belang hangt het bestaan van een vorderingsrecht af.³⁸³ Voor de glyfosaatcasus heeft dit de volgende implicatie: de eisende partij, burger of NGO, moet gewag kunnen maken van een eigen belang in het herstel van de milieuschade die glyfosaatverontreiniging teweegbrengt. In wat volgt, wordt eerst nagegaan of een eigen belang aangevoerd zou kunnen worden (§1). Vervolgens wordt gekeken of en hoe de multinationale structuur van de producent van glyfosaatproducten een invloed kan hebben op de dagvaarding (§2).

---

³⁷⁹ A. VAN HOE, "Rechtspersoonlijkheid voor bomen: (on)denkbaar?", *R.W.*, 2019, No. 41, p. 1602.

³⁸⁰ A. VAN HOE, *ibidem*, p. 1602.

³⁸¹ S. EMMENEGGER en A. TSCHENTSCHER, "Taking nature's rights seriously: the long way to biocentrism in environmental law", *Georgetown International Environmental Law Review*, 1994, Vol. 6, No. 3, p. 584.

³⁸² In het buitenland bestaan voorbeelden van alternatieven op de vereiste van eigen belang. Er wordt in sommige landen gewerkt met *representative standing*. Dit houdt in dat entiteiten zoals milieuorganisaties een vorderingsrecht wordt toegekend, zonder dat ze een rechtstreeks belang of een eigen schade moeten aantonen (D.K. ANTON en D.L. SHELTON, *op. cit.*, p. 23). Er bestaan ook nationale precedents waarin een *ad hoc* toekenning van rechtspersoonlijkheid aan natuurlijke entiteiten heeft plaatsgevonden (door wetgevend of rechtsprekend optreden) (A. JHA en A. GHOSH, "Is being a 'person' essential for the environment to hold rights? Assessing the legitimacy of environmental personhood and alternative approaches", *NJUS Law Review*, 2018, Vol. 11, No. 3, p. 18).

³⁸³ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht. Boek 1bis*, 2013, Brugge, die Keure, p. 101.

§1. Milieuschade en de vereiste van een “persoonlijk belang”

De eisende partij moet belang hebben bij het voorkomen of remediëren van de schade.³⁸⁴ Dit veronderstelt een *persoonlijk of eigen* belang.³⁸⁵ Er zal niet worden ingegaan op de specifieke voorwaarden waaraan het belang van de eisende partij dient te voldoen onder het Belgische recht om dit te definiëren. Het volstaat immers om deze vereiste van eigen belang te contrasteren met haar tegengestelde: het *collectief* belang.³⁸⁶ De bescherming van het milieu past onder deze laatste noemer.³⁸⁷

Er zijn in de laatste decennia milieurechtelijke instrumenten aangenomen die de toegang tot de rechter in milieubeschermingszaken willen faciliteren, zoals het Verdrag van Aarhus,³⁸⁸ de Europese richtlijn milieuaansprakelijkheid³⁸⁹ en de Belgische milieustakingswet.³⁹⁰ Deze zijn echter niet gericht op herstel van milieuschade. Het eerste instrument een recht op toegang tot de rechter in wanneer de eisende partij een specifieke schending van (een) bepaling(en) van het milieurecht kan aanvoeren.³⁹¹ *Prima facie* is er *in casu* geen dergelijke schending.³⁹²

Het tweede instrument beperkt het vorderen van herstelmaatregelen op tweeërlei wijze. Ten eerste kan enkel de daartoe bevoegde nationale overheid rechtstreeks herstelmaatregelen vorderen van de schadeverwekker.³⁹³ Een private partij kan zelf niet rechtstreeks op grond van deze richtlijn herstel vorderen. Wel kan zij de bevoegde overheid verzoeken om maatregelen te nemen.³⁹⁴ Deze overheid kan dan beslissen om dit verzoek in te willigen of niet, en moet deze beslissing motiveren.³⁹⁵ Ten tweede kan de private partij enkel ageren tegen (het gebrek aan) deze herstelmaatregelen voor zover ze kan aantonen dat de nationale overheid de vereisten van de richtlijn miskent.³⁹⁶ Het toepassingsgebied van het derde instrument is beperkt tot maatregelen ter

---

³⁸⁴ S. STIJNS, *ibidem*, p. 103.

³⁸⁵ S. STIJNS, *ibidem*, p. 103.

³⁸⁶ S. STIJNS, *ibidem*, p. 104.

³⁸⁷ E. ALVAREZ-ALMAR, *op. cit.*, p. 78-79; R. SLABBINCK, *op. cit.*, p. 20 en 24; A. CARETTE, *op. cit.*, p. 87.

³⁸⁸ Verdrag betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden, aangenomen op 25 juni 1998, te Aarhus (hierna: Verdrag van Aarhus).

³⁸⁹ Richtlijn (EG) nr. 2004/35/EG van het Europees Parlement en de Raad van 21 april 2004 betreffende milieuaansprakelijkheid met betrekking tot het voorkomen en herstellen van milieuschade, *P.B.E.U.*, L 143, 30 april 2004 (hierna: Richtlijn milieuaansprakelijkheid).

³⁹⁰ Wet van 12 januari 1993 betreffende een vorderingsrecht inzake bescherming van het leefmilieu, *B.S.*, 19 februari 1993 (hierna: Milieustakingswet).

³⁹¹ Verdrag van Aarhus, Art. 9(3).

³⁹² Cf. *supra*, Tussenconclusie Deel 1. Er zou wel sprake zijn van een schending indien een glyfosaatproduct waarvoor de vergunning niet is vernieuwd, nog gebruikt zou worden op Europese grondgebied. Het gebruik van Roundup bijvoorbeeld, is niet meer toegelaten in de EU omdat het POE-tallowamine en glyfosaat combineert (E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 87). Andere varianten, zijn wel nog toegelaten (dit is het resultaat van een zoekopdracht op Fytoweb (www.fytoweb.be/nl/toelatingen)).

³⁹³ Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art. 11(2).

³⁹⁴ Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art. 12(1). Ze moet daarbij voldoende belang kunnen aantonen (Art. 12(1)).

³⁹⁵ Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art. 12(4).

³⁹⁶ Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art. 13.

voorkoming of beperking van milieuschade.³⁹⁷ Wie *herstel* beoogt, kan zich niet beroepen op deze wet.³⁹⁸

Bij gebrek aan specifieke milieuwetgeving die een herstellvordering voor milieuschade *sensu stricto* door private partijen institueert, moet de eisende partij aantonen dat de milieuschade een persoonlijk belang schendt. Het belang dat opgeworpen wordt, hangt af van de soort persoon die de procedure start. Een natuurlijke persoon, zoals een burger of een landbouwer, zal andere belangen doen gelden dan een rechtspersoon, zoals een milieuvereniging.

De natuurlijke persoon zou kunnen aanvoeren dat de milieuschade ook eigen schade uitmaakt. Zo is het eigendomsrecht van de persoon in het gedrang wanneer de milieuschade veroorzaakt door het gebruik van het gewasbeschermingsmiddel de waarde van een eigen stuk grond (een tuin, een landbouwgrond,...) aantast. Dit geldt enkel voor zogenaamde “toegeëigende milieubestanddelen”.³⁹⁹ Ook zouden de negatieve invloed van het middel op de esthetische waarde van de natuur of op de bruikbaarheid van natuur als recreatieruimte, of nog het subjectief recht op gebruik van niet-toegeëigende milieubestanddelen (op grond van Art. 714 van het Burgerlijk Wetboek), naar analogie met eerdere rechtspraak⁴⁰⁰ en de argumenten aangevoerd in de Belgische klimaatzaak,⁴⁰¹ een eigen belang kunnen staven.

Daarnaast biedt het glyfosaatvraagstuk een bijkomende invalshoek, daar besproeiing van gewasbeschermingsmiddelen niet enkel schadelijk is voor het milieu maar ook risico's inhoudt voor de menselijke gezondheid.⁴⁰² Een persoonlijk belang zou dus ingeroepen kunnen worden door te steunen op de gezondheidsrisico's of - schade die met blootstelling aan glyfosaatproducten, gepaard gaan (cf. *supra*, Deel 2, Hoofdstuk 1, Afdeling 1).

De organisatie die milieubelangen behartigt, kan veel moeilijker persoon-, zaak- of vermogensschade inroepen om een eigen belang te bewijzen. Dit was in België, tot een paar jaar geleden, de achilleshiel van milieubeschermingsactivisme.⁴⁰³ Ondertussen is, onder invloed van het Aarhusverdrag, aanvaard dat milieuorganisaties over een eigen belang beschikken in zaken waarin milieuschade aangevoerd wordt.⁴⁰⁴ Deze versoepeling heeft ook haar weg gevonden in het Gerechtelijk Wetboek.⁴⁰⁵

---

³⁹⁷ Milieustakingswet, Art. 1.

³⁹⁸ Milieustakingswet, Art. 1, *a contrario*.

³⁹⁹ A. CARETTE, *op.cit.*, p. 87.

⁴⁰⁰ Zie bijvoorbeeld: Antwerpen, 7 april 2003, *Tijdschrift voor Milieurecht*, 2004, p. 336: in deze zaak werden de verontreiniging van een rivier en de invloed hiervan op de vogelpopulatie vertaald in een verlies van het genot van de vijver.

⁴⁰¹ P. GILLAERTS en W.T. NUNINGA, *op. cit.*, p. 605.

⁴⁰² De Amerikaanse zaken aangespannen tegen Monsanto zouden hierbij als interessante precedenten kunnen dienen (US District Court, *Dewayne Johnson v. Monsanto Company*, 2 mei 2016, Case No. 16-cv-01244-MMC; US District Court, *Thomas Blitz v. Monsanto Company*, 13 april 2018, Case No. 17-cv-473-WMC en US District Court, *In re: Roundup Products Liability Litigation*, lopende zaak, Case No. 16-md-02741-VC).

⁴⁰³ Zulke organisaties konden, wegens een strikte interpretatie van het Gerechtelijk Wetboek door het Hof van Cassatie, niet burgerrechtelijk optreden tegen milieuschade. Dit was de zogenaamde Eikendael-doctrine. Cass., 19 november 1982, *R.W.*, 1983-1984, p. 2029.

⁴⁰⁴ Cass., 11 juni 2013, *Tijdschrift voor Milieurecht*, 2013, p. 392.

⁴⁰⁵ Ger. W., Art. 17, zoals gewijzigd door Art. 137 van de Wet van 21 december 2018 houdende diverse bepalingen betreffende justitie, *B.S.*, 31 december 2018.

§2. Een multinational als verweerder: implicaties?

Er moet ook aandacht zijn voor de verwerende partij, de producent (*in casu*, Bayer), en voor kenmerken van deze tegenpartij die een invloed zouden kunnen hebben op de ontvankelijkheid van de vordering. Bayer is een multinationale onderneming.⁴⁰⁶ In een burgerlijke aansprakelijkheidsprocedure kan een dergelijke onderneming twee strategieën gebruiken om de vordering onontvankelijk te laten verklaren.⁴⁰⁷

De eerste strategie berust op de betwisting van het *forum* in *common-law* stelsels (voor een Belgische rechtbank zou ze dus niet aangewend kunnen worden).⁴⁰⁸ Typisch voor *multinationals* is dat ze actief zijn in meerdere landen. Hierbij is het land van hun zetel niet noodzakelijk het land waarin ze hun activiteiten voltrekken. Het procedureel recht en het aansprakelijkheidsrecht kunnen aanzienlijk verschillen van land tot land, met andere remediëringsopties en slaagkansen tot gevolg.⁴⁰⁹ Dit zou een beweegreden kunnen zijn voor de verzoekende partij om haar vordering in te stellen in een land dat niet het land van de (milieu)schade is. Het *common law*-recht laat dit echter niet zomaar toe: het verzoek wordt onontvankelijk verklaard indien de tegenpartij kan argumenteren dat de rechter van het land van de schade beter geplaatst is om te oordelen over deze schade.⁴¹⁰ Dit is het *forum non conveniens*-argument.⁴¹¹ De toepassing van deze regel zou ertoe kunnen leiden dat de aansprakelijkheidsvordering onontvankelijk wordt verklaard.

Deze strategie kan ook aangewend worden om de tenuitvoerlegging van een uitspraak in het voordeel van de verzoekende partij, te verhinderen.⁴¹² Indien de uitspraak (i.e. de uitspraak van de rechter van de *forum conveniens*) niet wordt erkend door de buitenlandse rechter (omdat de *multinational* kan argumenteren dat de procedurele standaarden ondermaats waren, bijvoorbeeld), kan dit er in de praktijk toe leiden dat de verzoekende partij de herstelbeslissing niet kan afdwingen.⁴¹³ Dit wordt “*boomerang litigation*” genoemd.⁴¹⁴ De veroordeelde multinationale onderneming kan op die manier aan haar aansprakelijkheid ontsnappen.⁴¹⁵

---

⁴⁰⁶ Zie Website van Bayer AG, *Subsidiary and affiliated companies of Bayer AG Subsidiary and affiliated companies of Bayer AG and the Bayer Group as of December 31, 2018, pursuant to Section 285, No. 11, 11a and 11b, and Section 313 of the German Commercial Code*, 2019, beschikbaar op: <https://www.bayer.com/sites/default/files/2020-11/asm-2019-sub subsidiary-and-affiliated-companies-of-the-bayer-group-2018.pdf>.

⁴⁰⁷ E. ALVAREZ-ALMAR, *op. cit.*, p. 77-78.

⁴⁰⁸ C. CHAULK, “Is there relief for transnational harm?”, *The search for environmental justice*, P. Martin, S. Z. Bigdeli, T. Daya-Winterbottom, W. du Plessis en A. Kennedy (ed.), 2015, Northampton, Edward Elgar Publishing, p. 257-263.

⁴⁰⁹ Steinitz spreekt over verouderde aansprakelijkheidsstelsels, een gebrekkige toegang tot de rechter, gebrekkige tenuitvoerleggingsmechanismes en een gebrek aan onafhankelijkheidswaarborgen van de rechterlijke macht (M. STEINITZ, *The case for an international court of civil justice*, 2019, New York, Cambridge University Press, p. 1 en 4). Alvarez-Almar spreekt van grote verschillen in de manier waarop kan worden opgetreden tegen milieuschade op nationaal niveau (E. ALVAREZ-ALMAR, *op. cit.*, p. 66).

⁴¹⁰ M. STEINITZ, *ibidem*, p. 83-100.

⁴¹¹ M. STEINITZ, *ibidem*, p. 83-100; R.V. PERCIVAL, *op. cit.*, p. 49-53; E. ALVAREZ-ALMAR, *ibidem*, p. 78.

⁴¹² M. STEINITZ, *ibidem*, p. 77.

⁴¹³ M. STEINITZ, *ibidem*, p. 77.

⁴¹⁴ M. STEINITZ, *ibidem*, p. 77.

⁴¹⁵ M. STEINITZ, *ibidem*, p. 77.

De tweede strategie heeft minder te maken met de territoriale beperking van nationale rechtstelsels dan met de artificiële scheidingen die het recht toelaat binnen een onderneming. Standaard bestaat een multinationale onderneming uit een pluraliteit van rechtspersonen.⁴¹⁶ Dit is ook het geval voor Bayer.⁴¹⁷ Eén van de redenen waarom er binnen zulke multinationale structuur met verschillende juridische eenheden wordt gewerkt, is om de gevolgen van aansprakelijkheidsvorderingen te beperken.⁴¹⁸ Zo zou bij de veroordeling tot schadevergoeding van één van de juridische entiteiten, in principe géén aanspraak gemaakt kunnen worden op het vermogen van een andere juridische entiteit binnen de multinationale onderneming.⁴¹⁹

Het is echter koffiedik kijken wat de invloed van deze strategieën op een aansprakelijkheidsvordering voor glyfosaatschade tegen Bayer of een andere producent van glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen zou zijn. In het licht van lopende rechtszaken tegen oliegi-gigant Shell voor de Britse en Nederlandse gerechten, kan de vraag gesteld worden in welke mate deze twee strategieën in de toekomst nog gaan lonen. Nigeriaanse landbouwers willen immers de *multinational* Shell aansprakelijk stellen voor milieuverontreiniging veroorzaakt door lekken in oliepijpleidingen van het bedrijf. In de Britse zaak (die zich nog in de inleidende fase bevindt), is door het Britse hooggerechtshof (*Supreme Court*) beslist om afstand te doen van de traditionele leer van de *forum non conveniens*.⁴²⁰ Het hof heeft de verwerping van het verzoek van de Nigeriaanse eisers door de appelrechter afgewezen.⁴²¹ In de Nederlandse zaak (die volledig afgerond is), heeft de Nederlandse rechter zowel de aansprakelijkheid van de Nigeriaanse dochteronderneming en de Nederlandse moederonderneming vastgesteld voor het nalaten van het installeren van een lekdetectiesysteem.⁴²² Vormen beide uitspraken samen geen precedent én voor het verlaten van de *forum non conveniens*-leer in milieuzaken én voor het doorbreken van de “*corporate veil*” binnen multinationale ondernemingen?

---

⁴¹⁶ M. STEINITZ, *ibidem*, p. 78.

⁴¹⁷ Zie Website van Bayer AG, *Subsidiary and affiliated companies of Bayer AG Subsidiary and affiliated companies of Bayer AG and the Bayer Group as of December 31, 2018, pursuant to Section 285, No. 11, 11a and 11b, and Section 313 of the German Commercial Code, 2019*, beschikbaar op: <https://www.bayer.com/sites/default/files/2020-11/asm-2019-subsidiary-and-affiliated-companies-of-the-bayer-group-2018.pdf>. De situatie wordt bemoeilijkt door de fusie tussen Bayer en Monsanto (Website van de Europese Commissie, *Merger case M.8084, Bayer/Monsanto, 2018*, beschikbaar op: https://ec.europa.eu/competition/elojade/isef/case_details.cfm?proc_code=2_M_8084).

⁴¹⁸ E. ALVAREZ-ALMAR, *op. cit.*, p. 77-78; M. STEINITZ, *op. cit.*, p. 78-79: Steinitz spreekt over “*judgement proofing*” (p. 79), i.e. “*the practice of undercapitalizing a business entity in order to insulate the entity against debts resulting from judgements*” (p. 79). “(...) *the judgement-proof entities can commit torts with impunity because their bank accounts are virtually empty; (...)*”(p. 79).

⁴¹⁹ M. STEINITZ, *ibidem*, p. 79: “(...) *the parent company remains insulated because it is (...) completely separate from the local subsidiary and therefore cannot be held responsible for the [business entity’s] independent actions*”.

⁴²⁰ Britse hooggerechtshof, 12 februari 2021, *Okpabi en andere v. Royal Dutch Shell Plc en een andere*, [2021] UKSC 3.

⁴²¹ Britse hooggerechtshof, 12 februari 2021, *Okpabi en andere v. Royal Dutch Shell Plc en een andere*, [2021] UKSC 3, §160. Deze rechtspraak bouwt verder op de precedent Britse hooggerechtshof, 10 april 2019, *Vedanta v. Lungowe*, [2019] UKSC 20.

⁴²² Gerechtshof van Den Haag, 29 januari 2021, *Oguru, Efang en Vereniging Milieudefensie v. Royal Dutch Shell Plc. en Shell Petroleum Development Company of Nigeria Ltd.*, No.. 200.126.804 en 200.126.834, §7.24-§7.28.

B. Praktische beschouwingen in de kijker

Tot slot dringen naast ontvankelijkheidsoverwegingen praktische overwegingen zich op: ook de aard van de schade en de begrenzingen van het recht kunnen een rol spelen bij de beoordeling van het potentieel van een burgerrechtelijke procedure.

Chemische schade veroorzaakt onvoorspelbare schade. Er is sprake van zowel schade die zich op korte termijn voordoet als schade die (jaren) later tot uiting komt (zogenaamde *latente* schade).⁴²³ Afgezien van de belemmering van de bewijsvoering (cf. *infra*, Afdeling 2, C), kan deze eigenschap van glyfosaatschade botsen met de temporele beperkingen die het recht oplegt voor schadevorderingen. Elk rechtstelsel werkt immers met verjaringsregels: wie te lang wacht met zijn vordering, wordt de toegang tot de rechter ontnomen.⁴²⁴

Parellel met een mogelijke wanverhouding tussen de temporele dimensie van het recht en die van glyfosaatschade, zou er ook een wanverhouding kunnen zijn tussen de territoriale grenzen waaraan het recht onderworpen is en de grensoverschrijdende omvang van glyfosaatschade.⁴²⁵ Dit internationale element wordt opgevangen door de regels van het internationaal privaatrecht.⁴²⁶ Het internationaal privaatrecht moet er dus bij betrokken worden.⁴²⁷ Tot slot mag vanuit een praktisch oogpunt het kostenplaatje van een rechtsprocedure niet vergeten worden.⁴²⁸

Afdeling 2. Ten gronde: fout, schade en causaliteit

De eerste afdeling van dit hoofdstuk wijst uit dat een procedure aanvragen tegen Bayer voor de schade die zijn glyfosaatproducten veroorzaken aan het milieu, niet evident zou zijn. In deze afdeling wordt ervoor gekozen om deze vaststelling buiten beschouwing te laten. In wat volgt, wordt onderzocht of de drie basisvoorwaarden van de buitencontractuele aansprakelijkheid vervuld zijn. Er moet een fout in hoofde van de producent van het gewasbeschermingsmiddel bewezen kunnen worden (A). Deze fout moet aan de oorzaak liggen van de schade die aangevoerd wordt (B en C).

A. Fout

Eerst moet nagegaan worden of glyfosaatschade voortvloeit uit een fout en hoe deze fout bewezen kan worden (§1). Er wordt vervolgens gekeken naar glyfosaatschade door de lens van het regime van de productaansprakelijkheid. Dit regime ontheft de eisende partij van het bewijs van een fout in hoofde van de verwerende partij (§2).

---

⁴²³ C.F. CRANOR, *op. cit.*, p. 93.

⁴²⁴ R.A. EPSTEIN, "Temporal Dimension in Tort Law", *The University of Chicago Law Review*, 1986, vol. 53, No. 4, p. 1183.

⁴²⁵ E. ALVAREZ-ALMAR, *op. cit.*, p. 61 ; S. GUSMAN *et al.*, *op. cit.*, p. 5.

⁴²⁶ E. ALVAREZ-ALMAR, *ibidem*, p. 65.

⁴²⁷ E. ALVAREZ-ALMAR, *ibidem*, p. 85.

⁴²⁸ In rechte ageren veronderstelt de financiële middelen om een zaak te starten (M. STEINITZ, *op. cit.*, p. 111) en om de kosten van de bewijsvoering te dekken (C.F. CRANOR, *op. cit.*, p. 9).

§1. Uitgangspunt: er moet een fout bewezen worden

De eerste vereiste is dat er een fout in hoofde van de verweerder is. Deze fout bestaat, naar Belgisch recht, ofwel uit de overtreding van een specifieke rechtsnorm die een gebod of verbod oplegt, ofwel uit de miskennis van de algemene zorgvuldigheidsnorm.⁴²⁹ De algemene zorgvuldigheidsnorm toetst het gedrag van de verweerder af aan hoe een normaal vooruitziende en zorgvuldige persoon zich in dezelfde omstandigheden zou (hebben) gedragen.⁴³⁰ Er is hierbij geen kwaad opzet vereist.⁴³¹ Een schending van deze norm komt in grote lijnen overeen met het begrip *negligence* in Angelsaksische *tort law*: de fout bestaat uit “*the omission to do something which a reasonable man, guided upon those considerations which ordinarily regulate the conduct of human affairs, would do, or doing something which a prudent and reasonable man would not do*”.⁴³²

Toegepast op het glyfosaatvraagstuk, moet het foutaspect in drie deelvragen opgesplitst worden. De eerste vraag is: wie heeft een fout begaan? De tweede vraag is: welk gedrag kan als fout kwalificeren? Hierbij moet gekeken worden of er een miskennis is van het regelgevend kader of van de algemene zorgvuldigheidsnorm. De derde vraag is: is er *in casu* geen voortschrijdend inzicht wat betreft de milieuschadelijkheid van glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen?

Voor de eerste deelvraag wordt verwezen naar het eerste hoofdstuk van dit deel (cf. *supra*, Deel 2, Hoofdstuk 1, Afdeling 2). Hierin werd geduid dat glyfosaatproducten nog altijd van deze tijd zijn omdat ze (1) geproduceerd en op de markt aangeboden worden door de producenten van gewasbeschermingsmiddelen (waarvan Bayer één van is), (2) ze gekocht en gebruikt worden door landbouwers en (3) dit wordt toegestaan door de Staat. *Prima facie* is er dus mogelijks sprake van *meerdere fouten* die aan de oorsprong liggen van de glyfosaatschade aan het milieu (scenario van de *samenlopende fouten*).⁴³³ In deze thesis wordt enkel onderzocht of één van deze actoren, namelijk de producent van glyfosaatmiddelen, foutief handelt of heeft gehandeld.

Wat de tweede deelvraag betreft, maakt *prima facie* het aanbieden van glyfosaatproducten op de markt geen schending uit van een specifieke rechtsnorm. Dit is immers toegelaten onder het huidige juridische kader (cf. *supra*, Deel 1). Wel zou het actief achterhouden van informatie over de milieuschadelijkheid van deze producten als een fout gekwalificeerd kunnen worden. Het maakt dan een schending uit van de algemene zorgvuldigheidsnorm: van een zorgvuldige producent kan bijvoorbeeld verwacht worden dat hij transparant is over zijn product en de ongewenste milieugevolgen ervan. Dit houdt onder andere in dat hij niet bewust een verkeerde marketingboodschap verspreidt over de milieuoetafdruk van zijn product. In de hypothese dat de producent aanvankelijk niet op de hoogte was van de door zijn product veroorzaakte milieuschade, zou verwacht kunnen worden dat hij bij ontdekking van deze schade de verkoop van zijn product

---

⁴²⁹ S. STIJNS, *op. cit.*, p. 40.

⁴³⁰ S. STIJNS, *ibidem*, p. 42.

⁴³¹ S. STIJNS, *ibidem*, p. 40. De dader moet schuldbequaam zijn (de dader is zich bewust van de draagwijdte en de gevolgen van zijn daden en heeft controle over zijn daden) en de daad moet toerekenbaar zijn aan de dader (de dader handelt uit vrije wil en is niet louter gedreven door een vreemde oorzaak) (S. STIJNS, *ibidem*, p. 48).

⁴³² M. LEE, “Safety, Regulation and Tort: Fault in Context”, *Modern Law Review*, 2011, vol. 74, No. 4, p. 557.

⁴³³ Indien er een “combinatie is van een fout van de dader met een fout van één of meerdere derden”, waarbij “elke afzonderlijke fout (...) noodzakelijk bijgedragen heeft tot het ontstaan van de schade”, dan zijn “alle daders jegens het slachtoffer *in solidum* aansprakelijk voor de vergoeding van de gehele schade, ongeacht de ernst van de fout” (S. STIJNS, *op. cit.*, p. 110).

zou opschorten of ten minste zou zoeken naar een alternatieve formulering van zijn product (met minder toxische hulpstoffen, bijvoorbeeld).

Deze onzorgvuldigheid kan *in casu* bewezen worden door voormalige schendingen van reclamewetgeving door de producent van Roundup.⁴³⁴ In 1996 werd Monsanto al op de vingers getikt voor het minimaliseren van de ecotoxiciteit van zijn producten.⁴³⁵ In 2000 heeft Monsanto nog geïnvesteerd in reclamespots waarin Roundup (meer specifiek het product dat bedoeld is voor particulier gebruik) wordt voorgesteld als milieuvriendelijk.⁴³⁶ Het verkeerdelijk voorstellen van de gevaarlijkheid van Roundup door Monsanto is dan ook één van de voornaamste argumenten die naar voren wordt gebracht in de Amerikaanse *tort cases* tegen het bedrijf.⁴³⁷

In Frankrijk is het argument met succes ingeroepen.⁴³⁸ In 2007 is Monsanto door de correctionele rechtbank van Lyon veroordeeld voor misleidende reclame.⁴³⁹ Hierbij duidde de rechter op de kwade trouw van de producent: Monsanto had volgens de rechter toen al kennis van de moeilijke afbreekbaarheid en de ecotoxiciteit van zijn product.⁴⁴⁰ De uitspraak werd in beroep en in cassatie bevestigd.⁴⁴¹ Dit beantwoordt ook de derde deelvraag. Er is hier geen sprake van voortschrijdend inzicht.

Er zou dus een fout in hoofde van de producent vastgesteld kunnen worden. Bayer (en voor Bayer, Monsanto) gedraagt zich niet als een algemeen zorgvuldige producent van een gewasbeschermingsmiddel. De fout kan bestaan uit het verkeerdelijk verkondigen dat glyfosaatproducten milieuvriendelijk zijn (deze marketingboodschap is nu niet meer aan de orde). Er kan ook geponeerd dat de fout bestaat in het blijven aanbieden van glyfosaatproducten, ondanks de kennis van de schadelijkheid van deze producten voor het milieu.

§2. Het milieu een handje helpen? De foutloze aansprakelijkheid

Deze thesis argumenteert dat uit het verleden argumenten te putten zijn om een schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm door Monsanto (en na Monsanto, door zijn overnemer Bayer) vast te stellen. Een fout in hoofde van een milieuverontreinigend bedrijf bewijzen, is echter

---

⁴³⁴ Er is geen huidige schending van deze wetgeving. De reclamespots dateren van de jaren 2000; een algemeen Europees verbod op misleidende reclame over gewasbeschermingsmiddelen is er in 2009 gekomen (Verordening nr. 1107/2009, Art. 66(2)).

⁴³⁵ In 1996 werd Monsanto's reclame voor zijn glyfosaatproducten verboden omdat het een onjuist beeld weergaf van de schadelijkheid ervan voor dier, bodem en water (M.-M. ROBIN, *op. cit.*, p. 91).

⁴³⁶ Roundup werd beschreven als "biologisch afbreekbaar", "niet vervuילend voor de bodem" en de reclamespot suggereert dat het onschadelijk is voor huisdieren (M.-M. ROBIN, *ibidem*, p. 87).

⁴³⁷ US District Court, *Dewayne Johnson v. Monsanto Company*, 2 mei 2016, Case No. 16-cv-01244-MMC; US District Court, *Thomas Blitz v. Monsanto Company*, 13 april 2018, Case No. 17-cv-473-WMC en US District Court, *In re: Roundup Products Liability Litigation*, lopende zaak, Case No. 16-md-02741-VC; K. DRABIAK, *op. cit.*, p. 715-720.

⁴³⁸ M.-M. ROBIN, *op. cit.*, p. 92.

⁴³⁹ Correctionele rechtbank van Lyon, *La société Monsanto Agriculture France en La société Scotts France SAS*, 26 januari 2007, No. 0077476.

⁴⁴⁰ M.-M. ROBIN, *op. cit.*, p. 93.

⁴⁴¹ Hof van beroep van Lyon (7de kamer), *La société Monsanto Agriculture France en La société Scotts France SAS*, 29 oktober 2008, No. 1012/07; Franse Hof van Cassatie (correctionele kamer), *La société Monsanto Agriculture France en La société Scotts France SAS*, 6 oktober 2009, No. 08-87.757.

doorgaans geen gemakkelijke klus.⁴⁴² Daarom kan de vraag gesteld worden of een beroep doen op het regime van de productaansprakelijkheid *in casu* mogelijk is. In zulk regime moet er geen fout bewezen worden in hoofde van de aansprakelijke.⁴⁴³

Een specifieke productaansprakelijkheidsregime is niet voorhanden voor gewasbeschermingsmiddelen. Er kan teruggevallen worden op het regime dat verankerd is in de Wet betreffende productaansprakelijkheid van 1991,⁴⁴⁴ die de Europese richtlijn betreffende productaansprakelijkheid van 1985 omzet.⁴⁴⁵ Dit regime geldt onder de drie volgende voorwaarden: (1) er is schade aan de persoon of aan de eigendom van een consument,⁴⁴⁶ (2) deze schade is het gevolg van een gebrek in het product⁴⁴⁷ en (3) er is een causaliteitsverband tussen het gebrek en de schade.⁴⁴⁸ Twee van deze voorwaarden beperken de slaagkansen van een benadering van glyfosaatschade op grond van de wet van 1991.

De eerste voorwaarde beperkt de schade tot menselijke schade en schade aan de eigendom.⁴⁴⁹ Om dit regime in te zetten voor de milieuschade veroorzaakt door glyfosaatproducten, zou een ruimere definitie van schade gehanteerd moeten worden.⁴⁵⁰ Zo'n verandering zou echter moeilijk verenigbaar zijn met de *ratio legis* van dit regime: dit regime beoogt de bescherming van de consument te bewerkstelligen.⁴⁵¹

De tweede voorwaarde introduceert de vereiste van een gebrekkig product.⁴⁵² Een gewasbeschermingsmiddel met een herbicidewerking is inherent gemaakt om planten te doden en is dus bij uitstek een toxisch middel. In welke mate is de milieuschade die het gevolg is van glyfosaatproducten een gebrek van deze producten? Is het niet het bewijs bij uitstek van de werkzaamheid ervan?

Of een regime van foutloze aansprakelijkheid voor milieuschadelijke activiteiten zinvol is, is in de literatuur omstreden. Zo meent Slabbinck bijvoorbeeld dat een dergelijke foutloze

---

⁴⁴² R. SLABBINCK, *op. cit.*, p. 24.

⁴⁴³ B. TILLEMANN, *Overeenkomsten*, Deel 2: *Bijzondere overeenkomsten*, 2012, Mechelen, Kluwer, p. 641. Foutloze aansprakelijkheid heeft in de Shell-zaak bijvoorbeeld bijgedragen tot de veroordeling van Shell Nigeria (In de Nederlandse uitspraak is Shell Nigeria aansprakelijk gesteld voor het ontstaan van de milieuverontreiniging op grond van een risicoaansprakelijkheid rustende op licentiehouders van olijepijpleidingen voor schade als gevolg van lekken (Gerechtshof van Den Haag, 29 januari 2021, *Oguru, Efanga en Vereniging Milieudefensie v. Royal Dutch Shell Plc. en Shell Petroleum Development Company of Nigeria Ltd.*, No.. 200.126.804 en 200.126.834, §316 en §5.28; C. BORUCKI, "Shell is aansprakelijk voor olieverontreiniging in Nigeria", *De Juristenkrant*, 2021, No. 424, p. 10)).

⁴⁴⁴ Wet van 25 februari 1991 betreffende de aansprakelijkheid voor producten met gebreken, *B.S.*, 22 maart 1991.

⁴⁴⁵ Richtlijn (EG) nr. 85/374/EEG van de Raad van 25 juli 1985 betreffende de onderlinge aanpassing van de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen der Lid-Staten inzake de aansprakelijkheid voor producten met gebreken, *P.B.E.U.*, L 210, 7 augustus 1985 (hierna: Richtlijn Productaansprakelijkheid).

⁴⁴⁶ Richtlijn Productaansprakelijkheid, Art. 9.

⁴⁴⁷ Richtlijn Productaansprakelijkheid, Art. 1.

⁴⁴⁸ Richtlijn Productaansprakelijkheid, Art. 4.

⁴⁴⁹ Richtlijn Productaansprakelijkheid, Art. 9.

⁴⁵⁰ Ook een ruimere definitie van de gelaedeerde zou een gelijkaardig effect kunnen hebben. Stel dat het milieu rechtspersoonlijkheid wordt toegekend (hypothese van de "*rights of nature*", cf. *infra*, Hoofdstuk 4) en de bescherming aan alle rechtssubjecten wordt toegekend, dan dient de definitie van schade herschreven te worden maar niet uitgebreid te worden.

⁴⁵¹ Richtlijn Productaansprakelijkheid, overweging 4.

⁴⁵² Richtlijn Productaansprakelijkheid, Art. 1.

aansprakelijkheid wenselijk is om het burgerlijke aansprakelijkheidsrecht toereikender te maken voor gevallen van milieuschade.⁴⁵³ Volgens hem zijn er vandaag te veel obstakels die herstel van milieuschade in de weg staan.⁴⁵⁴ Uit het betoog van Drabiak blijkt echter dat productaansprakelijkheid geen enkele garantie biedt op een verlichte bewijsvoering.⁴⁵⁵ Zij wijst op de problemen die opduiken bij het bewijzen van het causaal verband tussen Roundup en menselijke schade in de Amerikaanse rechtszaken die tegen Monsanto zijn aangespannen.⁴⁵⁶ Dit vloeit onder andere voort uit de kenmerken van chemische schade. Niet de fout zelf, maar het causaal verband is moeilijk te bewijzen.⁴⁵⁷

Dit zou verholpen kunnen worden door een risicoaansprakelijkheidsregime in te voeren. Zulk regime houdt in dat er geen bewijs geleverd moet worden van een oorzakelijk verband tussen de schade en de daad van de aangesprokene.⁴⁵⁸ Er moet enkel bewezen worden dat er een band is tussen de aangesprokene en het schadeverwekkende feit.⁴⁵⁹

B. Schade

De tweede voorwaarde om een bedrijf zoals Bayer burgerrechtelijk aansprakelijk te stellen, is het bewijs dat diens fout schade tot gevolg heeft gehad. Het moet in principe gaan om schade aan de persoon, de goederen of het vermogen van de eisende partij (§1). De milieuschade dient ook zwaarwichtig genoeg te zijn om voor herstel in aanmerking te komen (§2).

§1. Uitgangspunt: "eigen schade"

De eisende partij moet bewijzen dat zij een persoonlijk belang heeft bij het herstel van de schade.⁴⁶⁰ Deze voorwaarde beperkt de milieuschade die in aanmerking komt voor herstel. Het recht biedt in eerste instantie soelaas voor de zogenaamde "toegeëigende milieubestanddelen".⁴⁶¹ Dit is de natuur die het eigendom is van een natuurlijke - of een rechtspersoon.⁴⁶² Een natuurlijke persoon die economische schade inroept omdat het gewasbeschermingsmiddel de bodemkwaliteit van zijn veld of zijn tuin heeft geruïneerd, zou bijvoorbeeld herstel voor dit veld of deze tuin kunnen aanvragen.

Verder kan ook getracht worden het herstel van (een beperkt deel van) de niet-toegeëigende milieubestanddelen af te dwingen.⁴⁶³ Zo zou bijvoorbeeld geargumenteed kunnen worden dat

---

⁴⁵³ R. SLABBINCK, *op. cit.*, p. 25-26.

⁴⁵⁴ R. SLABBINCK, *ibidem*, p. 25-26.

⁴⁵⁵ K. DRABIAK, *op. cit.*, p. 712-714.

⁴⁵⁶ K. DRABIAK, *ibidem*, p. 712-714.

⁴⁵⁷ K. DRABIAK, *ibidem*, p. 712-714.

⁴⁵⁸ S. STIJNS, *op. cit.*, p. 34.

⁴⁵⁹ S. STIJNS, *ibidem*, p. 34. De *ratio legis* van zulk regime is dat "wanneer iemand een activiteit uitoefent waaraan een bijzonder risico is verbonden en hieruit een economisch voordeel beoogt te halen, hij ook de schade dient te dragen die het gevolg is van de realisatie van dat risico" (S. STIJNS, *ibidem*, p. 35).

⁴⁶⁰ S. STIJNS, *ibidem*, p. 101.

⁴⁶¹ A. CARETTE, *op. cit.*, p. 87.

⁴⁶² A. CARETTE, *ibidem*, p. 87.

⁴⁶³ S. DELODDERE, "Ecologische schade en het herstel ervan", *N.J.W.*, 2004, No. 56, p. 38.

schade aan het milieu in de nabije omgeving van de eisende partij, diens (lichamelijk en/of psychologisch) welzijn negatief beïnvloedt.⁴⁶⁴

Wat dan met de milieuschade die niet als eigen schade gedefinieerd kan worden? De Europese Richtlijn milieuaansprakelijkheid biedt hier een vangnet.⁴⁶⁵ Deze Richtlijn voorziet in een administratiefrechtelijk regime voor milieuschade.⁴⁶⁶ Het legt een preventieverplichting⁴⁶⁷ op aan exploitanten⁴⁶⁸ en een herstelverplichting waar deze preventieverplichting onvoldoende was om milieuschade te voorkomen.⁴⁶⁹ Deze oplossing moet echter genuanceerd worden door twee kenmerken van dit regime.

Het eerste kenmerk is de beperkte invulling van milieuschade onder deze Richtlijn.⁴⁷⁰ Vallen onder het toepassingsgebied van de richtlijn: schade aan beschermde soorten en natuurlijke habitats, schade aan wateren en bodemschade.⁴⁷¹ Onder de eerste vorm van schade valt “elke vorm van schade die aanmerkelijke negatieve effecten heeft op het bereiken of handhaven van de gunstige staat van instandhouding van deze soorten of habitats”.⁴⁷² Onder de tweede vorm van schade valt “elke vorm van schade die een aanmerkelijke negatieve invloed heeft op de ecologische, chemische en/of kwantitatieve toestand en/of het ecologisch potentieel (...) van de betrokken wateren”⁴⁷³ en onder de laatste vorm van schade valt “elke vorm van bodemverontreiniging die een aanmerkelijk risico inhoudt voor negatieve effecten op de menselijke gezondheid”.⁴⁷⁴ Herstel is dus onder dit regime enkel mogelijk voor de glyfosaatschade die onder deze drie categorieën valt.

Het tweede kenmerk betreft de afdwinging van de herstelmaatregelen.⁴⁷⁵ Het is aan een nationale overheid⁴⁷⁶ om stappen te ondernemen tegen het vervuilende bedrijf die geen of onvoldoende herstelmaatregelen zou nemen.⁴⁷⁷ Hierbij heeft de overheid een discretiemarge.⁴⁷⁸ Wel kan ze door private partijen aangesproken worden om dergelijke maatregelen op te leggen.⁴⁷⁹

---

⁴⁶⁴ Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO), *OECD Environmental Outlook*, 2001, p. 251-252.

⁴⁶⁵ Richtlijn milieuaansprakelijkheid.

⁴⁶⁶ A. CARETTE, *op. cit.*, p. 91.

⁴⁶⁷ Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art. 5.

⁴⁶⁸ Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art. 2(6): “„exploitant”: particuliere of openbare natuurlijke persoon of rechtspersoon die de beroepsactiviteit verricht of regelt, of, als dit in de nationale wetgeving is bepaald, aan wie een doorslaggevende economische zeggenschap over het technisch functioneren van een dergelijke activiteit is overgedragen, met inbegrip van de houder van een vergunning of toelating voor het verrichten van een dergelijke activiteit of de persoon die een dergelijke activiteit laat registreren of er kennisgeving van doet”.

⁴⁶⁹ Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art. 6.

⁴⁷⁰ A. CARETTE, *op. cit.*, p. 96.

⁴⁷¹ Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art. 2(1).

⁴⁷² Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art. 2(1)(a).

⁴⁷³ Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art. 2(1)(b).

⁴⁷⁴ Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art. 2(1)(c).

⁴⁷⁵ A. CARETTE, *op. cit.*, p. 90-91.

⁴⁷⁶ In Vlaanderen is dat het Departement Omgeving (A. CARETTE, *ibidem*, p. 91).

⁴⁷⁷ Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art. 11; A. CARETTE, *ibidem*, p. 90.

⁴⁷⁸ Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art. 12(4).

⁴⁷⁹ Private personen kunnen een verzoek om maatregelen indienen bij de nationale autoriteit, maar de keuze om dergelijke maatregelen op te leggen of af te dwingen ligt bij de nationale autoriteit zelf (Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art. 12).

§2. Aanvaardbare milieuschade als uitgangspunt?

Er dient ook stilgestaan te worden bij de maatstaven die gebruikt worden wanneer er sprake is van herstel van milieuschade. Het uitgangspunt is niet dat elke kwaliteitsvermindering van het milieu in aanmerking komt.⁴⁸⁰ Er wordt dus met een ernstdrempel gewerkt. Deze is soms expliciet,⁴⁸¹ soms impliciet. Dit past binnen een ruimere juridische consensus. Ook in het internationaal milieurecht vindt men dit idee terug.⁴⁸² Dit beïnvloedt de burgerrechtelijke invulling van milieuschade.⁴⁸³ De vraag is: wat is voldoende ernstige milieuschade?

C. Causaal verband

De derde voorwaarde is dat de fout aan de oorzaak ligt van de schade die aangevoerd wordt.⁴⁸⁴ Voor het glyfosaatvraagstuk houdt dit een tweeledig bewijs in. Eerst moet bewezen worden dat de milieuschade het gevolg is van de besproeiing van glyfosaatproducten (§1). Vervolgens moet bewezen worden dat de fout van de producent aan de oorzaak ligt van het gebruik van glyfosaatproducten in de landbouw (§2). Enkel wanneer deze twee bewijzen kunnen worden gegeven, is de voorwaarde van het oorzakelijk verband vervuld.

§1. Het causaal verband tussen het gebruik van glyfosaatproducten en milieuschade

Wie een causaal verband wil vastleggen tussen het gebruik van het gewasbeschermingsmiddel van Bayer en milieuschade, moet rekening houden met verschillende factoren. De eerste factor is de veelheid aan stoffen en externe factoren die samen aan de oorzaak kunnen liggen van de verontreiniging.⁴⁸⁵ De tweede factor is de lange tijdspanne die in rekening moet worden genomen om de omvang van de schade te kunnen meten.⁴⁸⁶ De derde factor is de discrepantie tussen de

---

⁴⁸⁰ R. SLABBINCK, *op. cit.*, p. 29.

⁴⁸¹ Dat is bijvoorbeeld het geval in de Richtlijn milieuaansprakelijkheid. Er wordt gesproken over “elke vorm van schade die *aanmerkelijke negatieve effecten* heeft op het bereiken of handhaven van de gunstige staat van instandhouding van deze soorten of habitats” (Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art. 2(1)(a)), “elke vorm van schade die een *aanmerkelijke negatieve invloed* heeft op de ecologische, chemische en/of kwantitatieve toestand en/of het ecologisch potentieel (...) van de betrokken wateren” (Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art.2(1)(b)) en “elke vorm van bodemverontreiniging die een *aanmerkelijk risico inhoudt voor negatieve effecten op de menselijke gezondheid*” (Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art.2(1)(c)).

⁴⁸² De Verklaring van Rio van 1992 stelt dat het voorzorgsbeginsel enkel van toepassing is indien er een dreiging is van “ernstige of onomkeerbare schade” (Verklaring van Rio de Janeiro inzake Milieu en Ontwikkeling, 3-4 juni 1992, Principle 15). In de Verklaring van Stockholm is een gelijkaardige instelling merkbaar bij de definitie van het preventiebeginsel (L. DUVIC-PAOLI, *The prevention principle in international environmental law*, 2018, New York, Cambridge University Press, p. 13). Het preventiebeginsel geldt niet ter voorkoming van elke vorm van milieuschade. Milieuschade is enkel ongeoorloofd wanneer het grensoverschrijdend is en dus de belangen van een andere staat schendt. Op eigen grondgebied geldt het beginsel niet (L. DUVIC-PAOLI, *ibidem*, p. 13). De staat heeft een soeverein recht op zijn eigen natuurlijke rijkdommen (Verklaring van de Conferentie van de Verenigde Naties over het menselijk milieu, aangenomen op 16 juni 1972, te Stockholm, Principle 21).

⁴⁸³ R. SLABBINCK, *op. cit.*, p. 29.

⁴⁸⁴ S. STIJNS, *op. cit.*, p. 108.

⁴⁸⁵ Y.H. HENDLIN *et al.*, *op. cit.*, p. 549; R.V. PERCIVAL, *op. cit.*, p. 42.

⁴⁸⁶ C. F. CRANOR, *op. cit.*, p. 93.

wetenschappelijke en de juridische benadering van een dergelijk causaal verband.⁴⁸⁷ De laatste factor houdt verband met de (financiële én kennisgerelateerde) ongelijkheid van partijen ten aanzien van bewijsvoering.⁴⁸⁸

De pluraliteit aan oorzaken⁴⁸⁹ is tweevoudig. Ten eerste is er het zogenaamde “cocktaileffect”.⁴⁹⁰ De schade is doorgaans het resultaat van de wisselwerking van meerdere chemicaliën en van de wisselwerking tussen een chemische stof en externe factoren, zoals zonlicht en warmte.⁴⁹¹ Ten tweede is Bayer niet de enige producent van glyfosaatproducten. Zoals reeds is besproken (cf. *supra*, Deel 2, Hoofdstuk 1, Afdeling 2) worden glyfosaatproducten door meerdere producenten op de markt aangeboden.⁴⁹² Om succesvol tegen Bayer te kunnen procederen, moet aangetoond kunnen worden dat de schade het gevolg is van het gebruik van *zijn* producten.

De tijdsfactor betreft de lange tijd die nodig kan zijn om inzicht te krijgen in welke schade glyfosaatproducten veroorzaken. Dit komt door twee verschillende aspecten van chemische schade. Het eerste aspect van chemische schade is dat de schade lange tijd verborgen kan blijven.⁴⁹³ Met de tijd wordt duidelijk dat de schade een neveneffect is van het gebruik van de chemische stof.⁴⁹⁴ Het tweede aspect is dat chemische schade zich lange tijd na de effectieve besproeiing kan voordoen.⁴⁹⁵ Het kan dan moeilijk zijn om te bewijzen dat er een causaal verband is tussen de chemische stof en de schade.

Een mogelijke derde en een vierde complicatie houden allebei verband met de juridische context waarin het bewijs geleverd moet worden. In de literatuur wordt erop gewezen dat de wetenschappelijke taal en de juridische taal niet op elkaar afgestemd zijn.⁴⁹⁶ Wetenschappelijk onderzoek levert vaak resultaten in termen van “correlatie” en van “hoge en lage waarschijnlijkheid”.⁴⁹⁷ Het recht vergt echter een bewijs dat enige zekerheid biedt.⁴⁹⁸ Deze discrepantie tussen recht en wetenschap zou in het voordeel van de verwerende partij kunnen spelen.⁴⁹⁹

Bijkomend rust de bewijslast in principe op de eisende partij.⁵⁰⁰ Wordt een rechtszaak tussen een burger of een NGO tegen *multinational* Bayer als voorbeeld genomen, is hier geen sprake van

---

⁴⁸⁷ C. F. CRANOR, *ibidem*, p. 92-104.

⁴⁸⁸ C. F. CRANOR, *ibidem*, p. 9 en 12.

⁴⁸⁹ C.F. CRANOR, *ibidem*, p. 38.

⁴⁹⁰ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 91.

⁴⁹¹ Y.H. HENDLIN *et al.*, *op. cit.*, p. 549.

⁴⁹² E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 84.

⁴⁹³ C.F. CRANOR, *op. cit.*, p. 93.

⁴⁹⁴ C.F. CRANOR, *ibidem*, p. 93; R.V. PERCIVAL, *op. cit.*, p. 43.

⁴⁹⁵ C.F. CRANOR, *ibidem*, p. 11.

⁴⁹⁶ D.L. SHELTON, “Complexities and...”, *op. cit.*, p. 109.

⁴⁹⁷ C. F. CRANOR, *op. cit.*, p. 93.

⁴⁹⁸ C.F. CRANOR, *ibidem*, p. 197-199.

⁴⁹⁹ In de Amerikaanse productaansprakelijkheidszaken tegen Monsanto, buit het bedrijf strategisch deze zwakte uit door in te zetten op een causaliteitsstandaard waaraan wetenschappelijk onderzoek niet kan voldoen (K. DRABIJAK, *op. cit.*, p. 713-714).

⁵⁰⁰ B.J. PRESTON, “The effectiveness of the law in providing access to environmental justice”, *The search for environmental justice*, P. Martin, S. Z. Bigdeli, T. Daya-Winterbottom, W. du Plessis en A. Kennedy (ed.), 2015, Northampton, Edward Elgar Publishing, p. 26; D.L. SHELTON, “Complexities and...”, *op. cit.*, p. 108.

David tegen Goliath? ⁵⁰¹ Deze vrees moet getemperd worden door het beginsel van de loyale medewerking van partijen aan de bewijsvoering.⁵⁰² Deze samenwerkingsplicht wordt in het Belgische recht opgevat als een “specifieke medewerkingsplicht op initiatief van de rechter”.⁵⁰³ Daarnaast houdt deze volgens een deel van de Belgische rechtsleer⁵⁰⁴ ook een “algemene plicht tot bewijsmedewerking tussen partijen, (...) zonder specifieke opdracht van de rechter” in.⁵⁰⁵ Naast een prominente plaats in de Belgische rechtsorde, is een gelijkaardige samenwerkingsplicht met de rechter in buitenlandse rechtstelsels terug te vinden.⁵⁰⁶

§2. Het causaal verband tussen de fout en de schade

Het is niet voldoende dat er een causaal verband tussen glyfosaat(producten) en de aangevoerde milieuschade vaststaat. Het moet bewezen zijn dat het gebruik van glyfosaatproducten door landbouwers het gevolg is van een fout in hoofde van de producent. Hierboven (A) is geargumenteed dat er elementen zijn die de stelling staven dat Monsanto (en zijn overnemer Bayer) zich niet als een zorgvuldige producent gedraagt of heeft gedragen. De vraag is welk gedrag er van een zorgvuldige producent verwacht moet worden. Bestaat de fout erin dat er niet accuraat is gecommuniceerd over de milieugevaren die met glyfosaatproducten gepaard gaan? Of bestaat de fout erin dat het product op de markt wordt aangeboden?

Afhankelijk van de fout die weerhouden wordt, is het bewijs van het causaal verband anders. Stel dat er met de eerste definitie van de fout wordt gewerkt (de fout is de misleidende communicatie van het bedrijf over zijn product), dan moet aangetoond worden dat de foutieve communicatie doorslaggevend is geweest voor de keuze van de landbouwers om met die producten in zee te gaan. De keuze voor glyfosaatproducten moet gestaafd zijn op hun vermeende veiligheid en milieuvriendelijkheid. Stel dat er met de tweede definitie wordt gewerkt (het aanbieden van de producten op de markt maakt op zichzelf een fout uit), dan is het bewijs van het causaal verband eenvoudiger. Omdat het product op de markt was, is het product gebruikt geweest en heeft het milieuschade aangericht. Hierbij is de motivering van landbouwers om glyfosaat als onkruidbestrijder te gebruiken, van geen belang.

Deze uiteenzetting doet de vraag rijzen of de invoering van een risicoaansprakelijkheidsregime niet aangewezen is. Zulk regime houdt in dat er geen bewijs geleverd moet worden van een oorzakelijk

---

⁵⁰¹ B.J. PRESTON, *ibidem*, p. 26. Bayer heeft zowel de middelen als de kennis wat betreft het wetenschappelijk bewijs van het causaal verband. Het is immers zeer kostelijk en zeer complex om de effecten van een chemische stof te onderzoeken (S. GUSMAN *et al.*, *op. cit.*, p. 23-24; C.F. CRANOR, *op. cit.*, p. 9 en 12).

⁵⁰² In België geniet dit beginsel de rang van algemeen rechtsbeginsel. Het is nog in 2019 erkend door het Hof van Cassatie in zijn rechtspraak (Cass., 7 juni 2019, beschikbaar op: https://juportal.be/JUPORTAwork/ECLI:BE:CASS:2019:ARR.20190607.5_NL.pdf).

⁵⁰³ W. VANDENBUSSCHE, ““Je t’aime..., moi non plus”. Over de loyale medewerking aan de bewijsvoering in het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht”, *Actuele ontwikkelingen in het aansprakelijkheidsrecht en verzekeringsrecht*, T. Vansweevelt en B. Weyts (ed.), 2015, Antwerpen, Intersentia, p. 89. Zie Ger. W., Art. 871 en 877.

⁵⁰⁴ W. VANDENBUSSCHE, *ibidem*, p. 89.

⁵⁰⁵ W. VANDENBUSSCHE, *ibidem*, p. 94.

⁵⁰⁶ VANDENBUSSCHE, W., *Bewijs en onrechtmatige daad*, Deel 3: *Klassieke rechterlijke bewijsmechanismen*, 2017, Antwerpen, Intersentia, p. 276 en 292.

verband tussen de schade en de daad van de aangesprokene.⁵⁰⁷ Het bewijs van een band tussen de aangesprokene en het schadeverwekkend feit is voldoende.⁵⁰⁸

Afdeling 3. Schadebegroting en schadevergoeding van milieuschade als knelpunten?

De voorgaande afdeling wijst erop dat de civielrechtelijke aansprakelijkheid *in casu* niet noodzakelijk tot een veroordeling van de producent leidt. Veel hangt af van de zorgvuldigheidsnorm die als maatstaf gehanteerd wordt; van het verband tussen menselijke schade en milieuschade, van de wetenschappelijke studies die glyfosaatschade onderzoeken en van het bewijs van een causaal verband tussen een mogelijke fout van de producent en de milieuschade zoals het zich voordoet.

Indien deze elementen buiten beschouwing gelaten worden, en ervan uit wordt gegaan dat de drie voorwaarden van het burgerlijk aansprakelijkheidsrecht vervuld zijn, dringt zich één bijkomende vraag op: hoe dient deze schade hersteld te worden? Deze vraag roept zelf twee deelvragen op. De eerste vraag is: welke herstellvormen zijn voorhanden (A) ? De algemene regel is dat herstel *in natura* moet gebeuren, en indien dat niet mogelijk is, per equivalent.⁵⁰⁹ Voor milieuschade wordt de bijkomende optie van *ecologische compensatie* van de schade voorgesteld.⁵¹⁰ De tweede deelvraag is: hoe bereken je de waarde van de milieuschade (B)?

A. Herstel en schadevergoeding

Herstel moet in principe *in natura* gebeuren.⁵¹¹ Dit betekent dat er maatregelen worden genomen om de situatie *ab initio* (voordat de fout en de hierop volgende schade zich hebben voorgedaan) weer te verwezenlijken.⁵¹² Een speciale vorm van herstel *in natura* is ecologische compensatie.⁵¹³ Wanneer de milieuschade niet hersteld kan worden, probeert men de verloren natuur te recreëren op een andere plaats.⁵¹⁴ Indien noch herstel *in natura*, noch herstel door ecologische compensatie mogelijk zijn, dan is het alternatief dat er schadevergoeding bij equivalent wordt toegekend.⁵¹⁵ Dit is een monetaire compensatie voor de geleden schade.⁵¹⁶ In wat volgt, worden de voordelen en nadelen van elke herstellvorm uit de doeken gedaan en worden de implicaties ervan voor glyfosaatschade besproken.

---

⁵⁰⁷ S. STIJNS, *op. cit.*, p. 34.

⁵⁰⁸ S. STIJNS, *ibidem*, p. 34.

⁵⁰⁹ S. STIJNS, *ibidem*, p. 100.

⁵¹⁰ X., *Biodiversity offsets. European perspectives on no net loss of biodiversity and ecosystem services*, W. Wende, G.-M. Tucker, F. Quétier, M. Rayment en M. Darbi (ed.), 2018, Cham, Springer International Publishing, p. 7-8; S. DELODDERE, *op. cit.*, p. 41.

⁵¹¹ S. STIJNS, *op. cit.*, p. 100.

⁵¹² S. STIJNS, *ibidem*, p. 100.

⁵¹³ S. DELODDERE, *op. cit.*, p. 41.

⁵¹⁴ S. DELODDERE, *ibidem*, p. 41.

⁵¹⁵ S. STIJNS, *op. cit.*, p. 100.

⁵¹⁶ S. STIJNS, *ibidem*, p. 100.

De eerste vorm van herstel houdt in dat de schade zo goed mogelijk “gewist” wordt.⁵¹⁷ Het is echter niet altijd mogelijk. Zeker wanneer het gaat om schade aan het milieu, kan herstel *in natura* onhaalbaar zijn.⁵¹⁸ Dit is ofwel door de specifieke aard van de milieubestanddelen die beschadigd zijn, ofwel omdat de schade zodanig groot is dat deze onherstelbaar is.⁵¹⁹ Bijkomend kan herstel *in natura* zeer kostelijk zijn. Er geldt een redelijkheidsvereiste bij de toepassing van deze herstellvorm: de kosten van het herstel mogen niet buitensporig zijn vergeleken met het herstel dat verwezenlijkt wordt.⁵²⁰ Wanneer herstel *in natura* te hoge kosten zou omvatten voor de verweerder, dan kan het vorderen van deze herstellvorm gekwalificeerd worden als rechtsmisbruik.⁵²¹ Wat glyfosaatschade betreft, is de kans bestaande dat men zich in deze laatste hypothese bevindt.

Ecologische compensatie wordt gezien als een verruimde vorm van herstel *in natura*.⁵²² Het houdt in dat herstel *in natura* nagestreefd wordt op een andere plaats dan de plaats van de oorspronkelijke milieuschade.⁵²³ Men probeert zo de situaties waarin herstel *in natura* niet mogelijk is, alsnog op te vangen. Deze thesis heeft twee bedenkingen bij deze herstellvorm. De eerste bedenking betreft de praktische uitvoering van herstel door compensatie. De vraag kan gesteld worden welke ecosystemen als elkaars equivalent beschouwd moeten worden en of er überhaupt wel zoiets is als evenwaardige (“*interchangeable*”) ecosystemen.⁵²⁴

De tweede bedenking betreft de wenselijkheid van herstel door compensatie. De mogelijkheid om de schade elders te compenseren mag het (blijven) aanrichten van milieuschade niet goedspreken.⁵²⁵ Toegepast op het glyfosaatvraagstuk, houdt dit in dat de waterverontreiniging, de bodemschade en de biodiversiteits aantasting die het gevolg zijn van huidige landbouwpraktijken in andere gebieden gecompenseerd worden. Hoe compenseer je verontreinigde waterstromen? Bestaande “zuivere” waterstromen kunnen niet als compensatie gelden. Moeten er nieuwe waterstromen gemaakt worden? Dezelfde vragen rijzen met betrekking tot de bodemschade. Wat betreft biodiversiteitsverlies, is de vraag of het doenbaar (en wenselijk) is om de door glyfosaat bedreigde diersoorten elders te introduceren.

Herstel bij equivalent geldt wanneer herstel *in natura* niet toereikend is.⁵²⁶ Ook ten aanzien van deze herstellvorm heeft deze thesis twee bedenkingen. De eerste bedenking betreft de

---

⁵¹⁷ R. SLABBINCK, *op. cit.*, p. 34.

⁵¹⁸ S. DELODDERE, *op. cit.*, p. 42.

⁵¹⁹ R. SLABBINCK, *op. cit.*, p. 20, 23 en 26.

⁵²⁰ R. . SLABBINCK, *ibidem*, p. 26.

⁵²¹ R. SLABBINCK, *ibidem*, p. 26; S. STIJNS, *op. cit.*, p. 100.

⁵²² S. DELODDERE, *op. cit.*, p. 41.

⁵²³ S. DELODDERE, *ibidem*, p. 41.

⁵²⁴ L. GODDEN en E. O'CONNELL, “Biodiversity justice in a climate change world: offsetting the future”, *The search for environmental justice*, P. Martin, S. Z. Bigdeli, T. Daya-Winterbottom, W. du Plessis en A. Kennedy (ed.), 2015, Northampton, Edward Elgar Publishing, p. 64 en 75.

⁵²⁵ Dit idee is terug te vinden in de Europese Habitatrichtlijn (Richtlijn (EEG) nr. 92/43 van de Raad van 21 mei 1992 inzake de instandhouding van de natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna, *P.B.E.U.*, L 206/7, 22 juli 1992) en haar interpretatie door het Europese Hof van Justitie (Zie bijvoorbeeld HVJEU, *Vereniging Hoekschevaards Landschap v. Staatssecretaris van Economische Zaken*, C-281/16, 19 oktober 2017, ECLI:EU:C:2017:774, §37). Herstel van het beschadigde gebied zelf moet altijd overwogen worden (H. SCHOUKENS, “Rights of Nature in the European Union: Contemplating the Operationalization of an Eco-Centric Concept in an Anthropocentric Environment?”, *Non-Human Nature in World Politics: theory and practice*, J.C. Pereira en A. Saramago (ed.), 2020, Cham, Springer International Publishing, p. 227).

⁵²⁶ S. STIJNS, *op. cit.*, p. 100.

wenselijkheid van het equivalentiealternatief voor het geval van glyfosaatschade: houdt dat geen zorgplicht in voor het milieu voor de gewone man en een *carte blanche* met een prijskaartje voor een grote economische speler zoals Bayer? De tweede bedenking houdt verband met de praktische invulling van schadevergoeding bij equivalent. Meestal mondt een herstel bij equivalent op een schadevergoeding *ex aequo et bono*⁵²⁷ of op de vergoeding van de economische waardevermindering van het milieubestanddeel.⁵²⁸ Dit ontkent dat het milieu een inherente waarde heeft.⁵²⁹ Dit brengt deze thesis tot de centrale vragen van het volgende deel: hoe raam je de waarde van een milieubestanddeel? En wat betekent dat voor het glyfosaatvraagstuk?

B. Schadebegroting

In de literatuur worden verschillende schadebegrotingsmethodes aangereikt.⁵³⁰ De eerste methode bestaat uit het hanteren van de marktwaarde van het milieubestanddeel.⁵³¹ Hierbij moet de schadevergoeding overeenkomen met de aantasting van de marktwaarde van dat bestanddeel. Dit is dan ook enkel mogelijk voor de schade die veroorzaakt wordt aan toegeëigende milieubestanddelen.⁵³² Toegepast op het glyfosaatvraagstuk, betekent dit dat er gekeken wordt naar de aantasting van de verkoopwaarde van de met glyfosaat besproeide landbouwgronden en van omliggende gronden die onder iemands eigendomsrecht vallen. Voor de niet-toegeëigende milieubestanddelen (bossen, moerassen... die zich in de nabije omgeving van landbouwgronden bevinden), moet gewerkt worden met een "hypothetische markt".⁵³³ Dezelfde redenering wordt toegepast, maar de maatstaf is zuiver hypothetisch.⁵³⁴

De tweede methode vertrouwt op de toekenning van een forfaitaire waarde aan de verschillende milieubestanddelen.⁵³⁵ Toegepast op het glyfosaatvraagstuk, impliceert dit dat de omvang van de schadevergoeding afhankelijk is van welke milieubestanddelen aangetast worden en van de waarde die aan elk van deze milieubestanddelen wordt gekoppeld. Kritiek op deze methode is de willekeur waarvan deze afhangt. Zo stelt Slabbinck dat "*in se* niet economisch waardeerbare goederen en waarden (...) voorzien van een monetaire waardebepaling als het ware gedoemd [is] tot een zeker arbitrair resultaat".⁵³⁶

De derde methode steunt op het concept van ecosysteemdiensten.⁵³⁷ Dit zijn "*the conditions and processes through which natural ecosystems, and the species that make them up, sustain and fulfill human life*".⁵³⁸ De gehanteerde maatstaf om de waarde van een milieubestanddeel te

---

⁵²⁷ S. DELODDERE, *op. cit.*, p. 43.

⁵²⁸ R. SLABBINCK, *op. cit.*, p. 43-44. Dit kan eventueel opgevangen worden door de uitzondering geldende voor "unieke of zeldzame zaken" (S. DELODDERE, *ibidem*, p. 44).

⁵²⁹ R. SLABBINCK, *ibidem*, p. 27.

⁵³⁰ A. CARETTE, *op. cit.*, p. 88.

⁵³¹ A. CARETTE, *ibidem*, p. 88.

⁵³² S. DELODDERE, *op. cit.*, p. 42.

⁵³³ A. CARETTE, *op. cit.*, p. 87.

⁵³⁴ A. CARETTE, *ibidem*, p. 87.

⁵³⁵ R. SLABBINCK, *op. cit.*, p. 27.

⁵³⁶ R. SLABBINCK, *ibidem*, p. 28.

⁵³⁷ A. CARETTE, *op. cit.*, p. 88.

⁵³⁸ T.C. BROWN, J.C. BERGSTROM en J.B. LOOMIS, "Defining, valuing and providing ecosystem services", *Natural Resources Journal*, 2007, vol. 47, p. 330.

schatten, is de functie van dit milieubestanddeel of het voordeel die het voorstelt voor de mens.⁵³⁹ Zo zou de schade aan een landbouwgrond gemeten kunnen worden in het licht van de landbouwopbrengsten die uit deze grond geput zouden kunnen worden indien deze grond niet met een gewasbeschermingsmiddel besproeid was. Dit geldt dus enkel indien bewezen kan worden dat deze opbrengsten lager liggen dan wat zonder deze chemicaliën bereikt zou kunnen worden. De schade aan de omliggende natuur zou gemeten kunnen worden aan de hand van het recreatieve of esthetische voordeel die de mens eruit haalt.⁵⁴⁰ Ook de positieve invloed van natuur op de luchtkwaliteit, zou een maatstaf kunnen zijn.⁵⁴¹

Gemeenschappelijk voor deze benaderingen van de schade is dat de vergoeding niet overeenstemt met de vergoeding die nodig is om effectief herstel van het milieu te bewerkstelligen. Anders was er immers gekozen voor herstel *in natura* of voor ecologische compensatie, en niet herstel per equivalent.⁵⁴² Terugvallen op herstel bij equivalent voor milieuschade is dan ook enkel “equivalent” op papier.⁵⁴³

Afdeling 4. Conclusie

In dit hoofdstuk is onderzocht of op grond van het burgerrechtelijk aansprakelijkheidsrecht herstel van de milieuschade door glyfosaatproducten verkregen zou kunnen worden. In Afdeling 1, is aandacht besteed aan de ontvankelijkheid van de vordering. Aan eisers kant is het aanvoeren van een eigen belang het uitgangspunt. Milieubeschermingsclaims worden aanvankelijk als onontvankelijk beschouwd omdat ze innig vervlochten zijn met het algemeen of collectief belang. Aan verweerders kant, kan de ontvankelijkheid van de vordering in het gedrang komen indien geen rekening wordt gehouden met de multinationale structuur van de producent van glyfosaatmiddelen.

In de tweede afdeling is gekeken hoe het glyfosaatvraagstuk gekwalificeerd kan worden in termen van fout, schade en causaal verband. Er is hierbij gezocht naar een fout in hoofde in van de producent Bayer. In het licht van het huidige juridische kader rond glyfosaat, schendt Bayer geen specifieke rechtsnorm door zijn product op de markt van de Europese lidstaten aan te bieden. Er zou echter aangevoerd kunnen worden dat Bayer de algemene zorgvuldigheidsnorm schendt. Hierbij hangt het bestaan en de inhoud van de fout af van de manier waarop deze algemene zorgvuldigheidsnorm *in concreto* ingevuld wordt.

Vervolgens is nagegaan welke milieuschade in aanmerking komt als vergoedbare schade. Glyfosaatschade komt in aanmerking voor zover het als eigen schade van de eisende partij kwalificeert én “tastbaar” is. Tot slot is de aandacht gevestigd op het bewijs dat geleverd moet worden om te kunnen spreken van een oorzakelijk verband tussen de fout van Bayer en de milieuschade door zijn glyfosaatproducten. Dit houdt ten eerste in dat een causaal verband tussen

---

⁵³⁹ R. SLABBINCK, *op. cit.*, p. 27.

⁵⁴⁰ T.C. BROWN, J.C. BERGSTROM en J.B. LOOMIS, *op. cit.*, p. 330: “Ecosystem services maintain biodiversity and the production of ecosystem goods, such as seafood, forage, timber, biomass fuels, natural fiber, and many pharmaceuticals, industrial products, and their precursors....In addition to the production of goods, ecosystem services are the actual life-support functions, such as cleansing, recycling, and renewal, and they confer many intangible aesthetic and cultural benefits as well”.

⁵⁴¹ T.C. BROWN, J.C. BERGSTROM en J.B. LOOMIS, *ibidem*, p. 330.

⁵⁴² R. SLABBINCK, *op. cit.*, p. 26.

⁵⁴³ R. SLABBINCK, *ibidem*, p. 20.

het glyfosaatproduct en de milieuschade door wetenschappelijke studies onderbouwd kan worden. Ten tweede vereist dit dat de fout die weerhouden is, in oorzakelijk verband staat met schade. Deze thesis verdedigt de stelling dat het moeilijke bewijs van een fout en van het causaal verband tussen die fout en de schade, een argument vormt om een risicoaansprakelijkheidsregime voor schade door gewasbeschermingsmiddelen te overwegen.

In fine werden in Afdeling 3 de herstel mogelijkheden onder de loep genomen. Herstel wordt begrensd door overwegingen van haalbaarheid, redelijkheid en meetbaarheid. Het principe is dat herstel *in natura*, of op zijn minst door ecologische compensatie, voorrang krijgt. Subsidiair kan gerekend worden op herstel per equivalent. Bij herstel per equivalent, rijst de vraag hoe de schade begroot moet worden. In de literatuur worden verschillende methodes aangereikt. In deze thesis wordt geen voorkeur voor een bepaalde methode getoond. Schadevergoeding voor de milieuschade maakt immers in geen van deze gevallen integraal herstel mogelijk.

Uit deze toetsing van glyfosaatschade aan het burgerrechtelijk aansprakelijkheidsrecht, concludeert deze thesis dat dit recht niet gericht is op herstel van milieuschade. Het invoeren van dit recht zorgt daarom voor de nodige uitdagingen. Er wordt in het volgende hoofdstuk gekeken naar een alternatief. Kan soelaas gevonden worden in het recht van de mensenrechten? Meer specifiek: gebiedt het recht op een gezond milieu een andere beleid rond gewasbeschermingsmiddelen van de Staat?

Hoofdstuk 3. Glyfosaatschade door de lens van het recht op een gezond leefmilieu

De tweede invalshoek van het glyfosaatvraagstuk verwoordt glyfosaatschade als een mogelijke schending van het recht op een gezond leefmilieu. Deze benadering stelt het gedrag van de Staat in vraag, niet dat van Bayer.⁵⁴⁴ Er zijn twee gelijkenissen met de vorige benadering. Ten eerste geldt ook hier dat de verzoeker een eigen belang moet aantonen.⁵⁴⁵ De verzoekende partij moet kunnen aantonen dat gebruik van glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen in de landbouw haar schade toebrengt, in zulke mate dat een of meer van haar rechten (rechtstreeks, onrechtstreeks of ten minste potentieel) in het gedrang komen.⁵⁴⁶ Ten tweede is ook hier sprake van een *antropocentrische* analyse van de vraagstelling.⁵⁴⁷

In de eerste afdeling wordt nagegaan of het gebruik van glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen in de landbouw een schending vormt van het recht op een gezond leefmilieu. In de tweede afdeling wordt kritisch gereflecteerd over de uitzichten die door een mensenrechtelijke kwalificatie van glyfosaatschade worden geboden.

Afdeling 1. Interpretaties van het recht op een gezond leefmilieu en de gevolgen hiervan voor de bevinding van een schending van dit recht

Het Belgische recht erkent het recht op een gezond leefmilieu (A). Daarnaast is het recht ook terug te vinden in internationale verdragen (B). In wat volgt, wordt nagegaan of én hoe het recht op een gezond leefmilieu ingeroepen zou kunnen worden om een “strenger” beleid rond gewasbeschermingsmiddelen van de Staat te eisen.

---

⁵⁴⁴ J. H. KNOX, “Horizontal human rights law”, *American Journal of International Law*, 2008, vol. 102, No. 1, p. 1. Dit wordt genuanceerd door rechtspraak die een indirecte horizontale werking aan mensenrechten toekent (L. LANE, “The Horizontal Effect of International Human Rights Law”, *Groningen Journal of International Law*, 2018, beschikbaar op: <https://grojil.org/2018/08/01/the-horizontal-effect-of-international-human-rights-law/>).

⁵⁴⁵ D.L. SHELTON, “Complexities (...)”, *op. cit.*, p. 100-101: er is een vereiste van “*particularized harm*”.

⁵⁴⁶ Zie, ter illustratie, Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, aangenomen op 4 november 1950, te Rome, Art. 34 en 35 (hierna: EVRM) en W. VAN STEENBRUGGE, “Hoofdstuk 2. Algemene beginselen Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (4 november 1950)”, *Handboek voor de advocaat-stagiair 2019-2020. Strafprocesrecht*, 2019, Mechelen Kluwer, p. 300-302. Deze voorwaarde wordt soms soepel ingevuld. Deze soepele invulling wordt gestaafd op een teleologische invulling van de mensenrechten (D.K. ANTON en D.L. SHELTON, *op. cit.*, p. 56) of wordt geargumenteed op grond van het recht op een daadwerkelijk rechtsmiddel (P. GILLAERTS en W.T. NUNINGA, *op. cit.*, p. 605).

⁵⁴⁷ D.L. SHELTON, “Complexities (...)”, *op. cit.*, p. 103. Milieubescherming dient volgens deze benadering in de eerste plaats het menselijke welzijn (E. ALVAREZ-ALMAR, *op. cit.*, p. 73-74).

A. Interpretatie van het recht op een gezond leefmilieu in het Belgische grondwettelijk recht

De Belgische grondwet vermeldt sinds 1994 het recht op een gezond leefmilieu.⁵⁴⁸ Het valt onder het overkoepelende recht op een menswaardig leven.⁵⁴⁹ Inhoudelijk wordt een onderscheid gemaakt tussen de substantieve bescherming en de procedurele waarborgen die door dit recht geboden worden.⁵⁵⁰ De substantieve bescherming is beperkt, aangezien dit recht geen directe werking heeft.⁵⁵¹ Dit houdt in dat rechtssubjecten er geen subjectieve rechten uit kunnen putten en de overheid beleidsvrijheid wordt gegund.⁵⁵² Het recht kan worden ingeroepen wanneer het *standstill*-beginsel geschonden wordt. Dit beginsel verzet zich tegen een significante achteruitgang van het milieubeschermingsniveau, indien deze achteruitgang niet gerechtvaardigd wordt door redenen van algemeen belang.⁵⁵³ Het procedureel aspect van het recht op een gezond leefmilieu omvat een recht op informatie, een recht op participatie en een recht op toegang tot de rechter in milieuzaken.⁵⁵⁴

Toegepast op het glyfosaatvraagstuk, is er een schending van dit recht indien deze toelating een breuk voorstelt met het voorafgaandelijke gewasbeschermingsbeleid. Deze breuk moet in het teken van regressie staan. Het beleid moet met andere woorden een toename van het gebruik van glyfosaatproducten tot gevolg hebben. Dit is *in casu* niet het geval. Er is immers geen sprake van een vermindering van het beschermingsniveau, integendeel. Op Europees niveau is in 2016 beslist om de combinatie van glyfosaat en de hulpstof POE-tallowamine te verbieden.⁵⁵⁵

Ook op Belgische niveau is er een geleidelijke verstrenging van de voorwaarden voor het gebruik van glyfosaatproducten. In 2016 is de toelating voor de voor-oogsttoepassingen ingetrokken.⁵⁵⁶ Sinds 2018 geldt een nationaal verbod op de verkoop en het gebruik van glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen voor particulieren.⁵⁵⁷ Dit verbod is oorspronkelijk apart door de drie

---

⁵⁴⁸ Gecoördineerde grondwet, B.S., 2 februari 1994, Art. 23.

⁵⁴⁹ L. LAVRYSEN, *Handboek milieurecht*, 2020, Mechelen, Kluwer, p. 146.

⁵⁵⁰ L. LAVRYSEN, *ibidem*, p. 151.

⁵⁵¹ L. LAVRYSEN, *ibidem*, p. 151.

⁵⁵² L. LAVRYSEN, *ibidem*, p. 151.

⁵⁵³ Arbitragehof, 14 september 2006, No. 135/2006, B.10; L. LAVRYSEN, *op. cit.*, p. 152.

⁵⁵⁴ L. LAVRYSEN, *ibidem*, p. 157.

⁵⁵⁵ Uitvoeringsverordening (EU) nr. 2016/1313 van 1 augustus 2016 tot wijziging van Uitvoeringsverordening (EU) nr. 540/2011 wat betreft de voorwaarden voor de goedkeuring van de werkzame stof glyfosaat, P.B.E.U., L 208/1, 2 augustus 2016, Art. 1, laatste zin. Deze beslissing kreeg volle uitwerking in februari 2018 (Fytoweb, *Intrekking van de toelatingen van producten op basis van glyfosaat die de formuleringshulpstof POE-tallowamine bevatten*, 2016, beschikbaar op: <https://fytoweb.be/nl/nieuws/intrekking-van-de-toelatingen-van-producten-op-basis-van-glyfosaat-die-de>). Uit wetenschappelijk onderzoek bleek dat deze hulpstof een hogere toxiciteit vertoont dan glyfosaat (EFSA, "Statement of EFSA on the request for the evaluation of the toxicological assessment of the co-formulant POE-tallowamine", *EFSA Journal*, 2015, vol. 13, No. 11, p. 8).

⁵⁵⁶ Fytoweb, *Intrekking van de vóór-oogst-toepassingen van glyfosaat en andere aspecten met betrekking tot de tussentijdse verlenging van de goedkeuring van glyfosaat*, 2017, beschikbaar op: <https://fytoweb.be/nl/nieuws/intrekking-van-de-voor-oogst-toepassingen-van-glyfosaat-en-andere-aspecten-met-betrekking-tot>. Dit betekent dat het gewasbeschermingsmiddel tijdens de oogst gebruikt mag worden. Het gebruik van deze middelen in een voorbereidend stadium (voor de oogst) of als droogmiddel is niet meer toegelaten.

⁵⁵⁷ Koninklijk besluit van 28 februari 1994 betreffende het bewaren, het op de markt brengen en het gebruiken van bestrijdingsmiddelen voor landbouwkundig gebruik, B.S., 11 mei 1994, Art. 93/1 (hierna: KB van 28

Gewesten geïntroduceerd.⁵⁵⁸ Een geharmoniseerde verbod is vervolgens op federaal niveau aangenomen (cf. *supra*, Deel 1, Hoofdstuk 2, Afdeling 1).⁵⁵⁹

Wel zou er eventueel nagegaan kunnen worden of er voldoende aandacht wordt gegeven aan de procedurele rechten die de burger geniet in milieuzaken. De vraag is of het recht op toegang tot informatie, het recht op toegang tot de rechter en het recht op participatie uitvoering krijgen in de huidige toelatingsprocedure van gewasbeschermingsmiddelen.⁵⁶⁰ Op deze vraag wordt in Afdeling 2 van dit hoofdstuk meer in detail ingegaan.

Concluderend kan gesteld worden dat het Belgische grondwettelijk recht op een gezond leefmilieu geen voldoende grond is om een strenger gewasbeschermingsmiddelenbeleid van de Staat te eisen. Wel biedt het recht op een gezond leefmilieu een procedurele maatstaf waaraan de nationale toelatingsprocedure voor gewasbeschermingsmiddelen getoetst kan worden.

B. Interpretatie van het recht op een gezond leefmilieu in het internationaal recht

Bescherming van het milieu kan vallen onder bestaande rechten of onder een specifiek recht op een gezond leefmilieu. Internationale mensenrechtenverdragen bevatten geen op zichzelf staand recht op een gezond leefmilieu. Dit recht wordt evenwel gelezen als een noodzakelijk onderdeel van mensenrechten zoals het recht op leven (§1), het recht op gezondheid (§2) of nog het recht op privacy (§3). Op regionaal niveau bestaan mensenrechtenverdragen die het recht op een gezond leefmilieu een eigen plaats schenken (§4). Hieronder wordt nagegaan hoe deze verschillende benaderingen van het recht op een gezond leefmilieu de houding van de Staat ten aanzien van het gebruik van glyfosaatmiddelen in de landbouw invullen.

---

februari 1994). Het verbod geldt algemener voor alle gewasbeschermingsmiddelen waarvan de werkzame geen natuurlijke oorsprong heeft.

⁵⁵⁸ Besluit van 10 november 2016 van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering dat het gebruik van pesticiden die glyfosaat bevatten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest verbiedt, *B.S.*, 2 december 2016, Art. 1; Besluit van 15 maart 2013 van de Vlaamse Regering houdende nadere regels inzake duurzaam gebruik van pesticiden in het Vlaamse Gewest voor niet-land- en tuinbouwactiviteiten en de opmaak van het Vlaams Actieplan Duurzaam Pesticidengebruik, *B.S.*, 18 april 2013, Art. 8/1; Besluit van 14 juli 2017 van de Vlaamse Regering tot wijziging van het besluit van de Vlaamse Regering van 15 maart 2013 houdende nadere regels inzake duurzaam gebruik van pesticiden in het Vlaamse Gewest voor niet-land- en tuinbouwactiviteiten en de opmaak van het Vlaams Actieplan Duurzaam Pesticidengebruik, *B.S.*, 18 juli 2017; Besluit van 30 maart 2017 van de Waalse Regering houdende een verbod op het gebruik van glyfosaat in gewasbeschermingsmiddelen, *B.S.*, 28 april 2017, Art. 2.

⁵⁵⁹ Koninklijk besluit van 16 september 2018 tot wijziging van het koninklijk besluit van 28 februari 1994 betreffende het bewaren, het op de markt brengen en het gebruiken van bestrijdingsmiddelen voor landbouwkundig gebruik, *B.S.*, 26 september 2018, Art. 2.

⁵⁶⁰ Verdrag van Aarhus, Art. 4, 5, 6 en 9.

§1. Het recht op een gezond leefmilieu onder het recht op leven

Het recht op leven wordt gezien als één van de meest fundamentele rechten van de mens.⁵⁶¹ Het is een niet-derogeerbaar recht.⁵⁶² Het is vervat in het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (hierna: ICCPR),⁵⁶³ het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (hierna: EVRM)⁵⁶⁴, het Afrikaans handvest voor de mensen- en volkerenrechten (hierna: het Afrikaans handvest)⁵⁶⁵ en het Amerikaanse Verdrag voor de Rechten van de Mens (hierna: AVRМ).⁵⁶⁶ Eerst houdt het een verbod in voor de Staat om individuen opzettelijk te doden.⁵⁶⁷ Naast deze onthoudingsverplichting ("*negative obligation*"), wordt van de Staat ook verwacht dat hij actieve stappen onderneemt om het recht op leven te vrijwaren ("*positive obligations*").⁵⁶⁸

Het is onder deze positieve verplichtingen dat milieuoverwegingen in beeld komen. Het recht op een gezond leefmilieu als een onderdeel van het recht op leven wordt immers getheoretiseerd als een doel die de Staat actief moet nastreven. Hier zijn voorbeelden van in de rechtspraak en communicaties van de instanties die toezicht houden op de net vermelde verdragen. Hoewel de zaak niet ten gronde is beslecht, heeft het VN Mensenrechtencomité in de zaak *E. H. P. v. Canada* gesteld dat het bewaren van radioactief afval in de nabijheid van bewoonde gebieden een bedreiging van het recht op leven is.⁵⁶⁹ In de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (hierna: EHRM) wordt het recht op leven aangehaald in gevallen van door de mens geïnduceerde milieurampen met doden tot gevolg.⁵⁷⁰

De positieve verplichting van de Staat ter verwezenlijking van een gezond milieu onder het recht op leven, is niet absoluut.⁵⁷¹ Er wordt vereist dat ernstige milieurisico's, *i.e.* milieurisico's die een rechtstreeks en levensbedreigend gevaar vormen voor de mens, niet ongereguleerd gelaten

---

⁵⁶¹ L. H. LEIB, "Theorisation of the various human rights approaches to environmental issues", *Human Rights and the Environment: Philosophical, theoretical and legal perspectives*, 2010, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, p. 72 en 73.

⁵⁶² L. H. LEIB, *ibidem*, p. 72 en 73.

⁵⁶³ Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten, aangenomen op 19 december 1966, te New York, Art. 6.

⁵⁶⁴ EVRM, Art. 2.

⁵⁶⁵ Afrikaans handvest voor de mensen- en volkerenrechten, aangenomen op 27 juni 1981, te Nairobi, Art. 4 (hierna: Afrikaans Handvest).

⁵⁶⁶ Amerikaans Verdrag van de mensenrechten, aangenomen op 22 november 1969, te San José, Art. 4 (hierna: AVRМ). De inhoud van dit recht is vrij gelijkaardig onder deze internationale en regionale instrumenten (D.K. ANTON en D.L. SHELTON, *op. cit.*, p. 436 en 437).

⁵⁶⁷ Dit verbod wordt genuanceerd door een beperkt aantal uitzonderingen (L. H. LEIB, *op. cit.*, p. 72).

⁵⁶⁸ L. H. LEIB, *ibidem*, p. 72.

⁵⁶⁹ Verenigde Naties, Mensenrechtencomité, *E. H. P. v. Canada*, Communication No. 67/1980, U.N. Doc. CCPR/C/OP/1, 27 oktober 1982, §8.

⁵⁷⁰ Dit was bijvoorbeeld het geval bij een chemische ontploffing op een afvalbelt in Turkije (Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Öneryildiz v. Turkije*, 30 november 2004) of nog het nalaten om een risicobeheerstrategie voor modderstromen in te voeren in bewoonde bergstreken in Rusland (Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Budayeva en andere v. Rusland*, 20 maart 2008). Blootstelling aan chemicaliën heeft al het voorwerp uitgemaakt van een klacht onder Art. 2 EVRM in de zaak *Guerra en andere v. Italië* (Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Guerra en andere v. Italië*, 19 februari 1998, §57) maar het EHRM sprak zich niet uit over de potentiële schending van het recht op leven nadat het een schending van het recht op privacy had vastgesteld (§60 en 61).

⁵⁷¹ B. LEWIS, *Environmental human rights and climate change: current status and future prospects*, 2018, Singapore, Springer, p. 35.

worden.⁵⁷² Toegepast op de casus van milieuschade veroorzaakt door besproeiing van glyfosaatproducten, moet een onderscheid gemaakt worden tussen de klacht van (1) een consument van besproeide groente en fruit, (2) de landbouwer die met glyfosaatproducten werkt en (3) leden van de bevolking die in de nabijheid van met glyfosaat doordrongen landbouwgronden wonen.

De klacht van de consument zal *prima facie* niet uitmonden op de vaststelling van een schending van het recht op leven, daar noch de ernstdrempel overschreden is, noch de reguleringsvereiste miskend is. Omdat er overblijfselen van glyfosaat op voedingsproducten zijn, kan gesteld worden dat er rechtstreekse blootstelling is aan de chemische stof.⁵⁷³ Deze overblijfselen zijn wettelijk beperkt, waardoor de inname ervan in het menselijk lichaam geen levensbedreigende gevolgen heeft.⁵⁷⁴ De reguleringsverplichting van de Staat (wat EU lidstaten betreft) staat ook niet op de helling: door de grens van de “*maximum residue levels*”,⁵⁷⁵ voldoet de Staat aan zijn voorzorgverplichting.⁵⁷⁶

Wat de tweede en de derde categorie betreft, respectievelijk een landbouwer en een lid van de omwonende bevolking, is de ernst van het gevaar wel aan de orde. Hoewel het omstrede is of glyfosaat kankerverwekkend is (cf. *supra*, Inleiding), heeft de Amerikaanse uitspraak in het voordeel van een kankerlijdende tuinier⁵⁷⁷ een precedent geschapen wijzende op de schadelijkheid van de stof voor de menselijke gezondheid. In deze thesis is gekozen om enkel de derde categorie eisers te bespreken, omdat er een parallel gemaakt kan worden met internationale rechtspraak.

De derde categorie eisers kan immers een klacht indienen die het stramien volgt van de EHRM-zaak *Öneryildiz v. Turkije* en van de VN-zaak *E. H. P. v. Canada*. Het gaat om de blootstelling van een bevolking aan gevaarlijke chemische stoffen, waarbij deze blootstelling is goedgekeurd door de Staat. Het gebruik ervan is de keuze van een derde partij. De bevolking kan onderworpen worden aan hogere dosissen glyfosaat. Fenomenen zoals bodemerosie, atmosferische depositie (de verdampte chemische stof leidt tot “besmette” regen), en toestroom van water gebruikt voor de landbouw naar natuurlijke waterbronnen zijn verantwoordelijk voor waterverontreiniging.⁵⁷⁸ Door verdamping en de verspreiding door wind kan deze stof tot de longen komen van de bevolking die kilometers verderop woont.⁵⁷⁹

Om een schending van het recht op een gezond leefmilieu onder het recht op leven te kunnen vaststellen, moet stapsgewijs nagegaan worden of er (1) een inmenging is in het recht op leven,

---

⁵⁷² B. LEWIS, *ibidem*, p. 35; C. COURTIS, “Litigating environmental disputes in the Inter-American human rights system”, *Human rights and International Legal Discourse*, 2008, vol. 2, No. 2, p. 202 en 203.

⁵⁷³ R.J. GOLDBURG, *op. cit.*, p. 648.

⁵⁷⁴ Verordening (EG) nr. 396/2005 van het Europees Parlement en de Raad van 23 februari 2005 tot vaststelling van maximumgehalten aan bestrijdingsmiddelenresiduen in of op levensmiddelen en diervoeders van plantaardige en dierlijke oorsprong en houdende wijziging van Richtlijn (EG) nr. 91/414 van de Raad, *P.B.E.U.*, L 70/1, 16 maart 2005, overweging 5 (hierna: Verordening nr. 396/2005).

⁵⁷⁵ Verordening nr. 396/2005.

⁵⁷⁶ In de rechtspraak van het EHRM wordt niet nagegaan of het risico effectief voorkomen wordt. Vanaf het moment dat de Staat een wettelijk kader voorziet en de nodige voorzorgsmaatregelen heeft genomen (bijvoorbeeld door het uitvoeren van een *environmental impact assesement*), wordt aangenomen dat de Staat aan zijn verplichting heeft voldaan (Raad van Europa, *Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights*, laatst geüpdatet op 31 augustus 2020, p. 11 en 12).

⁵⁷⁷ US District Court, *Dewayne Johnson v. Monsanto Company*, 2 mei 2016, Case No. 16-cv-01244-MMC.

⁵⁷⁸ P. HOUGH, *op. cit.*, p. 69.

⁵⁷⁹ P. HOUGH, *ibidem*, p. 71.

(2) of deze inmenging bij wet is voorzien, en (3) of deze inmenging gerechtvaardigd wordt door een legitiem doel. Indien zulk doel voorhanden is, moet nagegaan worden of (4) de inmenging in het recht op leven evenredig is met het belang van het nagestreefd doel.⁵⁸⁰ Er kan *in casu* getwijfeld worden of er effectief sprake is van een inmenging in het recht op leven van de leden van de omwonende bevolking. De gezondheidsschade moet immers levensbedreigend zijn.⁵⁸¹

§2. Het recht op een gezond leefmilieu onder het recht op gezondheid

Eerbied voor het milieu is een deelaspect van het recht op een zo goed mogelijke lichamelijke en geestelijke gezondheid (hierna: het recht op gezondheid).⁵⁸² Het recht op gezondheid valt binnen de categorie van de tweede generatiemensenrechten.⁵⁸³ Het is daarom terug te vinden in het Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten (hierna: het ICESCR),⁵⁸⁴ het Afrikaans handvest,⁵⁸⁵ het Protocol van San Salvador⁵⁸⁶ en het Europees sociaal handvest.⁵⁸⁷

De implicaties van het recht op gezondheid voor de Staat worden toegelicht in de rechtspraak van de Afrikaanse Commissie voor mensenrechten (hierna: de Afrikaanse Commissie) en het Europees Comité voor sociale rechten (hierna: het Europees Comité).⁵⁸⁸ In de zaak *SERAC v. Nigeria*⁵⁸⁹ geeft de Afrikaanse Commissie aan welke verplichtingen het recht op gezondheid omvat voor de Staat op milieuvlak. Het hanteert hierbij een driedeling, met een onderscheid tussen een onthoudingsverplichting ("*obligation to respect*"), een realisatieverplichting ("*obligation to fulfill*") en een beschermingsverplichting ("*obligation to protect*").⁵⁹⁰

Ten eerste mag de Staat geen actie met rechtstreekse nadelige gevolgen voor gezondheid en milieu ondernemen.⁵⁹¹ Ten tweede moet de Staat actief bijdragen aan de realisatie van het recht door onafhankelijk wetenschappelijk toezicht op milieugevolgen van "*major industrial*

---

⁵⁸⁰ W. VAN STEENBRUGGE, *op. cit.*, p. 293.

⁵⁸¹ Zie bijvoorbeeld Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Taşkın en andere v. Turkije*, 10 november 2004, §11, 26 en 139-140. In deze zaak was er sprake van het gebruik van cyanide bij goudmijnactiviteiten, waarbij de waterbronnen van de omwonende bevolking mogelijks besmet zouden worden met cyanide. Cyanide vertoont een acute toxiciteit voor de mens.

⁵⁸² D.K. ANTON en D.L. SHELTON, *op. cit.*, p. 437 en 438.

⁵⁸³ Deze onderscheidt zich van de burgerlijke en politieke rechten door de vereiste van een actieve houding door de Staat ter verwezenlijking van deze rechten, daar waar burgerlijke en politieke rechten vooral met een vereiste van een onthoudende houding van de staat gepaard gaan (W. VAN STEENBRUGGE, *op. cit.*, p. 288-289).

⁵⁸⁴ Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten, aangenomen op 19 december 1966, te New York, Art. 12.

⁵⁸⁵ Afrikaans Handvest, Art. 16.

⁵⁸⁶ Aanvullend Protocol bij het Amerikaanse Verdrag inzake de mensenrechten op het gebied van de economische, sociale en culturele rechten "Protocol van San Salvador", aangenomen op 17 november 1988, te San Salvador, Art. 10.

⁵⁸⁷ Europees Sociaal Handvest (herzien), aangenomen op 3 mei 1996, te Straatsburg, Art. 11.

⁵⁸⁸ L. H. LEIB, *op. cit.*, p. 78 tot 80.

⁵⁸⁹ Afrikaanse Commissie voor de mensen- en volkerenrechten, *Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and Center for Economic and Social Rights (CESR) v. Nigeria*, Communication No. 155/96, 27 oktober 2001, §51 (Hierna: de *SERAC v. Nigeria* zaak).

⁵⁹⁰ B.R. KONNE, "Inadequate monitoring and enforcement in the Nigerian Oil Industry: the case of Shell and Ogoniland", *Cornell International Law Journal*, 2014, vol. 47, No. 1, p. 189.

⁵⁹¹ *SERAC v. Nigeria* zaak, §52.

developments” te faciliteren.⁵⁹² Ten derde uit de beschermingsverplichting zich in de verplichting voor de Staat om vervuiling en milieuvernietiging te voorkomen, de verplichting om natuurbehoud te promoten en de verplichting ecologisch duurzame ontwikkeling en duurzaam gebruik van natuurlijke bronnen veilig te stellen.⁵⁹³

Het Europees Comité sluit zich in de zaak *MFHR v. Griekenland* aan bij de interpretatie van de Afrikaanse Commissie.⁵⁹⁴ Het Europees comité licht zelfs deze laatste verplichting op een gedetailleerdere manier toe. De Staat moet een uitgebreid milieurechtelijk kader invoeren, toezicht houden op de naleving van dit kader en mogelijke gezondheidsrisico's van milieuonvriendelijke praktijken controleren.⁵⁹⁵ Deze verplichtingen worden getemperd door de regel van progressieve realisatie.⁵⁹⁶ Tenslotte moet de Staat ook de procedurele rechten van burgers waarvan het recht op een gezond leefmilieu potentieel in gedrang komt, waarborgen.⁵⁹⁷

Ook hier kan het onderscheid tussen drie mogelijke eisende partijen gemaakt worden. Er is gekozen om zich te beperken tot de derde categorie eisers, voor *mutatis mutandis* dezelfde redenen als hierboven (cf. *supra*, Deel 2, Hoofdstuk 3, Afdeling 1, B, §2). Wat de consument betreft, heeft de Staat zijn positieve verplichtingen vervuld: er is een wettelijk kader dat specifiek gericht is op het beperken van de risico's van gewasbeschermingsmiddelen voor de gezondheid.⁵⁹⁸ Tussen de hypothese van de landbouwer en de hypothese van de burger die in de nabijheid van besproeide landbouwvelden woont, sluit deze laatste hypothese het best aan bij bestaande rechtspraak.⁵⁹⁹ Het wordt daarom als basishypothese verkozen.

Om tot een schending van de *onthoudingsverplichting* onder het recht op gezondheid te komen, moet eerst worden nagegaan of er een inmenging is in hun recht op gezondheid. *In casu* kan zo'n inmenging vastgesteld worden. De eisers bevinden zich immers in omstandigheden die gelijkenissen tonen met de Europese zaak *MFHR v. Griekenland* en de Afrikaanse zaak *SERAC v. Nigeria*. Het gaat om de vervuiling van het milieu door de ontginning, productie of het gebruik van gevaarlijke chemische stoffen, waarbij deze vervuiling (impliciet of expliciet) wordt toegelaten door de Staat.⁶⁰⁰ Er is een schending van het recht op gezondheid wanneer de inmenging geen wettelijke basis heeft, geen legitiem doel nastreeft, of wanneer de aangewende middelen niet proportioneel zijn met het nagestreefde legitiem doel.⁶⁰¹

---

⁵⁹² *SERAC v. Nigeria* zaak, §53.

⁵⁹³ *SERAC v. Nigeria* zaak, §52.

⁵⁹⁴ Europees Comité voor sociale rechten, *Marangopoulos Foundation for Human Rights (MFHR) v. Griekenland*, 6 december 2006, §196 (Hierna: *MFHR v. Griekenland* zaak).

⁵⁹⁵ *MFHR v. Griekenland* zaak, §203.

⁵⁹⁶ *MFHR v. Griekenland* zaak, §204.

⁵⁹⁷ *SERAC v. Nigeria* zaak, §53.

⁵⁹⁸ Verordening (EG) nr. 396/2005 van het Europees Parlement en de Raad van 23 februari 2005 tot vaststelling van maximumgehalten aan bestrijdingsmiddelenresiduen in of op levensmiddelen en diervoeders van plantaardige en dierlijke oorsprong en houdende wijziging van Richtlijn (EG) nr. 91/414 van de Raad, *P.B.E.U.*, L 70/1, 16 maart 2005.

⁵⁹⁹ *MFHR v. Griekenland* zaak en *SERAC v. Nigeria* zaak.

⁶⁰⁰ In de Griekse zaak werd de lucht vervuild ten gevolge van de exploitatie van bruinkoolmijnen. Deze vervuiling werd in verband gelegd met luchtwegaandoeningen, hart- en vaatziekten en longkanker (*MFHR v. Griekenland* zaak, §18). In de Nigeriaanse zaak was er sprake van de neveneffecten van de activiteiten van olieproducerende bedrijven, zoals het dumpen van toxisch afval in de natuur en regelmatige olielekken, voor het milieu (*SERAC v. Nigeria* zaak, §1 en 2).

⁶⁰¹ W. VAN STEENBRUGGE, *op. cit.*, p. 293.

Het gebruik van glyfosaatproducten wordt toegestaan door een wettelijk kader (cf. *supra*, Deel 1, Hoofdstuk 1, Afdeling 2 en Hoofdstuk 3).⁶⁰² De gevolgen van de besproeiing van glyfosaatproducten en andere gewasbeschermingsmiddelen voor de gezondheid van de omwonende bevolking worden gemitigeerd door Richtlijn nr. 2009/128. Deze richtlijn verbiedt luchtbesproeiing van gewasbeschermingsmiddelen⁶⁰³ en legt de opstelling van een nationaal pesticidereductieplan op aan de lidstaten.⁶⁰⁴ Er is dus een wettelijke basis voor de inmenging in het recht op gezondheid.

Het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen is toegelaten omdat deze middelen een belangrijke rol spelen in de huidige landbouwpraktijk.⁶⁰⁵ Deze toelating is dus gegrond op economische overwegingen en belangen. De vraag of zulke belangen kwalificeren als een legitiem doel is niet eenvoudig te beantwoorden.⁶⁰⁶ Een teken dat dergelijke economische motieven wél als legitiem beschouwd moeten worden, vindt men in de hierboven besproken zaak *SERAC v. Nigeria*. In deze zaak wordt het nastreven van deze belangen geassocieerd met het verwezenlijken van de economische en sociale rechten van de Nigeriaanse burgers.⁶⁰⁷ Een gelijkaardige redenering zou toegepast kunnen worden in de glyfosaatcasus.

Indien het legitiem doel verondersteld wordt, is de vraag of de schade ten gevolge van blootstelling aan glyfosaat voor de menselijke gezondheid proportioneel is aan de economische voordelen van het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen in de landbouw. Het is in het kader van deze thesis lastig om een redenering uiteen te zetten waarin deze balansoefening wordt uitgevoerd. Dit is ten eerste wegens de moeilijke kwantificeerbaarheid van zowel de gezondheidseffecten van glyfosaatmiddelen als de economische meerwaarde van het gebruik van deze middelen (het overgrote deel van de landbouw steunt immers op zulk gebruik van gewasbeschermingsmiddelen⁶⁰⁸). Een tweede reden betreft het gebrek aan rechtspraak die deze proportionaliteitstoets heeft uitgevoerd.

De *realisatieverplichting* te besluiten vereist dat de Staat toezicht houdt op de milieueffecten van glyfosaatbesproeiing of deze toezicht alleszins faciliteert. Een dergelijke toezicht wordt ten eerste geïncorporeerd in de toelatingsprocedure op nationaal niveau. Zo moet “op grond van de stand van de wetenschappelijke en technische kennis met gebruikmaking van de richtsnoeren die ten tijde van de aanvraag beschikbaar zijn, een onafhankelijke, objectieve en transparante beoordeling [van het gewasbeschermingsmiddel] uitgevoerd worden”.⁶⁰⁹ In de praktijk moet dit genuanceerd worden. Zo duidt het verslag van het PEST-comité op het feit dat deze beoordeling soms al te veel

---

⁶⁰² Verordening nr. 1107/2009; Wet van 21 december 1998 betreffende de productnormen ter bevordering van duurzame productie- en consumptiepatronen en ter bescherming van het leefmilieu, de volksgezondheid en de werknemers, *B.S.*, 11 februari 1999; KB van 28 februari 1994.

⁶⁰³ Richtlijn nr. 2009/128, Art. 9 en overweging 14.

⁶⁰⁴ Richtlijn nr. 2009/128, Art. 4. Voor België is dat tegenwoordig het *Nationaal Actie Plan D'Action National, Programma 2018-2020*, 2020.

⁶⁰⁵ Verordening nr. 1107/2009, overweging 6.

⁶⁰⁶ In tegenstelling tot burgerlijke en politieke rechten, waarbij verdragen meestal duidelijk aangeven dat slechts een beperkt aantal doelen een inmenging in rechten kunnen rechtvaardigen (zie bijvoorbeeld het recht op privacy in het EVRM (Art. 8)), bieden verdragen inzake sociale, economische en culturele rechten veel minder houvast. Het recht op gezondheid is bijvoorbeeld enkel geformuleerd in termen van positieve plichten in het Europees Sociaal Handvest (Art. 11) en in het ICESCR (Art. 12).

⁶⁰⁷ *SERAC v. Nigeria* zaak, §54.

⁶⁰⁸ M. DEBNATH en M.S. KHAN, *op. cit.*, p. 103.

⁶⁰⁹ Verordening nr. 1107/2009, Art. 36.

zou steunen op de beoordeling van de EFSA, die zelf enkel een oordeel velt over de werkzame stof.⁶¹⁰

Ten tweede legt Richtlijn nr. 2009/128 aan de lidstaten een toezichtstaak op, die in hun reductieplan vervat moet zijn.⁶¹¹ Het Belgische NAPAN vermeldt onderzoek naar watercontaminatie en invloed op omringende natuurgebieden. Dit onderzoek is echter beperkt tot bepaalde gewesten en betreft dus niet alle milieubestanddelen.⁶¹² De combinatie van deze twee gegevens zou op een vervulling van de realisatieverplichting *in casu* kunnen duiden.

De naleving van de *beschermingsverplichting* wordt gemeten aan de hand van het bestaan van een milieubeschermingsbeleid en een milieurechtelijk kader rond gewasbeschermingsmiddelen. Deze zijn *in casu* voorhanden (cf. *supra*, Deel 1, Hoofdstuk 1, Afdeling 2 en Hoofdstuk 2). Er moet vervolgens ook een effectief toezicht zijn op de implementering van dit kader. Er kan geargumenteed worden dat de tijdelijke aard van elke toelating⁶¹³ voor een gewasbeschermingsmiddel ertoe leidt dat er regelmatig controle is op de stand van zaken omtrent dat middel. Er moet ook controle zijn op de gezondheidsrisico's die de glyfosaatproducten voorstellen. Deze controle wordt omkaderd door het nationale reductieplan.⁶¹⁴ België heeft zulke controledoelstellingen in haar NAPAN staan.⁶¹⁵

Het recht op gezondheid biedt nog een bijkomend spoor. Er bestaat in hoofde van de Staat een verplichting om toegang tot informatie betreffende gezondheidsrisico's van economische activiteiten te bewerkstelligen en om in een zekere participatie of consultatie van de betrokken burger te voorzien.⁶¹⁶ Een zaak tegen de Staat voor de toelating van glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen op zijn grondgebied heeft dan slaagkansen indien burgers geen of beperkte toegang hebben tot informatie betreffende de gezondheidsrisico's verbonden aan glyfosaatblootstelling of indien de Staat de burger niet betreft (of de mogelijkheid niet biedt om betrokken te zijn) bij de toelatingsprocedure van gewasbeschermingsmiddelen.

De informatie betreffende het gevaar van glyfosaat voor de menselijke gezondheid wordt meegedeeld in het kader van de Europese toelatingsprocedure van de werkzame stoffen.⁶¹⁷ Een

---

⁶¹⁰ Wat het proactief onderzoek naar de schadelijke eigenschappen van glyfosaat en glyfosaatproducten betreft, duidt *het Verslag over de toelatingsprocedure van de Unie voor pesticiden* van het PEST-comité op een gebrek aan initiatief bij de Europese lidstaten (Bijzondere Commissie toelatingsprocedure van de Unie voor pesticiden, *Verslag over de toelatingsprocedure van de Unie voor pesticiden* (2018/2153(INI), A8-0475/2018, punt H en punt BW). Dit probleem wordt ook vermeld in het onderzoek (daterende uit 2008) van journaliste Robin (interview met moleculaire bioloog Gilles-Eric Séralini in M.-M. ROBIN, *op. cit.*, p. 102).

⁶¹¹ Richtlijn nr. 2009/128, Art. 4.

⁶¹² In de laatste versie van het Belgische NAPAN worden onderzoek naar watercontaminatie in Brussel en Vlaanderen en onderzoek naar gebruikstrends van pesticiden dichtbij natuurgebieden in Brussel (*Nationaal Actie Plan D'Action National, Programma 2018-2020*, 2020, p. 20, 21-22, 28 en 30) vermeld.

⁶¹³ Verordening nr. 1107/2009, Art. 32.

⁶¹⁴ Richtlijn nr. 2009/128, Art. 4(2).

⁶¹⁵ Zowel het Brussels Hoofdstedelijk Gewest als Wallonië spreken van onderzoek naar gebruikstrends van gewasbeschermingsmiddelen in zones dichtbij kwetsbare bevolkingsgroepen (*Nationaal Actie Plan D'Action National, Programma 2018-2020*, 2020, p. 25-27).

⁶¹⁶ *SERAC v. Nigeria* zaak, §53. Het is twee keer de miskennis van deze plichten die geleid heeft tot de vaststelling van een schending van dit recht (*MFHR v. Griekenland* zaak, §217 en 220; *SERAC v. Nigeria* zaak, §54).

⁶¹⁷ Verordening nr. 1107/2009, Art. 10 (eerste toelatingsaanvraag van de werkzame stof) en Art. 16 (aanvraag voor de hernieuwing van de toelating). Deze bepalingen schrijven de bekendmaking van het

dergelijke mededelingsverplichting is niet voorhanden wat betreft de informatie (bijvoorbeeld onder de vorm van wetenschappelijke studies) over het gevaar die glyfosaatproducten voor de gezondheid betekenen.⁶¹⁸ Onder Belgisch recht moet deze informatie wél ter beschikking staan van de burger.⁶¹⁹

Het is niet duidelijk of er ruimte is voor de participatie van het publiek in de toelating van gewasbeschermingsmiddelen. In het kader van de toelatingsprocedure op Europees niveau, stelt Verordening nr. 1107/2009 dat de “[EFSA] gedurende een periode van zestig dagen gelegenheid [geeft] voor het indienen van schriftelijke opmerkingen”.⁶²⁰ Wie deze schriftelijke opmerkingen mag indienen, wordt niet gespecificeerd: gaat het om de aanvrager van de toelating, de Europese Commissie, en de lidstaten,⁶²¹ of om het publiek?⁶²² Er wordt niet in deze mogelijkheid voorzien in het kader van de nationale toelatingsprocedure.⁶²³ Er is zou dus stof kunnen zijn om een schending van de procedurele waarborgen onder het recht op gezondheid in te roepen, zeker wat de nationale procedure voor de toelating van gewasbeschermingsmiddelen (zoals ze in Verordening nr. 1107/2009 ligt) betreft.

§3. Het recht op een gezond leefmilieu onder het recht op privéleven

Het recht op privéleven is verankerd in het ICCPR,⁶²⁴ het EVRM⁶²⁵ en het AVR.M.⁶²⁶ Het is vooral het EHRM dat het verband tussen recht op privacy en recht op een gezond leefmilieu in het leven heeft geroepen.⁶²⁷ Er wordt de link gelegd tussen het welzijn van het individu en zijn omgeving. Als de kwaliteit van deze omgeving ernstig wordt aangetast, zou het individu’s welzijn er onder lijden.⁶²⁸

Het onderscheid tussen negatieve en positieve verplichtingen is ook van toepassing op het recht op privacy. Het waarborgen van een gezond leefmilieu voor de burger hoort bij de positieve verplichtingen van de Staat.⁶²⁹ Voor de miskening van deze plicht, moet de eiser ten eerste

---

beknopte dossier ingediend door de toelatingsaanvrager aan het publiek voor. Zie ook Verordening nr. 1107/2009, Art. 12(1), lid 2.

⁶¹⁸ Artikel 57 van Verordening nr. 1107/2009 vereist dat de naam van de houder van de toelating, de handelsnaam van het middel, het soort preparaat, de naam en het gehalte van alle werkzame stoffen, beschermstoffen of synergisten die het middel bevat, de classificatie en de standaardzinnen inzake gevaren en veiligheid en de toegelaten gebruiksdoeleinden worden meegedeeld (Verordening nr. 1107/2009, Art. 57(1), a)-f). In deze lijst komen de (wetenschappelijke) studies over de gezondheid- en milieurisico's niet voor.

⁶¹⁹ KB van 28 februari 1994 (geeft uitvoering aan de Wet van 21 december 1998 betreffende de productnormen ter bevordering van duurzame productie- en consumptiepatronen en ter bescherming van het leefmilieu, de volksgezondheid en de werknemers, *B.S.*, 11 februari 1999), Art. 37.

⁶²⁰ Verordening nr. 1107/2009, Art. 12(1), lid 3.

⁶²¹ Verordening nr. 1107/2009, Art. 12(1), lid 1.

⁶²² Verordening nr. 1107/2009, Art. 12(1), lid 2.

⁶²³ Verordening nr. 1107/2009, Art. 33-39.

⁶²⁴ ICCPR, Art. 17.

⁶²⁵ EVRM, Art. 8.

⁶²⁶ AVR.M., Art. 11 en 21.

⁶²⁷ Raad van Europa, *Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights*, laatst geüpdatet op 31 augustus 2020, p. 36.

⁶²⁸ Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Cordella en andere v. Italië*, 24 januari 2019, §157.

⁶²⁹ Raad van Europa, *Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights*, laatst geüpdatet op 31 augustus 2020, p. 36.

aantonen dat de milieuschade een invloed heeft op zijn of haar privéleven.⁶³⁰ Vervolgens moet hij of zij bewijzen dat het gaat over een rechtstreekse invloed die dermate ernstig is dat zijn of haar levenskwaliteit hierdoor wordt ondermijnd.⁶³¹ Er moet dus een concrete aantasting van de privésfeer zijn.⁶³² Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer vervuiling door industriële activiteiten de omwonende bevolking schaadt.⁶³³

Daarnaast heeft het EHRM ook de procedurele rechten van burgers met betrekking tot het recht op een gezond leefmilieu (vallend onder hun recht op privacy) bekrachtigd in zijn rechtspraak. Zo hebben burgers een recht op toegang tot informatie over milieurisico's die een rechtstreeks verband houden met hun privésfeer.⁶³⁴ Ze mogen ook aanspraak maken op een deelnamerecht in milieugerelateerde beslissingen wanneer deze een invloed hebben op hun recht op privacy.⁶³⁵

Volgens de invalshoek van de rechtspraak van het EHRM, moet onderzocht worden of een klacht van leden van de bevolking die rond landbouwzones woont, kans maakt op de bevinding van een schending van het recht op privacy. Zo is er immers een parallel met situaties die door het Hof gekwalificeerd zijn als schendingen van het recht op privacy.⁶³⁶

Drie kanttekeningen moeten echter gemaakt worden. Ten eerste is de invloed op het privéleven niet "vastbaar".⁶³⁷ Ten tweede geldt de vereiste van een *ernstige* invloed op de privésfeer.⁶³⁸ Ten derde heeft de Staat een grote appreciatiemarge in milieuzaken.⁶³⁹ Dit maakt het moeilijk om te voorspellen of een milieuzak wél of geen kans maakt om als een schending van het recht op privacy gekwalificeerd te worden.⁶⁴⁰ In deze thesis kan dus moeilijk geprognosticeerd worden of

---

⁶³⁰ Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Kyrtatos v. Griekenland*, 22 mei 2003, §52.

⁶³¹ Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Fadeyeva v. Rusland*, 9 juni 2005, §68-70.

⁶³² Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Fadeyeva v. Rusland*, 9 juni 2005, §68; Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Kyrtatos v. Griekenland*, 22 mei 2003, §52.

⁶³³ Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Lopez Ostra v. Spanje*, 9 december 1994, §51; Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Giacomelli v. Italië*, 2 november 2006, §97-98; Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Fadeyeva v. Rusland*, 9 juni 2005, §133-134.

⁶³⁴ Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Tătar v. Roemenië*, 27 januari 2009, §123-125; Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Guerra en andere v. Italië*, 19 februari 1998, §60.

⁶³⁵ Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Taşkın en andere v. Turkije*, 10 november 2004, §118.

⁶³⁶ NI. een vervuiling door een externe bron, waarbij de bevolking in de rechtstreekse nabijheid van deze bron zich niet kan beschermen tegen deze vervuiling en haar schadelijke gevolgen.

⁶³⁷ In de Turkse zaak was er sprake van het gebruik van cyanide bij goudmijnactiviteiten, waarbij de waterbronnen van de omwonende bevolking mogelijks besmet worden met cyanide. Cyanide vertoont een acute toxiciteit voor de mens. Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Taşkın en andere v. Turkije*, 10 november 2004, §11 en §26). In de Italiaanse zaak ging het om een fabriek waarvan de uitstootgassen, waaronder een vorm van arsenicum, toxisch waren voor de omwonende bevolking, die ongeveer één km verderop was gelegen (Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Guerra en andere v. Italië*, 19 februari 1998, §12, 14 en 15).

⁶³⁸ L.H. LEIB, *op. cit.*, p. 77, zie bijvoorbeeld Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Fägerskiöld v. Zweden*, 25 maart 2008.

⁶³⁹ L.H. LEIB, *ibidem*, p. 77-78. Deze appreciatiemarge impliceert een milde proportionaliteitstoets in hoofde van het Hof. Dit betekent dat er sprake moet zijn van een kennelijke onredelijkheid om tot een schending van een recht te concluderen (J. KRATOCHVÍL, "The inflation of the margin of appreciation by the European Court of Human Rights", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 2011, vol. 29, No. 3, p. 347-350; D. MCGOLDRICK, "A defence of the margin of appreciation and an argument for its application by the Human Rights Committee", *International & Comparative Law Quarterly*, 2016, vol. 65, p. 26-27).

⁶⁴⁰ Het vaststellen van een ruime appreciatiemarge belet het Hof niet te oordelen dat deze appreciatiemarge overschreden is geweest. Zie bijvoorbeeld Europees Hof voor de Rechten van de Mens [*Grand Chamber*], *Hatton en andere v. Verenigd Koninkrijk*, 8 juli 2003, §129.

een redenering gebaseerd op (de substantieve bescherming geboden door) het recht op privacy *in casu* zou kunnen standhouden.

Daarom wordt nu gekeken naar een alternatieve redenering. Deze is gestoeld op de procedurele rechten die onder het recht op privacy erkend zijn. Ten eerste oordeelde het EHRM in de zaak *Guerra v. Italië* dat het recht op privacy geschonden is indien de eisers kunnen bewijzen dat ze niet over de informatie beschikten om de risico's van een vervuilingsbron voor hun milieu, en bijgevolg voor hun gezondheid en welzijn, in te schatten.⁶⁴¹ *Mutatis mutandis* kunnen dezelfde elementen opgeworpen worden als in de analyse van de procedurele rechten onder het recht op gezondheid (cf. *supra*, Deel 2, Hoofdstuk 3, Afdeling 1, B, §2). De nationale procedure zoals ze in Verordening nr. 1107/2009 ligt, legt een beperkte informatiedoorstroom over de gezondheidsgevaaren van gewasbeschermingsmiddelen op.⁶⁴²

Een tweede mogelijke schending van het recht op privacy betreft het gebrek aan consultatie van deze bevolking bij de legalisering van glyfosaatproducten. In de *Taskin v. Turkije* zaak, wijst het EHRM op deze consultatieverplichting in de volgende bewoordingen: “*the decision-making process leading to measures of interference must be (...) such as to afford due respect for the interests of the individual as safeguarded by Article 8 (...)*”.⁶⁴³ “*The extent to which the views of individuals were taken into account throughout the decision-making process*”⁶⁴⁴ is bepalend. Indien de nationale toelatingsprocedure geen dergelijke tussenkomst van burgers mogelijk maakt, zou dit een schending kunnen uitmaken van deze consultatieverplichting. Er is onduidelijkheid over de mate waarin Verordening nr. 1107/2009 in een consultatiemogelijkheid van het publiek voorziet (cf. *supra*, Deel 2, Hoofdstuk 3, Afdeling 1, B, §2).⁶⁴⁵

§4. Het recht op een gezond leefmilieu als een alleenstaand recht

Een laatste piste betreft het recht op een gezond leefmilieu als een apart recht. Hoewel zo'n recht nog niet algemeen erkend wordt, zijn er sporen van terug te vinden op internationaal niveau⁶⁴⁶ en is het verankerd in verschillende bindende regionale instrumenten. Zo vindt men het terug in het Protocol van San Salvador,⁶⁴⁷ in het Arabische Handvest,⁶⁴⁸ het Aarhusverdrag⁶⁴⁹ en in het Afrikaanse Handvest.⁶⁵⁰

---

⁶⁴¹ Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Guerra en andere v. Italië*, 19 februari 1998, §60.

⁶⁴² Verordening nr. 1107/2009, Art. 57(1). In Art. 57 komen de (wetenschappelijke) studies over de gezondheid- en milieurisico's niet voor. Dit wordt in België opgevangen door Art. 37 KB van 28 februari 1994.

⁶⁴³ Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Taşkın en andere v. Turkije*, 10 november 2004, §118.

⁶⁴⁴ Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Taşkın en andere v. Turkije*, 10 november 2004, §118.

⁶⁴⁵ Verordening nr. 1107/2009, Art. 12 en Art. 33-39.

⁶⁴⁶ Op internationaal niveau is er voor het eerst sprake van zo'n recht tijdens de Stockholm *Conference* van 1972 (Verklaring van de Conferentie van de Verenigde Naties over het menselijk milieu, aangenomen op 16 juni 1972, te Stockholm, 1ste beginsel; D.R. BOYD, “Catalyst for change: evaluating forty years of experience in implementing the right to a healthy environment”, *The human right to a healthy environment*, J.H. Knox en R. Pejan (ed.), 2018, New York, Cambridge University Press, p. 17.).

⁶⁴⁷ Protocol van San Salvador, Art. 11.

⁶⁴⁸ Arabische handvest voor de mensenrechten, aangenomen op 22 mei 2004, te Tunis, Art. 38.

⁶⁴⁹ Verdrag van Aarhus, preambule; D.K. ANTON en D.L. SHELTON, *op. cit.*, p. 519-543.

⁶⁵⁰ Afrikaans handvest, Art. 24.

Het Aarhusverdrag is een apart geval. In tegenstelling tot bovenstaande mensenrechteninstrumenten voorziet het niet in substantieve mensenrechten. De focus ligt uitsluitend op procedurele rechten in milieuaangelegenheden.⁶⁵¹ Enkel het Inter-Amerikaans Hof voor de rechten van de mens (hierna: het IAHRM) en de Afrikaanse Commissie hebben de inhoud van dit recht gepreciseerd.⁶⁵²

In een *advisory opinion* van 2017 heeft het IAHRM een autonoom recht op een gezond leefmilieu onder Art. 26 van het AVR (recht op ontwikkeling) erkend.⁶⁵³ Hierbij heeft het Hof gesteld dat dit recht milieubestanddelen beschermt, ongeacht het vaststaan van een risico voor de mens.⁶⁵⁴

De Afrikaanse Commissie heeft in de reeds besproken *SERAC* zaak de positieve verplichtingen die met dit recht gepaard gaan, uitgestippeld. Zo bestaat er voor de Staat de verplichting om vervuiling en milieuvernietiging te voorkomen en de verplichting om natuurbehoud te promoten.⁶⁵⁵ Daarnaast is er de verplichting ecologisch duurzame ontwikkeling en duurzaam gebruik van natuurlijke bronnen veilig te stellen.⁶⁵⁶ De Staat is ook verplicht om wetenschappelijk toezicht van activiteiten die een potentieel risico vormen voor het milieu mogelijk te maken.⁶⁵⁷ De Staat moet er ook voor zorgen dat individuen de mogelijkheid krijgen om inspraak te krijgen in milieugerelateerde beslissingen die hen treffen.⁶⁵⁸ Naast deze verplichtingen herhaalt de Commissie dat de verplichting van de Staat om de individuen te beschermen niet beperkt wordt tot het aannemen van wetten, maar ook horizontale werking heeft.⁶⁵⁹ De Staat moet erop waken dat private partijen geen schadelijke daden stellen voor het milieu.⁶⁶⁰

Wat betekent de toepassing van een dergelijk alleenstaand recht op een gezond leefmilieu voor de glyfosaatcasus? Er zal hier gewerkt worden met de meest concrete invulling van het recht, i.e.

---

⁶⁵¹ Verdrag van Aarhus, Art. 1.

⁶⁵² Het recht op een gezond leefmilieu in het Arabische handvest is een papieren tijger. Het is immers slechts door een beperkt aantal Arabische staten geratificeerd en het toezichtmechanisme die het voorziet, werkt in de praktijk maar deels (D. HADAD, "Human rights in the Arab world: a regional legacy in crisis", *Athens Journal of Law*, 2019, vol. 5, No. 3, p. 281).

⁶⁵³ Inter-Amerikaans Hof voor de Rechten van de Mens, *Advisory Opinion requested by the Republic of Colombia. The environment and human rights (state obligations in relation to the environment in the context of the protection and guarantee of the rights to life and to personal integrity: interpretation and scope of articles 4(1) and 5(1) in relation to articles 1(1) and 2 of the American Convention on Human Rights*, OC-23/17, 15 november 2017, §62-63. Het recht op een gezond leefmilieu in het Protocol van San Salvador is een papieren tijger, aangezien het tot de rechten behoort die niet rechtstreeks kunnen worden ingeroepen voor het Inter-Amerikaans Hof voor de rechten van de mens (D.K. ANTON en D.L. SHELTON, *op. cit.*, p. 347; C. COURTIS, *op. cit.*, p. 208).

⁶⁵⁴ Inter-Amerikaans Hof voor de Rechten van de Mens, *Advisory Opinion, ibidem* §62.

⁶⁵⁵ *SERAC v. Nigeria* zaak, §52-53.

⁶⁵⁶ *SERAC v. Nigeria* zaak, §52-53.

⁶⁵⁷ *SERAC v. Nigeria* zaak, §52-53.

⁶⁵⁸ *SERAC v. Nigeria* zaak, §52-53.

⁶⁵⁹ *SERAC v. Nigeria* zaak, §57.

⁶⁶⁰ *SERAC v. Nigeria* zaak, §57. Dit strookt met vaststaande rechtspraak in het Europees (Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *X en Y v. Nederland*, 26 maart 1985) en het Amerikaans mensenrechtensysteem (Inter-Amerikaans Hof voor de Rechten van de Mens, *Velásquez-Rodríguez v. Honduras*, 29 juli 1988).

degene gegeven in de *SERAC v. Nigeria* zaak.⁶⁶¹ Het recht wordt uitsluitend door het prisma van de positieve plichten van de staat gedefinieerd.⁶⁶²

De toelating door de Staat van glyfosaatproducten op zijn grondgebied zou op gespannen voet kunnen komen met zijn plichten om vervuiling en milieuvernietiging te voorkomen, om natuurbehoud te promoten, of om ecologische duurzame ontwikkeling en duurzaam gebruik van natuurlijke bronnen veilig te stellen. Het gebruik van glyfosaatmiddelen heeft immers schadelijke gevolgen voor het milieu (cf. *supra*, Inleiding).

De verplichting om wetenschappelijk toezicht op potentieel milieuschadelijke activiteiten die mogelijk te maken, is *prima facie* vervuld. Er kan verwezen worden naar de analyse die onder het recht op gezondheid is uitgevoerd (cf. *supra* Deel 2, Hoofdstuk 3, Afdeling 1, B, §2). Ten eerste geldt binnen de toelatingsprocedure op nationaal niveau dat regelmatig een beoordeling van de stand van zaken van de kennis over het gewasbeschermingsmiddel wordt uitgevoerd.⁶⁶³ Ten tweede is er de toezicht die door Richtlijn nr. 2009/128 wordt vereist.⁶⁶⁴ In welke mate België een effectief toezicht organiseert, laat deze thesis in het midden.⁶⁶⁵

Tot slot kadert de casus binnen een eventuele miskenning van de verplichting van de Staat om individuen te beschermen tegen schadelijke handelingen door private partijen. Deze private partijen zijn zowel de bedrijven die gewasbeschermingsmiddelen produceren, als de landbouwers die gewasbeschermingsmiddelen (cf. *supra*, Deel 2, Hoofdstuk 1, Afdeling 2).

Uit het voorgaande kan geconcludeerd worden dat de plichten van de Staat onder het recht op een gezond leefmilieu op het spel zouden kunnen staan. De vraag is of er geconcludeerd moet worden dat deze verplichtingen miskend zijn. In dit tweede luik van deze denkoefening wordt nagegaan hoe deze verplichtingen ingevuld moeten worden in het licht van de algemene theorie betreffende tweede generatierechten. Deze verplichtingen worden afgezwakt door het beginsel van progressieve realisatie.⁶⁶⁶ Dit houdt volgens het VN-comité voor economische, sociale en culturele rechten (hierna: het VN-comité) in dat het volle potentieel van deze rechten gradueel moet worden verwezenlijkt door de Staat.⁶⁶⁷ De toetssteen is dus niet of de verplichting nageleefd is, maar of de

---

⁶⁶¹ Ook het Inter-Amerikaans Hof verwijst naar deze rechtspraak om de inhoud van het recht op een gezond leefmilieu uit te leggen (Inter-Amerikaans Hof voor de Rechten van de Mens, *Advisory Opinion, op. cit.*, §61).

⁶⁶² Dit kan verklaard worden door het feit dat het binnen de categorie van de sociale, economische en culturele rechten valt. Voor het onderscheid tussen de twee generaties rechten, zie W. VAN STEENBRUGGE, *op. cit.*, p. 288-289.

⁶⁶³ Verordening nr. 1107/2009, Art. 36. In de praktijk moet dit genuanceerd worden: zo duidt het verslag van het PEST-comité op het feit dat deze beoordeling soms zouden steunen op de beoordeling van de EFSA, die zelf enkel een oordeel velt over de werkzame stof (Zie Bijzondere Commissie toelatingsprocedure van de Unie voor pesticiden, *op. cit.*, punt H en punt BW).

⁶⁶⁴ Richtlijn nr. 2009/128, Art. 4.

⁶⁶⁵ Het Belgische NAPAN vermeldt onderzoek naar watercontaminatie en invloed op omliggende natuurgebieden. Dit onderzoek is echter beperkt tot bepaalde Gewesten en betreft dus niet alle milieubestanden. Er wordt gesproken van onderzoek naar watercontaminatie in Brussel en Vlaanderen of nog onderzoek naar gebruikstrends van pesticiden dichtbij natuurgebieden in Brussel (*Nationaal Actie Plan D'Action National, Programma 2018-2020*, 2020, p. 20, 21-22, 28 en 30).

⁶⁶⁶ S. GLAZEBROOK, "Human rights and the environment", *The search for environmental justice*, P. Martin, S. Z. Bigdeli, T. Daya-Winterbottom, W. du Plessis en A. Kennedy (ed.), 2015, Northampton, Edward Elgar Publishing, p.87.

⁶⁶⁷ VN-comité voor economische, sociale en culturele rechten, *General Comment No. 3: The Nature of States Parties' Obligations (Art. 2, Para. 1, of the Covenant)*, 14 december 1990, Document E/1991/23, §2.

staat redelijke stappen onderneemt om de verplichting na te leven. Dit vereist soepelheid in de appreciatie.⁶⁶⁸

Indien de Staat zich actief bezighoudt met de implementering van een recht, zal sprake zijn van een schending van het recht op een gezond leefmilieu indien de “kern” van het recht wordt miskend.⁶⁶⁹ Er is bijvoorbeeld sprake van een dergelijke miskening bij de ontoegankelijkheid van essentiële levensmiddelen, van essentiële eerstelijnsgezondheidszorg of van basisopvang voor een significant aantal personen.⁶⁷⁰ Toegepast op het recht op een gezond leefmilieu, zou het gebrek aan enige vorm van milieubeschermingsbeleid of recht rond het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen een dergelijke schending kunnen uitmaken.

Om te kunnen concluderen dat de legalisering van glyfosaatproducten door de Staat een miskening is van het recht op een gezond leefmilieu moet dus ofwel bewezen worden dat de Staat niet voldoende doet om het milieu te beschermen (1), ofwel dat de Staat de essentie van het recht op een gezond milieu niet heeft weten waarborgen (2). Er is echter géén *soft law* of jurisprudentieel precedent dat het recht op een gezond leefmilieu volgens de hierboven vermelde criteria afbakent.⁶⁷¹

Wat de eerste hypothese betreft, is de vraag vanaf wanneer beschouwd moet worden dat een staat wél of niet voldoende doet (1) en aan de hand van welke maatstaven de verhouding tussen *resources* en actie door de staat gemeten moet worden (2). In de literatuur wordt opgemerkt dat de “kost” van een menselijke activiteit voor de natuur niet kwantificeerbaar is.⁶⁷² Dit heeft tot gevolg dat het niet eenvoudig is om de niet te overschrijden grenzen vast te leggen of een balansoefening uit te voeren. Er is een gebrek aan concrete aanknopingspunten voor de eisende partij.

De tweede hypothese vereist dat met het concept “essentie van het recht” wordt gewerkt. Er zou gepostuleerd kunnen worden dat een gebrek aan enige vorm van regulering van gewasbeschermingsmiddelen of aan milieubeschermende maatregelen een miskening van deze essentie zou kunnen maken. Dit is *in casu* niet geval (cf. *supra*, Deel 1, Hoofdstuk 1, Afdeling 2 en Hoofdstuk 2).

Naast substantieve rechten houdt het recht op een gezond leefmilieu ook procedurele rechten in. Deze zijn verankerd in het Verdrag van Aarhus⁶⁷³ en ze worden erkend in de rechtspraak van de Afrikaanse Commissie.⁶⁷⁴ Ze worden ook algemeen als onderdeel van dit recht aanvaard door de

---

⁶⁶⁸ VN-comité voor economische, sociale en culturele rechten, *ibidem*, §4; specifiek wat het recht op een gezond leefmilieu betreft, wordt dit bevestigd in D.L. SHELTON, “Complexities and...”, *op. cit.*, p. 118.

⁶⁶⁹ VN-comité voor economische, sociale en culturele rechten, *ibidem*, §10: er is sprake van “*a minimum core obligation to ensure the satisfaction of, at the very least, minimum essential levels of each of the rights*”.

⁶⁷⁰ VN-comité voor economische, sociale en culturele rechten, *ibidem*, §10.

⁶⁷¹ S. GLAZEBROOK, *op. cit.*, p. 90. Dit valt te nuanceren, aangezien het recht op een gezond leefmilieu nu integraal deel uitmaakt van een meerderheid van nationale rechtsstelsels. Dit zorgt voor rechtspraak op nationaal niveau, wat de concrete invulling van het recht bevordert. Boyd gelooft daarom dat het argument dat het recht te vaag is, niet opgaat (D.R. BOYD, *op. cit.*, p. 38-40).

⁶⁷² B.J. PRESTON, *op. cit.*, p. 26. In de rechtspraak van het HVJEU zijn er voorbeelden van hoe de economische baten van een menselijke activiteit en de kosten hiervan voor de natuur tegenover elkaar moeten worden gewogen (zie bijvoorbeeld HVJEU, *Grüne Liga Sachsen eV e.a. v. Freistaat Sachsen*, C-399/14, 14 januari 2016, ECLI:EU:C:2016:10).

⁶⁷³ Verdrag van Aarhus, Art. 4, 5, 6 en 9.

⁶⁷⁴ *SERAC v. Nigeria* zaak, §52-53.

rechtsleer.⁶⁷⁵ De redenering die is uitgewerkt betreffende de procedurele bestanddelen van zowel het recht op gezondheid als het recht op privacy kan *mutatis mutandis* overgenomen worden voor het recht op een gezond leefmilieu (cf. *supra* Deel 2, Hoofdstuk 3, Afdeling 1, B, §2 en §3).

Afdeling 2. Geen nieuw beleid inzake gewasbeschermingsmiddelen... maar wel inspraak in dat beleid?

Een mensenrechtelijke benadering van glyfosaatschade is tweeledig. In de eerste plaats bieden mensenrechten een zekere substantieve bescherming (A). Vervolgens omvatten deze rechten ook procedurele waarborgen (B).

A. Wat is de conclusie wanneer menselijke belangen als criterium gehanteerd worden ?

In het vorige hoofdstuk (Hoofdstuk 2) werd geduid op de antropocentrische formulering van de schade bij een burgerrechtelijke benadering. Milieuschade wordt immers gemeten met menselijke schade als maatstaf. Dit heeft als gevolg dat herstel van milieuschade enkel in aanmerking komt indien het vertaald kan worden in termen van menselijke schade (cf. *supra*, Deel 2, Hoofdstuk 2, Afdeling 2, B, §1). Een gelijkaardige vaststelling moet gemaakt worden bij een mensenrechtelijke analyse van de glyfosaatschade.

Onder het recht op leven, zal glyfosaatschade als problematisch beschouwd worden indien deze schade een rechtstreeks en levensbedreigend gevaar vormt voor de mens.⁶⁷⁶ Onder het recht op gezondheid is de drempel lager. Het bestaat echter nog altijd: de milieuvervuiling moet een risico voor de menselijke gezondheid doen ontstaan om tot een eventuele schending van dit recht te kunnen leiden (cf. *supra*, Deel 2, Hoofdstuk 3, Afdeling 1, B, §2). Onder het recht op privacy geldt tot slot dat dit recht slechts geschonden wordt wanneer de milieuschade een ernstige invloed heeft op de privésfeer.⁶⁷⁷ Ook dit veronderstelt dat de schade een invloed heeft op de mens.

Een schending van het recht op een gezond leefmilieu *sensu stricto* (d.w.z. *niet* als onderdeel van een ander recht) kan vastgesteld worden in twee hypothesen. De eerste hypothese vergt het bewijs dat de Staat niet voldoende doet om het milieu te beschermen. Schade aan het milieu zal niet als een schending van het recht kwalificeren indien de Staat (voldoende) stappen onderneemt om milieuschade te voorkomen of te beperken. In de tweede hypothese heeft de Staat de essentie van het recht op een gezond milieu niet weten waarborgen. Hierbij zou de Staat volledig nagelaten hebben om in enige regulering te voorzien om de milieuschade te voorkomen.

Bijgevolg komt het er in beide benaderingen op neer dat er geageerd kan worden tegen glyfosaatschade wanneer deze schade het menselijke (lichamelijke, psychische of economische) welzijn in het gedrang brengt.

---

⁶⁷⁵D.R. BOYD, *op. cit.*, p. 30.

⁶⁷⁶B. LEWIS, *op. cit.*, p. 35; C. COURTIS, *op. cit.*, p. 202 en 203.

⁶⁷⁷L.H. LEIB, *op. cit.*, p. 77, zie bijvoorbeeld Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Fägerskiöld v. Zweden*, 25 maart 2008.

B. Wat is de conclusie wanneer procedurele rechten als criterium gehanteerd worden?

Zowel het recht op gezondheid, het recht op privacy als het recht op een gezond leefmilieu omvatten procedurele rechten.⁶⁷⁸ Specifiek wat milieuaangelegenheden betreft, zijn deze bovendien verankerd in het Verdrag van Aarhus.⁶⁷⁹ Binnen deze procedurele rechten kunnen drie rechten onderscheiden worden. Er is het recht op toegang tot de rechter (§1),⁶⁸⁰ het recht op toegang tot informatie (§2)⁶⁸¹ en het recht op inspraak bij besluitvorming (§3).⁶⁸²

In de vorige delen van dit hoofdstuk is al geduid dat de huidige nationale toelatingsprocedure van gewasbeschermingsmiddelen mogelijk onvoldoende uiting geeft aan deze rechten. Nu wordt het juridische kader rond gewasbeschermingsmiddelen, met inbegrip van het Europese kader, onder de loep genomen (§4).

§1. §3. Het recht op toegang tot de rechter

Op grond van het Verdrag van Aarhus, moeten “leden van het publiek, wanneer zij voldoen aan de in haar nationale recht neergelegde criteria, toegang hebben tot bestuursrechtelijke of rechterlijke procedures om het handelen en nalaten van privépersonen en overheidsinstanties te betwisten die strijdig zijn met bepalingen van haar nationale recht betreffende het milieu”.⁶⁸³ De vraag is of een dergelijke toegang voorhanden is in het kader van de Europese procedure (toelating van de werkzame stof) en van de nationale procedure (toelating van het gewasbeschermingsmiddel).

Op Europees niveau, duiden twee arresten van het Hof van Justitie van de EU op een gebrekkige uitvoering van dit recht in de Europese rechtsorde. In de *Mellifera*-zaak bevestigde het HVJEU de onontvankelijkheid van een verzoek tot interne herziening van de Uitvoeringsverordening nr. 2016/1056 tot verlenging van de goedkeuringsperiode van de werkzame stof glyfosaat.⁶⁸⁴ Hiermee verwierp het HVJEU een interpretatie van het EU-recht dat ertoe strekt volle werking te geven aan het Verdrag van Aarhus.⁶⁸⁵ In de tweede zaak, werd de vordering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tot vernietiging van de Uitvoeringsverordening die glyfosaat tot 2022 in de Europese Unie toelaat, onontvankelijk verklaard.⁶⁸⁶ Het HVJEU oordeelde dat het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

---

⁶⁷⁸ J.H. KNOX, “The past, present and future of human rights and the environment”, *Wake Forest Law Review*, 2018, vol. 53, No. 4, p. 653-654.

⁶⁷⁹ Verdrag van Aarhus, Art. 4, 5, 6 en 9.

⁶⁸⁰ Verdrag van Aarhus, Art. 9.

⁶⁸¹ Verdrag van Aarhus, Art. 4 en 5.

⁶⁸² Verdrag van Aarhus, Art. 6.

⁶⁸³ Verdrag van Aarhus, Art. 9(3).

⁶⁸⁴ Gerecht van de EU, *Mellifera eV, Vereinigung für wesensgemäße Bienenhaltung v. Europese Commissie*, 27 september 2018, T-12/17, ECLI:EU:T:2018:616, §87 en 88, bevestigd door het HVJEU in beroep in HVJEU, *Mellifera eV, Vereinigung für wesensgemäße Bienenhaltung v. Europese Commissie*, 3 september 2020, C-784/18 P, ECLI:EU:C:2020:630, §77-90.

⁶⁸⁵ Gerecht van de EU, *Mellifera eV, Vereinigung für wesensgemäße Bienenhaltung v. Europese Commissie*, 27 september 2018, T-12/17, ECLI:EU:T:2018:616, §78 en 79, bevestigd door het HVJEU in beroep in HVJEU, *Mellifera eV, Vereinigung für wesensgemäße Bienenhaltung v. Europese Commissie*, 3 september 2020, C-784/18 P, ECLI:EU:C:2020:630, §89.

⁶⁸⁶ Gerecht van de EU, *Brussels Hoofdstedelijk Gewest v. Europese Commissie*, 28 februari 2019, T-178/18, ECLI:EU:T:2019:130, en HVJEU in beroep in HVJEU, *Brussels Hoofdstedelijk Gewest v. Europese Commissie*, 3 december 2020, C-352/19 P, ECLI:EU:C:2020:978.

niet had aangetoond dat het rechtstreeks geraakt werd door de Uitvoeringsverordening.⁶⁸⁷ Ook in die zaak zijn argumenten op grond van het Verdrag van Aarhus afgewezen.⁶⁸⁸ Deze uitspraken kaderen binnen een lange haat-liefdeverhouding tussen het HVJEU en het Aarhusverdrag.⁶⁸⁹ Op nationaal niveau is het lastig om te onderzoeken hoe dit recht invulling krijgt in de procedure voor de toelating van gewasbeschermingsmiddelen. Een Franse uitspraak, die tot de de toelating voor het product Roundup Pro 360 (of “Typhon”) vernietigt, wijst op een onproblematische toegang tot de rechter in Frankrijk.⁶⁹⁰ Wat België betreft, zijn geen vonnissen of arresten gevonden waarin een gewasbeschermingsmiddelvergunning aangevochten is. Er kan dus geen uitspraak gedaan worden over een mogelijke schending van dit procedureel recht.

§2. Het recht op toegang tot informatie

Het recht op toegang tot milieugerelateerde informatie moet burgers in staat stellen om de risico's in te schatten van een milieuschadelijke activiteit voor hun omgeving en hun gezondheid.⁶⁹¹ Er wordt een onderscheid gemaakt tussen informatie waar actief naar wordt verzocht (de *passieve* openbaarheid)⁶⁹² en informatie die spontaan moet worden verstrekt door de Staat (de *actieve* openbaarheid).⁶⁹³ Verder dient een onderscheid gemaakt te worden tussen deze openbaarheid in de Europese procedure en in de nationale procedure.⁶⁹⁴

---

⁶⁸⁷ Gerecht van de EU, *Brussels Hoofdstedelijk Gewest v. Europese Commissie*, 28 februari 2019, T-178/18, ECLI:EU:T:2019:130, §49 en 78, bevestigd door het HVJEU in beroep in HVJEU, *Brussels Hoofdstedelijk Gewest v. Europese Commissie*, 3 december 2020, C-352/19 P, ECLI:EU:C:2020:978, §67.

⁶⁸⁸ Gerecht van de EU, *Brussels Hoofdstedelijk Gewest v. Europese Commissie*, 28 februari 2019, T-178/18, ECLI:EU:T:2019:130, §31-37, bevestigd door het HVJEU in beroep in HVJEU, *Brussels Hoofdstedelijk Gewest v. Europese Commissie*, 3 december 2020, C-352/19 P, ECLI:EU:C:2020:978, §22-29.

⁶⁸⁹ Volgens het Aarhus-comité druisen de gangbare ontvankelijkheidsregels voor individuen en NGO's voor het HVJEU in tegen het recht op toegang tot de rechter (Verenigde Naties, Nalevingscomité van het Aarhusverdrag, *Bevindingen en aanbevelingen van het nalevingscomité met betrekking tot mededeling ACC/C/2008/32 (deel I) over de naleving door de Europese Unie*, 2011; Verenigde Naties, Nalevingscomité van het Aarhusverdrag, *Bevindingen en aanbevelingen van het nalevingscomité met betrekking tot mededeling ACC/C/2008/32 (deel II) over de naleving door de Europese Unie*, 2017). Het HVJEU probeert dit ondertussen tegemoet te komen door toepassing van Art. 9 door de nationale rechters in milieuzaken aan te moedigen (HVJEU, *Lesoochranárske zoskupenie VLK v. Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky*, C-240/09, 8 maart 2011, EU:C:2011:125, §§ 47 en 48; HVJEU, *Edwards and Pallikaropoulos v. Environment Agency et al.*, C-260/11, 11 april 2013, EU:C:2013:221, §§ 30 en 35) en door de ontvankelijkheidsregels een soepele invulling te geven (HVJEU, *ClientEarth v. The Secretary of State for the Environment, Food and Rural Affairs*, C-404/13, 19 november 2014, EU:C:2014:2382). In voormelde zaken waarin de Europese beslissingen omtrent glyfosaat aangevochten worden, prevaleert een strenge visie.

⁶⁹⁰ Bestuursrechtbank van Lyon (6de kamer), 15 januari 2019, nr. 1704067. De toelating schendt volgens de rechtbank het voorzorgsbeginsel zoals het in Art. 5 van de Franse *Charte de l'environnement* is verankerd (Loi constitutionnelle n° 2005-205 du 1 mars 2005 relative à la Charte de l'environnement, Art. 2).

⁶⁹¹ Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Guerra en andere v. Italië*, 19 februari 1998, §60; Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Taşkın en andere v. Turkije*, 10 november 2004, §118.

⁶⁹² Verdrag van Aarhus, Art. 4. In de zaak *Tatar v. Roemenië* is de Roemeense staat bijvoorbeeld veroordeeld omdat het niet was ingegaan op de verzoeken om informatie van de verzoekers (Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Tătar v. Roemenië*, 27 januari 2009, §123).

⁶⁹³ Verdrag van Aarhus, Art. 5.

⁶⁹⁴ E. CHEVALIER, « L'accès aux informations environnementales des institutions de l'Union : une partition inachevée ? », *Aménagement-Environnement*, 2019, No. 2, p. 80 en 82.

De passieve openbaarheid is specifiek voor het glyfosaatvraagstuk bevestigd in het arrest *Anthony C. Tweedale v. EFSA* van het Gerecht van de EU.⁶⁹⁵ Het gerecht interpreteert dit recht zo dat het de toegang garandeert tot de wetenschappelijke studies die door de aanvrager (*in casu*: de *Glyphosate Task Force*)⁶⁹⁶ werden ingediend. Deze studies onderbouwen de beoordeling van de EFSA over de gevaarlijkheid van glyfosaat voor de menselijke gezondheid.⁶⁹⁷ De bescherming van de commerciële belangen van de aanvrager moet wijken voor het grotere belang die het publiek heeft bij de kennisname van deze studies.⁶⁹⁸ De (wetenschappelijke) informatie over de gevolgen van glyfosaat voor het milieu moet dus op grond van dit recht aangevraagd kunnen worden: “het publiek [dient] toegang te hebben tot de informatie die het in staat stelt na te gaan of de uitstoot correct is beoordeeld, en dient het in staat te worden gesteld redelijkerwijs te begrijpen hoe de bedoelde uitstoot het milieu negatief kan beïnvloeden”.⁶⁹⁹ *A fortiori* zou dit ook moeten gelden voor de informatie over de gevolgen voor het milieu van middelen die glyfosaat bevatten.

Er bestaat geen rechtspraak van het HVJEU die specifiek gaat over de actieve openbaarheid voor informatie over glyfosaat(producten). In de *SERAC*-uitspraak stelt de Afrikaanse Commissie dat de Staat “[should be] providing information to those communities exposed to hazardous materials and activities”.⁷⁰⁰ In de *Tatar v. Roemenië*-uitspraak is er sprake van een “informatieplicht” in hoofde van de Staat⁷⁰¹ wat betreft “de informatie die noodzakelijk [is] voor de verzoekende partijen om de risico’s in geval van defect in de fabriek voor zichzelf en hun naasten in te schatten”.⁷⁰²

De informatieverplichting wordt dus op twee manieren begrensd. De eerste begrenzing is dat er menselijke blootstelling moet zijn aan het gevaar dat voortvloeit uit milieuschadelijke activiteiten. De tweede begrenzing is dat de verplichting slechts geldt jegens de individuen die met dat gevaar worden geconfronteerd. Een van de richtlijnen die het Aarhusverdrag implementeert, biedt bijkomende duiding over de soort informatie die meegedeeld moet worden.⁷⁰³ Zo vermeldt het “milieueffectbeoordelingen en risicobeoordelingen”⁷⁰⁴ die verband houden met “de toestand van elementen van het milieu, zoals lucht en atmosfeer, water, bodem, land, landschap en

---

⁶⁹⁵ Gerecht van de EU, *Anthony C. Tweedale v. Europese Autoriteit voor voedselveiligheid*, T-716/14, 7 maart 2019, ECLI:EU:T:2019:141, §129.

⁶⁹⁶ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 85.

⁶⁹⁷ Gerecht van de EU, *Anthony C. Tweedale v. Europese Autoriteit voor voedselveiligheid*, T-716/14, 7 maart 2019, ECLI:EU:T:2019:141, §75 en §112-114.

⁶⁹⁸ Gerecht van de EU, *Anthony C. Tweedale v. Europese Autoriteit voor voedselveiligheid*, T-716/14, 7 maart 2019, ECLI:EU:T:2019:141, §127-128.

⁶⁹⁹ Gerecht van de EU, *Anthony C. Tweedale v. Europese Autoriteit voor voedselveiligheid*, T-716/14, 7 maart 2019, ECLI:EU:T:2019:141, §91; HVJEU, *Europese Commissie v. Stichting Greenpeace Nederland en PAN Europe*, 23 november 2016, C-673/13 P, ECLI:EU:C:2016:889, §80.

⁷⁰⁰ *SERAC v. Nigeria* zaak, §53.

⁷⁰¹ Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Tătar v. Roemenië*, 27 januari 2009, §124 (eigen vertaling).

⁷⁰² Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Tătar v. Roemenië*, 27 januari 2009, §60 (eigen vertaling van: « [les] informations essentielles qui (...) auraient permis [aux parties requérantes] d'évaluer les risques pouvant résulter pour elles et leurs proches (...) [liés] au danger en cas d'accident dans l'enceinte de l'usine »).

⁷⁰³ Richtlijn (EG) nr. 2003/4 van het Europees Parlement en de Raad van 28 januari 2003 inzake de toegang van het publiek tot milieu-informatie en tot intrekking van Richtlijn 90/313/EEG van de Raad, *P.B.E.U.*, L 41/26, 14 februari 2003 (hierna: Aarhusrichtlijn).

⁷⁰⁴ Aarhusrichtlijn, Art. 7(2)(g).

natuurgebieden (...), biologische diversiteit en haar componenten (...), en de interactie tussen deze elementen".⁷⁰⁵

§3. Het recht op participatie

Het recht op betrekking in besluitvorming in milieuzaken houdt in dat het publiek commentaar, meningen of bedenkingen kan meedelen voordat de beslissing wordt genomen.⁷⁰⁶ Dit veronderstelt een goede informatieverstrekking in hoofde van de Staat: het publiek moet over voldoende informatie beschikken om inzicht te verkrijgen in het besluitvormingsproces.⁷⁰⁷ Met deze *input* moet rekening worden gehouden.⁷⁰⁸ Dit moet duidelijk zijn uit de motivering van de beslissing.⁷⁰⁹ Het Aarhusverdrag schrijft een dergelijk participatierecht voor voor de constructie van fabrieken die gewasbeschermingsmiddelen produceren.⁷¹⁰ Een dergelijke inspraakmogelijkheid wordt niet expliciet vermeld voor de toelating van het gebruik van deze middelen in de landbouw.

Het is moeilijk om uit te maken of Verordening nr. 1107/2009 in een dergelijke inspraak van het betrokken publiek voorziet. In het kader van de toelating van de werkzame stof, bepaalt Art. 12 dat de "[EFSA] gedurende een periode van zestig dagen gelegenheid [geeft] voor het indienen van schriftelijke opmerkingen".⁷¹¹ Wie deze schriftelijke opmerkingen mag indienen, wordt niet gespecificeerd. Er bestaat geen gelijkaardige formule voor de toelating van het gewasbeschermingsmiddel.⁷¹²

§4. Toepassing op het juridisch kader rond glyfosaat

Concreet zouden deze drie rechten vertaald kunnen worden naar de volgende regels voor het Europese en nationale kader rond glyfosaat.

Het recht op toegang tot de rechter in milieugerelateerde zaken vereist dat de toelating van deze middelen aangevochten moet kunnen worden voor de rechter.⁷¹³ Hier moet een onderscheid gemaakt worden tussen de toegang tot de rechter om te ageren tegen de beslissing om glyfosaat toe te laten enerzijds,⁷¹⁴ en de toegang tot de rechter om te ageren tegen de beslissing om een gewasbeschermingsmiddel toe te laten, anderzijds.⁷¹⁵

In het kader van de glyfosaatsaga komen twee beperkingen op de toegang tot de Europese rechter op de voorgrond. Ten eerste is de herzieningsprocedure van een beslissing van de Europese

---

⁷⁰⁵ Aarhusrichtlijn, Art. 2(1)(a).

⁷⁰⁶ Verdrag van Aarhus, Art. 6(7).

⁷⁰⁷ Verdrag van Aarhus, Art. 6(6).

⁷⁰⁸ Verdrag van Aarhus, Art. 6(8).

⁷⁰⁹ Verdrag van Aarhus, Art. 6(9).

⁷¹⁰ Verdrag van Aarhus, Art. 6(1) en Bijlage I, punt 4, d.

⁷¹¹ Verordening nr. 1107/2009, Art. 12(1), lid 3.

⁷¹² Verordening nr. 1107/2009, Art. 33-39.

⁷¹³ Verdrag van Aarhus, Art. 9.

⁷¹⁴ Verordening nr. 1107/2009, Art. 7 en volgende.

⁷¹⁵ Verordening nr. 1107/2009, Art. 28 en volgende.

Commissie enkel toegankelijk voor maatregelen van individuele strekking.⁷¹⁶ Een voorstel om de Europese Commissie wil dit hervormen.⁷¹⁷ De toegang tot de rechter wordt ten tweede beperkt door de vereiste van rechtstreekse geraaktheid bij een vernietigingsvordering van secundair EU-recht.⁷¹⁸ Een wijziging van Art. 263 VWEU is noodzakelijk om deze voorwaarde te versoepelen.⁷¹⁹ Wat de tweede hypothese betreft, zijn er geen elementen die erop wijzen dat de toegang tot de rechter problematisch is.

Het recht op toegang tot informatie over milieu- en gezondheidsrisico's omvat twee regels. De eerste regel is dat private partijen recht hebben om deze informatie aan te vragen en te verkrijgen.⁷²⁰ Het juridische kader vervult deze voorwaarde.⁷²¹ De tweede regel is dat de Staat ook in zekere mate actief aan informatieverspreiding moet doen. Deze informatieverspreiding moet het volgende doel nastreven: personen die rond landbouwgebieden wonen, moeten goed op de hoogte (kunnen) zijn van de effecten van glyfosaatproducten op hun gezondheid en hun (natuurlijke) omgeving.⁷²² Er is in een bekendmakingsverplichting voorzien door Verordening 1107/2009 voor de toelating van de werkzame stof.⁷²³ Voor de nationale toelating van gewasbeschermingsmiddelen moeten de Verordening en het Belgische recht samengenomen worden.⁷²⁴

Onder de huidige interpretatie van het recht op participatie, bestaat er geen verplichting om in een inzage in of deelname aan het besluitvormingsproces mogelijk te maken voor de toelating van gewasbeschermingsmiddelen.⁷²⁵ De vraag is of een dergelijke betrekking van de burger bij deze

---

⁷¹⁶ Verordening (EG) nr. 1367/2006 van het Europees Parlement en de Raad van 6 september 2006 betreffende de toepassing van de bepalingen van het Verdrag van Aarhus betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden op de communautaire instellingen en organen, *P.B.E.U.*, L 264/13, 25 september 2006, Art. 2 en 10. Dit was het probleem in de *Mellifera*-zaak.

⁷¹⁷ Europese Commissie, Voorstel voor een Verordening van het Europees Parlement en de Raad tot wijziging van Verordening (EG) nr. 1367/2006 van het Europees Parlement en de Raad van 6 september 2006 betreffende de toepassing van de bepalingen van het Verdrag van Aarhus betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden op de communautaire instellingen en organen, COM(2020) 642, 2020.

⁷¹⁸ VWEU, Art. 263(4). Dit was het probleem in de zaak waarin het Brussels Hoofdstedelijk Gewest de laatste toelating van glyfosaat aanvocht.

⁷¹⁹V. KING, "Challenges of implementing environmental law in the European Union : The (non)compliance of the European Union with the third pillar of the UNECE Aarhus Convention", *Juridische Meesterwerken VUB 2017-2018*, 2020, Brussel, Intersentia, p. 190. Een wijziging of een schrapping van deze voorwaarde door een instrument van secundair recht, zoals Verordening nr. 1107/2009, zou een miskennis van de Europese hiërarchie der normen uitmaken.

⁷²⁰ Gerecht van de EU, *Anthony C. Tweedale v. Europese Autoriteit voor voedselveiligheid*, T-716/14, 7 maart 2019, ECLI:EU:T:2019:141, §129.

⁷²¹ Aarhusrichtlijn, Art. 3 (voor de lidstaten), Verordening (EG) nr. 1049/2001 van het Europees Parlement en de Raad van 30 mei 2001 inzake de toegang van het publiek tot documenten van het Europees Parlement, de Raad en de Commissie, *P.B.E.U.*, L 145/43, 31 mei 2001 (voor de Europese instellingen).

⁷²² Zie, *mutatis mutandis*, Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Tătar v. Roemenië*, 27 januari 2009, §60.

⁷²³ Verordening nr. 1107/2009, Art. 10 (eerste toelatingsaanvraag van de werkzame stof) en Art. 16 (aanvraag voor de hernieuwing van de toelating). Zie ook Verordening nr. 1107/2009, Art. 12(1), lid 2.

⁷²⁴ Verordening nr. 1107/2009, Art. 57(1), a)-f); KB van 28 februari 1994, Art. 37.

⁷²⁵ Verdrag van Aarhus, Art. 6(1) en Bijlage I, punt 4, d (*a contrario*).

toelating noodzakelijk dan wel wenselijk is. Twee argumenten bepleiten een inspraakmogelijkheid voor de burger in de toelatingsprocedure van glyfosaat en glyfosaatmiddelen.⁷²⁶

Ten eerste is het recht van toepassing op de beslissing over de vestiging van een fabriek die gewasbeschermingsmiddelen produceert.⁷²⁷ Indien in dat geval een risico wordt erkend voor de omwonende bevolking, kan *per analogiam* geargumenteed worden dat een gelijkaardig risico zich voordoet wanneer deze stoffen worden gebruikt in de nabijheid van woonzones. Ten tweede is er de doctrine van “*practical and effective rights*” van het EHRM.⁷²⁸ Wat heb je immers aan een recht op toegang tot milieugerelateerde informatie indien je geen invloed kan hebben op het beslissingsproces in milieugerelateerde kwesties?⁷²⁹

Dit moet getemperd worden door twee praktische overwegingen. Ten eerste vereist de deelname aan het debat vertrouwdschap met wetenschappelijk onderzoek.⁷³⁰ Ten tweede kenmerkt het publieke debat over gewasbeschermingsmiddelen zich door een hoge emotionele geladenheid.⁷³¹

Afdeling 3. Conclusie

In dit hoofdstuk is het huidige Europese en Belgische gewasbeschermingsbeleid getoetst aan het recht op een gezond leefmilieu. In de eerste afdeling is onderzoek gedaan naar de bescherming die door het recht op een gezond leefmilieu wordt geboden. Er is een onderscheid gemaakt tussen het recht zoals het in de Belgische grondwet is ingeschreven en het recht zoals het ingevuld wordt in het internationaal recht. Er is vastgesteld dat het recht op een gezond leefmilieu weinig “kracht” krijgt in het Belgische recht. Op de procedurele rechten na, omvat dit recht enkel een *standstill*-beginsel. Dit betekent dat de Belgische overheid geen substantiële verlaging van het milieubeschermingsniveau mag doorvoeren. Van een dergelijke verlaging is *in casu* geen sprake.

Er is vervolgens gekeken naar de invulling van dit recht als een onderdeel van andere rechten (het recht op leven, het recht op gezondheid en het recht op privacy) en als autonoom recht. In al deze gevallen is het uitgangspunt geweest dat de vordering ingesteld wordt door een persoon die rond met glyfosaatproducten besproeide landbouwzones woont. Hierbij was de conclusie dat glyfosaatschade geen schending was van het *substantieve* recht op een gezond leefmilieu van zo'n persoon.

Een analyse in het licht van de *procedurele* waarborgen onder het recht op een gezond leefmilieu, biedt echter interessante inzichten. Uit dit onderzoek blijkt dat het recht op een gezond leefmilieu “procedurele vraagtekens” doet rijzen bij het juridisch kader rond glyfosaat en glyfosaatmiddelen, zeker wat betreft de toegang tot de Europese rechter en het recht van het publiek om bij de toelatingsprocedure van glyfosaatproducten betrokken te worden.

---

⁷²⁶ Ondersteuning voor dit argument kan gevonden worden in de zaak Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Guerra en andere v. Italië*, 19 februari 1998.

⁷²⁷ Verdrag van Aarhus, Art. 6(1) en Bijlage I, punt 4, d.

⁷²⁸ A. MOWBRAY, “The Creativity of the European Court of Human Rights”, *Human Rights Law Review*, 2005, vol. 5, No. 1, p. 72.

⁷²⁹ Zie, in die richting, Gerecht van de EU, *Anthony C. Tweedale v. Europese Autoriteit voor voedselveiligheid*, T-716/14, 7 maart 2019, ECLI:EU:T:2019:141, §91.

⁷³⁰ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 47.

⁷³¹ M. MORVILLO, *op. cit.*, p. 422.

Hoofdstuk 4. *De lege ferenda?* Glyfosaatschade door de roze bril van de “*rights of nature*”

Wanneer beroep wordt gedaan op het gemeen aansprakelijkheidsrecht of op het recht der mensenrechten, kan er geen afstand gedaan worden van een antropocentrische benadering van glyfosaatschade. Daarom wordt stilgestaan bij de theorie van de “*Rights of nature*”.⁷³² Deze theorie is één van de pogingen om het recht heruit te vinden ten voordele van een betere bescherming van het milieu.⁷³³ In deze trend introduceren andere theorieën concepten zoals de “*duties of men to nature*”,⁷³⁴ de juridische erkenning van “*planetary boundaries*”⁷³⁵ of nog ecologische duurzaamheid als grondnorm van het recht.⁷³⁶ Er is gekozen voor de benadering van de “*rights of nature*”-theorie omdat deze theorie nu weerklank heeft gevonden in nationale rechtsstelsels.⁷³⁷

In deze thesis wordt dit conceptueel kader gehanteerd om te reflecteren over hoe het recht *ex post* milieuschade opvangt. Het is de bedoeling de lezer aan te zetten tot kritische reflectie. In wat volgt, worden eerst de krachtlijnen van deze theorie uit de doeken gedaan (Afdeling 1). Vervolgens wordt nagegaan hoe deze theorie de burgerrechtelijke en de mensenrechtelijke benaderingen mogelijk zou kunnen beïnvloeden (Afdeling 2) en wat dit concreet betekent voor het glyfosaatvraagstuk (Afdeling 3). In de laatste afdeling worden de conclusies hieruit getrokken (Afdeling 4).

Afdeling 1. Over de rechten van de natuur

De doctrine van de “*rights of nature*” vindt haar oorsprong in een artikel van milieurechtgeleerde Christopher D. Stone gepubliceerd in de jaren '70.⁷³⁸ Deze theorie verkent de mogelijkheid om rechten aan de natuur of aan natuurlijke entiteiten toe te kennen. Deze toekenning is gegrond op de inherente waarde van de natuur en van ecosystemen.⁷³⁹ De invoering van zulke rechten wordt veelal voorgesteld als een paradigmaverschuiving.⁷⁴⁰

---

⁷³² Deze theorie zal ook onder haar Nederlandstalige naam voorkomen: rechten van de natuur (H. SCHOUKENS, “Het toekennen van rechten aan de natuur: had Darwin dan toch gelijk?”, *Tijdschrift voor Milieurecht*, 2020, No. 2, p. 125). De termen “milieu” en “natuur” worden als synoniemen gehanteerd. Het gaat om “alles op aarde wat niet door de mens is gemaakt” (Website van het Van Dale Woordenboek, *Betekenis 'natuur', beschikbaar op: <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/natuur>*).

⁷³³ A.L. TABIOS HILLEBRECHT, “Disrobing rights: the privilege of being human in the rights of nature discourse”, *RCC Perspectives*, Vol. 6: *Can nature have rights? Legal and political insights*, 2017, p. 16.

⁷³⁴ A. JHA en A. GHOSH, *op. cit.*, p. 25-27.

⁷³⁵ K. BOSSELMAN, *op. cit.*, p. 48.

⁷³⁶ A. JOHANNSDOTTIR, *The significance of the default : A study in environmental law methodology with emphasis on ecological sustainability and international biodiversity law*, 2009, Uppsala, Edita Västra Aros, p. 205.

⁷³⁷ H. SCHOUKENS, “Rights of Nature in the European Union...”, *op. cit.*, p. 207.

⁷³⁸ H. SCHOUKENS, “Rights of Nature in the European Union...”, *ibidem*, p. 206; A. JHA en A. GHOSH, *op. cit.*, p. 11.

⁷³⁹ H. SCHOUKENS, “Rights of Nature in the European Union...”, *ibidem*, p. 208.

⁷⁴⁰ H. SCHOUKENS, “Rights of Nature in the European Union...”, *ibidem*, p. 213; S. EMMENEGGER en A. TSCHENTSCHER, *op. cit.*, p. 568; J. BETAÏLLE, “Rights of nature: why it might not save the entire world?”, *Journal for European Environmental & Planning Law*, 2019, vol. 16, No. 1, p. 36.

In de toepassingen van deze theorie, kunnen twee strekkingen onderscheiden worden. Enerzijds is er de strekking die de natuur de hoedanigheid van rechtssubject toekent. Deze toekenning van rechtspersoonlijkheid aan de natuur impliceert dat de natuur in rechte kan optreden, door middel van een vertegenwoordiger. Hierbij wordt alom een parallel gemaakt met de vertegenwoordiging in rechte van publiek- of privaatrechtelijke rechtspersonen en van rechtsonbekwamen.⁷⁴¹

Er bestaan voorbeelden van *ad hoc* toekenning van rechtspersoonlijkheid aan natuurlijke entiteiten. Deze toekenning is soms het gevolg van een wet, zoals voor de rivier Whanganui in Nieuw-Zeeland⁷⁴² en het natuurgebied Te Urewera.⁷⁴³ Het is ook soms het gevolg van een rechterlijke uitspraak, zoals voor de rivieren Ganges en Yamuna in India⁷⁴⁴ en de rivier Atrato in Colombia.⁷⁴⁵ Typisch is hier ten eerste dat het milieu⁷⁴⁶ of het milieubestanddeel⁷⁴⁷ alle attributen van het rechtssubject worden toegekend. Juridisch wordt het op gelijke voet behandeld met natuurlijke – en rechtspersonen.⁷⁴⁸ Ten tweede worden deze scenario's ook gekenmerkt door de specifieke aanwijzing van een of meer organen die gelast zijn met de vertegenwoordiging van het milieu of van het milieubestanddeel in rechte.⁷⁴⁹

Anderzijds is er de strekking die de natuur fundamentele rechten toekent. Er bestaat verdeeldheid over de exacte inhoud van deze rechten.⁷⁵⁰ Het hoeft immers geen betoog dat de traditionele mensenrechten niet zomaar getransponeerd kunnen worden op de natuur.⁷⁵¹ Algemeen wordt daarom aangenomen dat het gaat om *sui generis* rechten.⁷⁵² De inhoud van deze rechten moet gemodelleerd worden naar de bescherming die de natuur nodig heeft. In dat opzicht vindt men bijvoorbeeld in de rechtsleer het voorstel van Emmenegger en Tschentscher. Zij identificeren twee rechten van de natuur, namelijk een bestaansrecht (als plant- of diersoort, of als individualiteit)⁷⁵³ en een recht op bescherming tegen onnodig leed.⁷⁵⁴

---

⁷⁴¹ C. STONE, "Should trees have standing? Towards legal rights for natural objects", *Southern California Law Review*, 1972, No. 45, p. 450-475; S. EMMENEGGER en A. TSCHENTSCHER, *ibidem*, p. 586; A. CARETTE, *op. cit.*, p. 102.

⁷⁴² Te Awa Tupua (Whanganui River Claims Settlement) Act 2017, Art. 14.

⁷⁴³ Te Urewera Act 2014, Art. 11.

⁷⁴⁴ High Court of Uttarakhand, *Mohd Salim v. State of Uttarakhand & others*, 20 maart 2017.

⁷⁴⁵ Grondwettelijk hof van Colombia, *Sentencia* T-622/16, 10 november 2016.

⁷⁴⁶ Een voorbeeld van deze hypothese is de toekenning van rechtspersoonlijkheid aan een volledig gebied, namelijk het Te Urewera-gebied (Te Urewera Act 2014).

⁷⁴⁷ Voorbeelden hiervan zijn de toekenningen van rechtspersoonlijkheid aan rivieren (Te Awa Tupua (Whanganui River Claims Settlement) Act 2017; High Court of Uttarakhand, *Mohd Salim v. State of Uttarakhand & others*, 20 maart 2017 ; Grondwettelijk hof van Colombia, *Sentencia* T-622/16, 10 november 2016).

⁷⁴⁸ Zie bijvoorbeeld Te Urewera Act 2014, Art 11(1).

⁷⁴⁹ Voor de Te Urewera, is dit het Te Urewera Board (Te Urewera Act 2014, Art. 11(2)), voor de rivier Whanganui is dit de Te Pou Tupua (Te Awa Tupua (Whanganui River Claims Settlement) Act 2017, Art. 18(2) en Art. 20(2)). Voor de rivieren Ganges en Yamuna is dit de advocaat-generaal van Uttarakhand (High Court of Uttarakhand, *Mohd Salim v. State of Uttarakhand & others*, 20 maart 2017, §20).

⁷⁵⁰ A. JHA en A. GHOSH, *op. cit.*, p. 24.

⁷⁵¹ S. EMMENEGGER en A. TSCHENTSCHER, *op. cit.*, p. 581; A. JHA en A. GHOSH, *ibidem*, p. 12.

⁷⁵² A.L. TABIOS HILLEBRECHT, *op. cit.*, p. 16.

⁷⁵³ S. EMMENEGGER en A. TSCHENTSCHER, *op. cit.*, p. 581.

⁷⁵⁴ S. EMMENEGGER en A. TSCHENTSCHER, *ibidem*, p. 582.

Ex legem kunnen ook de rechten van de natuur in de Ecuadoraanse Grondwet aangehaald worden.⁷⁵⁵ Deze grondwet bepaalt dat de natuur naast een recht op bestaan ook een recht op behoud en een recht op herstel heeft.⁷⁵⁶ Ook in internationale *soft law* wordt de inhoud van deze rechten gesuggereerd. Een recht op bestaan, een recht op bescherming en een recht op respect kunnen bijvoorbeeld uit het Wereldhandvest voor de Natuur worden afgeleid.⁷⁵⁷

Deze erkenning van de rechten van de natuur verschilt van de voorgaande hypothese (*ad hoc* toekenning van rechtspersoonlijkheid) op twee manieren. Ten eerste wordt de natuur niet expliciet de hoedanigheid van rechtssubject toegekend. Het heeft de status van “houder van rechten”.⁷⁵⁸ In tegenstelling tot het rechtssubject, heeft de houder van rechten geen plichten. Er kan niet *tegen* de houder van rechten geageerd worden. Deze status wordt daarom als onderscheiden van het gangbare rechtssubjectstatus gezien.⁷⁵⁹ Ten tweede wordt aan “iedereen” de mogelijkheid gegeven om de rechten van de natuur in rechte te verdedigen.⁷⁶⁰ Daar waar de eerste strekking specifieke instanties met de bescherming van milieubelangen belast, is hier het uitgangspunt dat elke rechtssubject belang heeft bij de bescherming van deze belangen.

Afdeling 2. Toetsing van burgerrechtelijke en mensenrechtelijke concepten aan de rechten van de natuur

Zowel de civielrechtelijke - als de mensenrechtenbenadering vertonen een antropocentrische focus (A). De vraag is of de toekenning van rechten aan de natuur hier verandering in zou kunnen brengen. In welke mate kan de focus verlegd worden naar milieubelangen (B)? En in welke mate kan afstand gedaan worden van het juridische antropocentrisme (C)?

A. Menselijk(e) belang(en) als uitgangspunt

Verschillende auteurs argumenteren dat het recht onverzoenbaar is met een ecologisch ideaal.⁷⁶¹ De structuur van het recht is zo dat het inherent ontoereikend is om de natuur te beschermen.⁷⁶²

---

⁷⁵⁵ Deze theorie behoort vandaag immers niet meer volledig tot de wereld der ideeën. Naast Ecuador, is deze theorie ook omgezet in *hard law* in Bolivia (H. SCHOUKENS, “Rights of Nature in the European Union...”, *op. cit.*, p. 208; J.I. COLON-RIOS, “On the theory and practice of the rights of nature”, *The search for environmental justice*, P. Martin, S. Z. Bigdeli, T. Daya-Winterbottom, W. du Plessis en A. Kennedy (ed.), 2015, Northampton, Edward Elgar Publishing, p. 125-126).

⁷⁵⁶ Grondwet van Ecuador van 2008, Art. 71 en 72.

⁷⁵⁷ S. EMMENEGGER en A. TSCHENTSCHER, *op. cit.*, p. 560; Wereldhandvest voor de Natuur (A/RES/37/7), aangenomen op 28 oktober 1982, te New York, Deel 1.

⁷⁵⁸ JHA en A. GHOSH, *op. cit.*, p. 15 en 16.

⁷⁵⁹ JHA en A. GHOSH, *ibidem*, p. 15.

⁷⁶⁰ Grondwet van Ecuador van 2008, Art. 71, lid 2.

⁷⁶¹ D. L. SHELTON, “Environmental rights”, *People’s rights*, P. Alston (ed.), 2001, Oxford, Oxford University Press, p. 187; P.D. BURDON, “Environmental human rights: a constructive critique”, *Research handbook on human rights and the environment*, A. Gear en L.J. Kotzé (ed.), 2015, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, p. 67 en 68; A.L. TABIOS HILLEBRECHT, *op. cit.*, p. 15; J. BETAÏLLE, *op. cit.*, p. 2 en 4.

⁷⁶² Zie o.a. S. COYLE, “Property rights, environmental justice and worldly order: lessons from natural law”, *Research handbook on human rights and the environment*, A. Gear en L.J. Kotzé (ed.), 2015, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, p. 73 en 77.

Het is immers ontwikkeld om menselijke belangen te dienen.⁷⁶³ Deze juridische focus op menselijke belangen komt tot uiting wanneer het glyfosaatvraagstuk getoetst wordt aan burgerrechtelijke en mensenrechtelijke begrippen. De focus op de mens heeft twee gevolgen.

Het eerste gevolg is dat het aanvoeren van zuivere milieuschade onvoldoende is om in rechte te kunnen ageren. Er moet altijd een menselijk aanknopingspunt zijn.⁷⁶⁴ Het tweede gevolg is dat enkel een beperkt deel van de milieuschade in rekening wordt genomen (i.e. de milieugevolgen die het menselijk welzijn in het gedrang brengen).⁷⁶⁵ Daartegenover staat wel dat de schade onder deze lens eenvoudiger te omschrijven en te begroten is.⁷⁶⁶

B. Kan het “rights of nature”-paradigma de nadruk verleggen naar milieubelangen?

Indien de natuur als rechtssubject wordt beschouwd, dient een belang in hoofde van een individu of van een rechtspersoon niet meer te worden bewezen. Er moet bewijs zijn dat de natuur belang heeft bij het voorkomen of herstellen van milieuschade. In de hypothese dat milieuschade per definitie “eigen schade” van de natuur is, komt de theorie van de “rights of nature” de ontvankelijkheid van een vordering jegens milieuschade dus ten goede.

Het verschil in titularis van het vorderingsrecht heeft ook een andere omschrijving van de schade tot gevolg. De milieuschade wordt in zijn volledige omvang in rekening genomen.⁷⁶⁷ De theorie van “rights of nature” herdefinieert dus de schade die in aanmerking komt.

Naast deze specifieke uitwerkingen van de toekenning van rechtspersoonlijkheid of van fundamentele rechten aan de natuur, wordt in de literatuur ook de symbolische waarde van deze toekenning onderstreept. Zij kan immers aangewend worden als een juridisch relevant argument voor de eerbiediging en de bescherming van de natuur.⁷⁶⁸

De toekenning van rechtspersoonlijkheid aan de natuur kan voor een herdefiniëring van de algemene zorgvuldigheidsnorm zorgen. Waar de algemene zorgvuldigheidsnorm vandaag vooral in het licht van schade aan derden (zijnde natuurlijke – of rechtspersonen) wordt ingevuld, zou schade aan het milieu ook in rekening moeten worden genomen (cf. *infra*, Afdeling 3, §1).

Vanuit een mensenrechtenlogica kunnen de rechten van de natuur ervoor zorgen dat balansredeneringen (welk recht moet in een conflict tussen meerdere rechten voorrang krijgen? Is er wel of niet een schending van een recht aan de orde?) tot een ander resultaat uitkomen dan het

---

⁷⁶³ S. COYLE, *ibidem*, p. 73 en 77.

⁷⁶⁴ S. STIJNS, *op. cit.*, p. 101; E. ALVAREZ-ALMAR, *op. cit.*, p. 73. Cf. *supra* (Deel 2, Hoofdstuk 2, Afdeling 1).

⁷⁶⁵ S. GLAZEBROOK, *op. cit.*, p.87; S. EMMENEGGER en A. TSCHENTSCHER, *op. cit.*, p. 549 en 561.

⁷⁶⁶ Aan menselijke schade, voor zover het gaat om schade aan het vermogen of de gezondheid van de mens, kan makkelijk een monetaire waardebeoordeling geplakt worden. Het kan gaan over de waardevermindering van een goed, of de vergoeding van gemaakte kosten. Om zuivere milieuschade te waarderen, moet ofwel met een hypothetische markt gewerkt worden (A. CARETTE, *op. cit.*, p. 87), ofwel met forfaitaire waarden gewerkt worden (R. SLABBINCK, *op. cit.*, p. 27) of moet een waarde toegekend worden aan ecosysteemdiensten (R. SLABBINCK, *ibidem*, p. 27) (cf. *supra*, Deel 2, Hoofdstuk 2, Afdeling 3).

⁷⁶⁷ De schade die in aanmerking komt, wordt bepaald door het belang die de eisende partij kan doen gelden (S. STIJNS, *op. cit.*, p. 100-101).

⁷⁶⁸ S. EMMENEGGER en A. TSCHENTSCHER, *op. cit.*, p. 574.

resultaat dat op grond van bestaande mensenrechten bekomen zou worden.⁷⁶⁹ De invloed van de rechten van de natuur op de burgerrechtelijke en mensenrechtelijke benadering van glyfosaatschade komt in de volgende afdeling uitgebreider aan bod.

C. Kan het “rights of nature”-paradigma komaf maken met het antropocentrisme?

Deze voordelen worden in de literatuur genuanceerd door twee kritiekpunten. Het eerste kritiekpunt betreft de nood aan een “menselijke tussenschakel” voor de afdwinging van de rechten van de natuur.⁷⁷⁰ Het risico zou zijn dat de belangen van de natuur uiteindelijk enkel aangevoerd worden wanneer het de mens goed uitkomt.⁷⁷¹ Het is immers de mens is die de selectie kan maken tussen de belangen van de natuur die een rechtszaak waard zijn.⁷⁷² Het *de facto* resultaat komt dan neer op de bescherming van de natuur waar deze een instrumentele waarde heeft voor de mens, tegen de *ratio legis* van de rechten van de natuur in.⁷⁷³

Het tweede kritiekpunt is dat de invoering van zulke rechten geenszins garandeert dat er in een balansoefening voorrang gegeven wordt aan de natuur.⁷⁷⁴ Jha en Ghosh argumenteren dat de opname van deze rechten in de redenering, ertoe zou kunnen leiden dat schade aan de natuur wordt goedgepraat: “*once nature is given a “voice” in the Court, and its rights are denied by the courts in the interest of human needs, there is a legitimisation of such a denial of nature’s rights, and thus, protection of the environment takes a backseat*”.⁷⁷⁵

Afdeling 3. Toepassing van de rechten van de natuur op het glyfosaatvraagstuk

Nu een overzicht is geschetst van de baten en de risico’s van een benadering waarin de natuur rechten wordt toegekend, dient te worden nagegaan of deze rechten de glyfosaatcasus voorhanden verder helpen. Er wordt gekeken naar de invloed van de rechten van de natuur op respectievelijk de invulling van de civielrechtelijke benadering (§1) en de mensenrechtelijke benadering (§2).

In de eerste afdeling van dit hoofdstuk werd een onderscheid gemaakt tussen twee vormen van implementeringen van de rechten van de natuur.

De eerste vorm is de specifieke toekenning van rechtspersoonlijkheid aan een of meer milieubestanddelen of natuurlijke entiteiten. Voor de burgerlijke aansprakelijkheid wordt geredeneerd vanuit het idee dat het milieu rechtspersoonlijkheid wordt toegekend, zoals de rechten van de natuur in deze strekking worden ingevuld.

---

⁷⁶⁹ S. EMMENEGGER en A. TSCHENTSCHER, *ibidem*, p. 584.

⁷⁷⁰ H. SCHOUKENS, “Rights of Nature in the European Union...”, *op. cit.*, p. 215.

⁷⁷¹ A.L. TABIOS HILLEBRECHT, *op. cit.*, p. 17 en 19-20.

⁷⁷² A.L. TABIOS HILLEBRECHT, *ibidem*, p. 17 en 19-20; J. BETAÏLLE, *op. cit.*, p. 48.

⁷⁷³ S. EMMENEGGER en A. TSCHENTSCHER, *op. cit.*, p. 574.

⁷⁷⁴ H. SCHOUKENS, “Rights of Nature in the European Union...”, *op. cit.*, p. 211.

⁷⁷⁵ A. JHA en A. GHOSH, *op. cit.*, p. 24. Dit moet volgens Boyd echter genuanceerd worden in het licht van recente trends in de rechtspraak. Er zouden (1) meer en meer rechtszaken zijn die verband houden met milieubescherming en (2) er zou een positieve evolutie te zien zijn in de ratio aan zaken waarin het milieu uiteindelijk voorrang krijgt (D.R. BOYD, *op. cit.*, p. 27-29).

De tweede vorm onderschrijft het ontwerp van specifieke fundamentele rechten voor de natuur. Voor de mensenrechtelijke benadering wordt de invloed van de rechten van de natuur gemeten door deze rechten voor te stellen als equivalenten van de mensenrechten. Er wordt gesteund op de rechten van de natuur zoals ze in de Ecuadoraanse rechtsorde zijn ingevoerd.⁷⁷⁶ Deze keuze is gebaseerd op het bestaan van nationale rechtspraak waarin deze rechten op concrete milieuschade worden toegepast.⁷⁷⁷

§1. Invloed van de rechten van de natuur op de burgerrechtelijke kwalificatie van glyfosaatschade

Eerst dient de ontvankelijkheid besproken worden. De toekenning van rechtspersoonlijkheid veronderstelt dat de natuur of het milieu de hoedanigheid van rechtssubject wordt verleend.⁷⁷⁸ Hierdoor is het bewijs van een belang bij de vordering niet meer een probleem. Het milieu heeft immers belang bij het herstel van milieuschade.⁷⁷⁹ De voorbeelden van de eerste strekking van toepassingen van de theorie van de “*rights of nature*” kenmerken zich door de toewijzing van een vertegenwoordigingsrol aan specifieke organen. In de Te Urewera Act, kreeg het Te Urewera Board deze functie toegewezen.⁷⁸⁰ Voor de rivier Whanganui en de rivieren Ganges en Yamuna waren dit respectievelijk de Te Pou Tupua⁷⁸¹ en de advocaat-generaal van Uttarakhand.⁷⁸² *In casu* zouden reeds bestaande instanties de rol van milieuvetegenwoordiger in rechte kunnen vervullen. Er kan gedacht worden aan het Vlaamse Departement Omgeving⁷⁸³ of de procureur-generaal.⁷⁸⁴ Het is niet duidelijk of deze vertegenwoordiging voor het milieu “in zijn globaliteit” zou kunnen gelden. De bestaande voorbeelden kenmerken zich immers door een nadrukkelijke specificering van het milieubestanddeel of het natuurgebied waarvan de belangen in rechte worden vertegenwoordigd. Indien wordt gewerkt met de vertegenwoordigingsbevoegdheid van het Departement Omgeving volgens de Richtlijn milieuaansprakelijkheid, is deze in principe beperkt door de enge definiëring van milieuschade.⁷⁸⁵ In die zin leunt dit toepassingsgebied aan bij het idee dat het te vertegenwoordigen milieu verstaan moet worden als specifieke milieubestanddelen. Deze nauwe definiëring is niet terug te vinden in de milieustakingswet.⁷⁸⁶ Wordt de procureur-

---

⁷⁷⁶ Grondwet van Ecuador, 2008, Art. 71 en 72.

⁷⁷⁷ Een voorbeeld is de uitspraak van het Provinciaal gerechtshof van Loja, in *Richard Frederick Wheeler en Eleanor Geer Huddle v. Gobierno Provincial de Loja*, 30 maart 2011, No. 11121-2011-0010.

⁷⁷⁸ A. JHA en A. GHOSH, *op. cit.*, p. 4.

⁷⁷⁹ S. EMMENEGGER en A. TSCHENTSCHER, *op. cit.*, p. 572.

⁷⁸⁰ Te Urewera Act 2014, Art. 11(2). Dit orgaan bestaat uit “6 members appointed by the trustees of Tūhoe Te Uru Taumatua” en “3 members appointed by the Minister (of Conservation)” (Te Urewera Act, Art. 21(2) en Art. 7).

⁷⁸¹ Te Awa Tupua (Whanganui River Claims Settlement) Act 2017, Art. 18(2) en 20(2).

⁷⁸² High Court of Uttarakhand, *Mohd Salim v. State of Uttarakhand & others*, 20 maart 2017, §20.

⁷⁸³ Dit is in Vlaanderen de bevoegde overheid voor het beslissen van herstelmaatregelen voor schade die binnen het toepassingsgebied van Richtlijn milieuaansprakelijkheid valt (A. CARETTE, *op. cit.*, p. 91).

⁷⁸⁴ De procureur-generaal is één van de bevoegde personen voor het instellen van een vordering onder de milieustakingswet. Voor andere bevoegden zie Milieustakingswet, Art. 1.

⁷⁸⁵ Zie Richtlijn milieuaansprakelijkheid, Art. 2(1).

⁷⁸⁶ Er wordt gesproken van “schade aan het leefmilieu” (Milieustakingswet, Art. 1, lid 2). Deze schade moet voortvloeien uit een “handeling, die een kennelijke inbreuk is of een ernstige dreiging vormt voor een inbreuk op één of meer bepalingen van wetten, decreten, ordonnanties, verordeningen of besluiten betreffende de bescherming van het leefmilieu” (Milieustakingswet, Art. 1, lid 1). Tegen welke milieuschade kan worden

generaal als vertegenwoordigingsorgaan gekozen, zou een vertegenwoordigingsfunctie voor het milieu in de globale zin kunnen gelden. Met dit onderscheid wordt in de rest van de denkoefening geen rekening meer gehouden.

Vervolgens moet nagegaan worden hoe het bestaan van deze rechten in hoofde van de natuur een invloed heeft op de concepten van fout (1), schade (2) en causaal verband (3).

Onder het concept van fout vallen zowel de overtreding van een specifieke rechtsnorm als de miskennis van de algemene zorgvuldigheidsnorm.⁷⁸⁷ De algemene zorgvuldigheidsnorm toetst het gedrag van de verweerder af aan hoe een normaal vooruitziende en zorgvuldige persoon zich in dezelfde omstandigheden zou (hebben) gedragen.⁷⁸⁸ Door ook rechten aan de natuur toe te kennen, wordt de kans op het toebrengen van schade aan een derde, zijnde een rechtssubject, verhoogd.

Het gedrag dat voordien niet tot een schadeclaim kon leiden (bijvoorbeeld, het besproeien van niet-toegeëigende milieubestanddelen, zoals een bos of een moeras met chemicaliën), valt nu wel onder het toepassingsgebied van het aansprakelijkheidsrecht (het bos of de moeras kan eigen schade aanvoeren). Dit leidt tot een herdefiniëring van de algemene zorgvuldigheidsnorm. De normaal vooruitziende en zorgvuldige persoon dient naast voorzienbare schade aan natuurlijke – en rechtspersonen ook voorzienbare schade aan het milieu te voorkomen of ten minste te beperken.⁷⁸⁹

In Hoofdstuk 2 is geargumenteed dat er elementen zijn die de stelling kunnen ondersteunen dat Bayer zich niet als een normaal vooruitziende en zorgvuldige producent van gewasbeschermingsmiddelen gedraagt (cf. *supra*, Deel 2, Hoofdstuk 2, Afdeling 2, A). Hierbij is vooral de nadruk gelegd op de kennis die het bedrijf heeft over de schadelijkheid van zijn product voor het milieu.⁷⁹⁰

Er is geponeerd dat een normaal zorgvuldige producent van gewasbeschermingsmiddelen met dezelfde kennis een andere commercialisatiestrategie zou hebben aangenomen. Afhankelijk van wat hypothetisch wordt voorgesteld als deze normaal zorgvuldige producent van gewasbeschermingsmiddelen, zal de fout anders geformuleerd worden. Ofwel bestaat de fout erin dat het product als onschadelijker wordt voorgesteld dan het werkelijk is. Ofwel bestaat de fout erin dat Bayer glyfosaatproducten (nog altijd) op de markt aanbiedt. De nieuwe zorgvuldigheidsnorm zou ertoe kunnen leiden dat de tweede kwalificatie van de fout verkozen wordt.

Onder het concept schade verstaat men de schade waarvoor men een eigen belang heeft bij het herstel ervan.⁷⁹¹ De toekenning van rechtspersoonlijkheid aan de natuur leidt er dus toe dat

---

opgetreden, wordt dus niet bepaald door een nadere specificering van het milieu, maar van de milieuschadelijke handelingen waartegen geageerd kan worden.

⁷⁸⁷ S. STIJNS, *op. cit.*, p. 40.

⁷⁸⁸ S. STIJNS, *ibidem*, p. 42.

⁷⁸⁹ Zie voor de invulling van de algemene zorgvuldigheidsnorm in het Belgische recht, S. STIJNS, *ibidem*, p. 42 en 43.

⁷⁹⁰ Cf. *supra*. In 2007 werd Monsanto in Frankrijk aangesproken op zijn misleidende reclame. De rechter stelde vast dat Monsanto kennis had van de ecotoxiciteit van zijn product en deze opzettelijk had verbloemd (Correctionele rechtbank van Lyon, *La société Monsanto Agriculture France en La société Scotts France SAS*, 26 januari 2007, No. 0077476).

⁷⁹¹ S. STIJNS, *op. cit.*, p. 101.

milieuschade in zijn volledige omvang in rekening wordt genomen.⁷⁹² Onder het huidige stelsel komt schade slechts voor herstel in aanmerking wanneer deze schade in verband kan worden gebracht met een menselijk belang.⁷⁹³ Er is dus een verruiming van wat als schade kwalificeert.

De laatste voorwaarde is het causaal verband.⁷⁹⁴ In Hoofdstuk 2 werd het bewijs van dit causaal verband opgesplitst in twee verschillende bewijzen (cf. *supra*, Deel 2, Hoofdstuk 2, Afdeling 2, C). Om te bewijzen dat milieuschade het gevolg is van een fout in hoofd van producent Bayer, moet ten eerste het bewijs geleverd worden van de schadelijkheid van Bayers glyfosaatproducten voor het milieu. Dit bewijs wordt bemoeilijkt door de specifieke kenmerken van chemische schade. Interacties met andere stoffen en een lange latentieperiode voordat de schade duidelijk wordt zijn twee voorbeelden van zulke kenmerken.⁷⁹⁵ De problemen die zich voordoen bij het bewijzen van causaliteit bij chemische schade, blijven bestaan.

Het causaal verband tussen de fout en de schade is moeilijker of makkelijker aan te tonen al naargelang de fout die weerhouden wordt. Wordt de fout gedefinieerd als de misleidende communicatie van het bedrijf over zijn product, dan dient aangetoond te worden dat de foutieve communicatie doorslaggevend is geweest voor de keuze van de landbouwers om met die producten te werken. Wordt de fout gedefinieerd als het aanbieden van glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen, dan is het bewijs van het causaal verband eenvoudiger. De motivering van landbouwers om glyfosaat als onkruidbestrijder te gebruiken moet dan niet onderzocht worden. De toekenning van rechtspersoonlijkheid aan de natuur zou de algemene zorgvuldigheidsnorm zo wijzigen dat de kans groter wordt dat het tweede gedrag als fout wordt weerhouden. Onrechtstreeks kan de invoering van de rechten van de natuur dus een rol spelen bij het vaststellen van een causaal verband.

Er kan dus geconcludeerd worden dat de toekenning van rechten aan het milieu of een specifieke milieubestanddeel het bewijs van een fout, van eigen schade en van een causaal verband tussen de fout en de schade beïnvloedt. Dit maakt echter niet dat het burgerlijk recht opeens de ideale benadering voor het herstel van glyfosaatschade wordt. Wat niet verandert, is het moeilijk vastleggen van het causaal verband (cf. *supra*, Deel 2, Hoofdstuk 2, Afdeling 2, C). Vanuit een meer praktisch oogpunt, blijven ook de problemen verbonden aan de schadebegroting en de herstel mogelijkheden bestaan (cf. *supra*, Deel 2, Hoofdstuk 2, Afdeling 3).

§2. Invloed van de rechten van de natuur op de mensenrechtelijke kwalificatie van glyfosaatschade

Er moet onderzocht worden (1) wélk recht van de natuur aangevoerd zou kunnen worden, (2) of er effectief sprake is van een inmenging in dat recht en (3) of deze inmenging op een wettelijke basis steunt.⁷⁹⁶ Indien deze drie voorwaarden vervuld zijn, moet gekeken worden of er een legitiem doel

---

⁷⁹² S. STIJNS, *ibidem*, p. 100-101; H. SCHOUKENS, "Het toekennen van ...", *op. cit.*, p. 150 (*a contrario*).

⁷⁹³ S. GLAZEBROOK, *op. cit.*, p.87; S. EMMENEGGER en A. TSCHENTSCHER, *op. cit.*, p. 549 en 561.

⁷⁹⁴ S. STIJNS, *op. cit.*, p. 108.

⁷⁹⁵ R.A. EPSTEIN, *op. cit.*, p. 1183; E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 91.

⁷⁹⁶ W. VAN STEENBRUGGE, *op. cit.*, p. 293.

is voor deze inmenging (4).⁷⁹⁷ Indien deze vierde vraag positief wordt beantwoord, moet worden nagegaan of de inmenging in verhouding is tot het nagestreefde doel (4).⁷⁹⁸ De rechten van de natuur zoals ze in de Ecuadoraanse grondwet verankerd zijn,⁷⁹⁹ vormen het uitgangspunt voor deze uiteenzetting.

De grondwet van Ecuador bepaalt dat de natuur een recht op bestaan, een recht op behoud en een recht op herstel heeft.⁸⁰⁰ De inhoud van deze rechten wordt niet nader bepaald. De *Vilcabamba* zaak van 2011 biedt echter een interessant aanknopingspunt.⁸⁰¹ Deze zaak ging over de schade aan de rivier Vilcabamba en haar bedding door het lozen van stenen en afgegraven materiaal op de oevers van de rivier Vilcabamba bij wegverbredingswerken. Het gerechtshof oordeelde dat deze schade een schending vormde van de rechten van de rivier op bestaan en op behoud.⁸⁰² Er kan een parallel gemaakt worden met de glyfosaatbesproeiingscasus. Er is in beide gevallen sprake van een menselijke activiteit waarbij materiaal of stoffen een ecosysteem verstoren en schade aanrichten aan de natuur. Ook *in casu* zou dus gesteld kunnen worden dat de rechten op bestaan en behoud aan de orde zijn.

De vraag is of het recht op bestaan of het recht op behoud van de natuur in het gedrang komt door het gebruik van chemicaliën tegen onkruid. In het licht van de toxiciteit van glyfosaat voor het milieu (cf. *supra*, Inleiding), kan geargumenteed worden dat er een inmenging is in deze rechten. Deze inmenging heeft een wettelijke basis (cf. *supra*, Deel 1, Hoofdstuk 1, Afdeling 2 en Hoofdstuk 2). Deze inmenging moet verantwoord worden door een legitiem doel. Wat onder deze noemer valt in het mensenrechtenjargon, kan afgeleid worden uit de verschillende mensenrechtenverdragen.⁸⁰³ Voor deze uiteenzetting wordt gemakkelijks halve gesuggereerd dat beperkingen van de rechten van de natuur verantwoord kunnen worden door dezelfde doelen als beperkingen van traditionele mensenrechten. Van deze doelen kan slechts één eventueel het huidige glyfosaatbeleid rechtvaardigen. Dat is economische welvaart. In het inleidingsstuk van deze thesis wordt aangekaart dat chemische onkruidbestrijding vandaag niet weg te denken is uit de landbouwsector. Er is vandaag een structurele afhankelijkheid van landbouwers aan glyfosaatproducten.⁸⁰⁴ Een bijkomend aspect is het voordeel die de productie van gewasbeschermingsmiddelen *an sich* (in termen van werkgelegenheid, bijvoorbeeld) voor de economie van een land voorstelt.

Er kunnen daarom twee stellingen verdedigd worden. De eerste stelling wijst de net vermelde redenering af. Er kan ten eerste geduid worden op het bestaan van niet-chemische alternatieven

---

⁷⁹⁷ W. VAN STEENBRUGGE, *ibidem*, p. 293.

⁷⁹⁸ W. VAN STEENBRUGGE, *ibidem*, p. 293.

⁷⁹⁹ Grondwet van Ecuador van 2008, Art. 71 en 72.

⁸⁰⁰ Grondwet van Ecuador van 2008, Art. 71 en 72.

⁸⁰¹ Provinciaal gerechtshof van Loja, *Richard Frederick Wheeler en Eleanor Geer Huddle v. Gobierno Provincial de Loja*, 30 maart 2011, No. 11121-2011-0010.

⁸⁰² Provinciaal gerechtshof van Loja, *Richard Frederick Wheeler en Eleanor Geer Huddle v. Gobierno Provincial de Loja*, 30 maart 2011, No. 11121-2011-0010.

⁸⁰³ In het EVRM worden staatsveiligheid, openbare veiligheid, economische welvaart, criminaliteitspreventie, gezondheid, moraliteit en de fundamentele rechten van derden opgenoemd (Zie bijvoorbeeld EVRM, Art. 8, §2, 9, §2 en 10, §2). In het ICCPR wordt dit doel in gelijkaardige termen omschreven (Zie o.a. ICCPR, Art. 12 en 21).

⁸⁰⁴ M. DEBNATH en M.S. KHAN, *op. cit.*, p. 103.

voor landbouwers.⁸⁰⁵ Vervolgens is het bestaan en bloeien van een economische activiteit niet voldoende om te concluderen dat deze activiteit namens de economische welvaart beschermd moet worden. Het louter bestaan van het bedrijf is geen fundamenteel recht van dat bedrijf. Indien deze eerste stelling gevolgd wordt, dan is daarmee de kous af. De productie en distributie van glyfosaatproducten door Bayer schendt de rechten van de natuur omdat de interferentie in deze rechten geen legitiem doel nastreeft. De tweede stelling erkent dat glyfosaatlegalisatie een legitiem doel nastreeft.⁸⁰⁶

Indien aangenomen wordt dat er *in casu* een legitiem doel is, moet tot slot nagegaan worden of de inmenging in de rechten van de natuur in verhouding staat tot dit doel. Het economische voordeel van het gebruik van glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen in de landbouw moet in verhouding staan tot de volle omvang van glyfosaatschade.

Deze thesis brengt argumenten naar voren die stellen dat de juiste balans niet bereikt is. Ten eerste is er het argument dat er alternatieven bestaan op de chemische landbouwmethode⁸⁰⁷ en de inmenging dus niet noodzakelijk is. Dit argument dient echter genuanceerd te worden: vandaag wordt vooral gepleit voor geïntegreerde gewasbescherming.⁸⁰⁸ Deze houdt een beperkter gebruik van gewasbeschermingsmiddelen in.⁸⁰⁹ Ten tweede is er herbicideresistentie.⁸¹⁰ Op lange termijn is het (louter) vertrouwen op gewasbeschermingsmiddelen om onkruid en andere plagen het hoofd te bieden, niet ecologisch duurzaam: voor dezelfde efficiëntie moet immers vandaag méér van hetzelfde middel gebruikt worden of zelfs met meerdere gewasbeschermingsmiddelen gewerkt worden.⁸¹¹

De toekenning van fundamentele rechten aan de natuur zorgt er dus voor dat nieuwe elementen in beschouwing worden genomen, zoals de volle omvang van de aangerichte schade en de problematiek van herbicideresistentie. Er kan dus geconcludeerd worden dat een uitbreiding van het rechtendiscours naar rechten voor de natuur een meer substantieve bescherming aan het milieu zou kunnen bieden.

---

⁸⁰⁵ P. HOUGH, *op. cit.*, p. 127.

⁸⁰⁶ Cf. *supra*: Een teken dat dergelijke economische motieven wél als een legitiem doel beschouwd moeten worden, vindt men in de hierboven besproken zaak *SERAC v. Nigeria*. In deze zaak wordt het nastreven van deze belangen geassocieerd met het verwezenlijken van de economische en sociale rechten van de Nigeriaanse burgers (*SERAC v. Nigeria* zaak, §54).

⁸⁰⁷ P. HOUGH, *op. cit.*, p. 127.

⁸⁰⁸ Richtlijn nr. 2009/128, overweging 18; Verordening nr. 1107/2009, overweging 35.

⁸⁰⁹ E. BOZZINI, *op. cit.*, p. 42.

⁸¹⁰ M. BARRETT, J. SOTERES en D. SHAW, *op. cit.*, p. 627.

⁸¹¹ M. BARRETT, J. SOTERES en D. SHAW, *ibidem*, p. 627; S. B. POWLES en T.A. CAINES, *op. cit.*, p. 649; C. BAIN *et al.*, *op. cit.*, p. 219; D. L. SHANER, *op. cit.*, p. 430.

Afdeling 4. Conclusie

Een aanpak waarbij de natuur als rechtssubject wordt erkend, is geen evidentie in het Westen.⁸¹² De toekenning van rechten aan de natuur houdt heel vaak verband met de invloed van inheemse culturen,⁸¹³ die een belangrijkere plaats toe aan de natuur toekennen.⁸¹⁴ Dit hoofdstuk is dan ook geen blind pleidooi voor de toekenning van de rechten aan de natuur. Het staat immers niet vast of deze rechten *überhaupt* een kans maken op een erkenning in het Westerse juridisch denken.⁸¹⁵

Deze uiteenzetting is een zuiver theoretische denkoefening. Door het burgerlijk recht en de mensenrechtelijke logica met het concept van de rechten van de natuur te confronteren, kan kritisch gereflecteerd worden over de interacties tussen glyfosaat en recht. De hoofdstukken die een burgerrechtelijke en een mensenrechtelijke kwalificatie van glyfosaatschade behandelen, maken duidelijk dat het recht in zijn huidige “architectuur” niet altijd afgesteld is op natuurbescherming.

De invloed van de rechten van de natuur op de burgerrechtelijke kwalificatie van glyfosaatschade is drievoudig. Ten eerste zou de erkenning van de natuur als rechtssubject de ontvankelijkheid van de vordering ten goede komen: de natuur heeft immers een eigen belang bij het herstel van milieuschade. Ten tweede zou het voor een herdefiniëring van de algemene zorgvuldigheidsnorm kunnen zorgen: de normaal vooruitziende en zorgvuldige persoon dient dan naast voorzienbare schade aan natuurlijke - en rechtspersonen ook voorzienbare schade aan het milieu te voorkomen of ten minste te beperken. Ten derde zou het ertoe leiden dat milieuschade in zijn volledige omvang in rekening wordt genomen.

De invloed van de rechten van de natuur op de mensenrechtelijke kwalificatie van glyfosaatschade is tweevoudig. Ten eerste doen ze “nieuwe” rechten in aanmerking komen. In deze thesis is met het recht op bestaan en op behoud van het milieu gewerkt. Ten tweede hebben ze een invloed op de proportionaliteitstoets: nieuwe elementen worden in beschouwing genomen, zoals de volle omvang van de aangerichte schade en de problematiek van herbicideresistentie.

In het licht van het voorgaande, argumenteert deze thesis dat een betere juridische erkenning van het milieu wenselijk is. Deze erkenning moet het mogelijk maken om de huidige ontvankelijkheidsobstakels te overkomen. Het kan er ook voor zorgen dat elke vorm van milieuschade als juridisch relevante schade erkend wordt. Onoverkomelijk is de sleutelrol die de mens speelt in de rechtsbedeling: het milieu in rechte vertegenwoordigen vereist nu eenmaal een menselijke tussenkomst.

---

⁸¹² H. SCHOUKENS, “Het toekennen van ...”, *op. cit.*, p. 127 en p. 165.

⁸¹³ H. SCHOUKENS, “Het toekennen van ...”, *ibidem*, p. 159.

⁸¹⁴ De Ecuadoraanse grondwet verwijst naar de natuur als “Pacha Mama” (Moeder Aarde) (Grondwet van Ecuador van 2008, preambule en Art. 71). De rivier en het natuurgebied die in Nieuw-Zeeland rechtspersoonlijkheid hebben verkregen zijn natuurlijke entiteiten met een bijzondere waarde voor inheemse volkeren in Nieuw-Zeeland (Te Urewera Act 2014, Art. 3 en 4; Te Awa Tupua (Whanganui River Claims Settlement) Act 2017, Art. 12 en 13).

⁸¹⁵ H. SCHOUKENS, “Rights of Nature in the European Union...”, *op. cit.*, p. 207.

Hoofdstuk 5. Tussenconclusie

Het tweede deel van deze thesis heeft een redenering in vier stappen gevolgd. Eerst is een kort overzicht gegeven van de kenmerken van het glyfosaatvraagstuk: wat zijn de juridisch relevante kenmerken van glyfosaatschade? En wie draagt de verantwoordelijkheid voor deze schade? Vervolgens is onderzocht of er burgerrechtelijk geprocedeerd zou kunnen worden tegen de producent van glyfosaatproducten. In de derde stap zijn het Europees en het nationaal beleid rond gewasbeschermingsmiddelen getoetst aan het recht op een gezond leefmilieu. In de laatste stap is kritisch gereflecteerd over de civielrechtelijke en de mensenrechtelijke benadering door een fictieve redenering te volgen waarin het recht het milieu rechtspersoonlijkheid dan wel fundamentele rechten wordt toegekend.

De burgerrechtelijke kwalificatie van glyfosaatschade belicht mogelijke obstakels voor de ontvankelijkheid van de vordering. Deze houden verband met de gelijkstelling van milieubescherming met het algemeen belang en met de multinationale structuur van de verwerende partij. Ten gronde moeten een fout, schade en een causaal verband tussen de fout en de schade bewezen worden. Er is hierbij gezocht naar een fout in hoofde van de producent Bayer. In het licht van het huidige juridisch kader rond glyfosaat, schendt Bayer geen specifieke rechtsnorm door zijn product op de markt van de Europese lidstaten aan te bieden. Er zou echter aangevoerd kunnen worden dat Bayer de algemene zorgvuldigheidsnorm schendt. Hierbij hangt het bestaan en de inhoud van de fout af van de manier waarop deze zorgvuldigheidsnorm *in concreto* ingevuld wordt.

Burgerrechtelijk komt glyfosaatschade in aanmerking voor zover het als eigen schade van de eisende partij kwalificeert én “tastbaar” is. Tot slot moet de aandacht gevestigd worden op het bewijs dat geleverd moet worden om te kunnen spreken van een oorzakelijk verband tussen de fout van Bayer en de milieuschade door zijn glyfosaatproducten. Dit houdt ten eerste in dat een causaal verband tussen het glyfosaatproduct en de milieuschade door wetenschappelijke studies onderbouwd kan worden. Ten tweede vereist dit dat de fout die weerhouden is, in oorzakelijk verband staat met schade. Deze thesis verdedigt de stelling dat het moeilijke bewijs van een fout en van het causaal verband tussen die fout en de schade, een argument vormt om een risicoaansprakelijkheidsregime voor schade door gewasbeschermingsmiddelen te overwegen.

Praktisch is tot slot de vraag hoe volgens het burgerlijk recht herstel van milieuschade bewerkstelligd moet worden. Het principe is herstel *in natura*, of op zijn minst herstel door ecologische compensatie. In subsidiaire orde geldt herstel per equivalent. Bij herstel per equivalent, rijst de vraag hoe de schade begroot moet worden. In de literatuur worden verschillende methodes aangereikt. In deze thesis wordt geen voorkeur voor een bepaalde methode getoond. Schadevergoeding voor de milieuschade maakt immers in geen van deze gevallen integraal herstel mogelijk.

Het onderzoek naar de bescherming die door het recht op een gezond leefmilieu wordt geboden, onderscheidde de bescherming geboden door het Belgische recht op een gezond leefmilieu en door het recht zoals het in internationale mensenrechtenverdragen ligt. De Belgische invulling omvat een *standstill*-beginsel: het recht is enkel geschonden wanneer het beleid inzake gewasbeschermingsmiddelen een substantiële verlaging van het milieubeschermingsniveau zou inhouden. Van een dergelijke verlaging is *in casu* geen sprake.

Het internationaal recht der mensenrechten erkent het recht op een gezond leefmilieu als een onderdeel van andere rechten (het recht op leven, het recht op gezondheid en het recht op privacy) en als een autonoom recht. In al deze gevallen is het uitgangspunt geweest dat de vordering ingesteld werd door een persoon die rond met glyfosaatproducten besproeide landbouwzones woont. Hierbij was de conclusie dat glyfosaatschade geen schending uitmaakte van het *substantieve* recht op een gezond leefmilieu van zo'n persoon.

Een analyse in het licht van de *procedurele* waarborgen onder het recht op een gezond leefmilieu, biedt echter interessante inzichten. Uit dit onderzoek blijkt dat het recht op een gezond leefmilieu "procedurele vraagtekens" doet rijzen bij het juridisch kader rond glyfosaat en glyfosaatmiddelen, zeker wat betreft de toegang tot de Europese rechter en het recht van het publiek om bij de toelating van gewasbeschermingsmiddelen betrokken te worden.

Aan de hand van de theorie van de "*rights of nature*" heeft deze thesis onderzocht hoe een betere erkenning van het milieu de burgerrechtelijke en mensenrechtelijke benadering van milieuschade door glyfosaatproducten beïnvloedt.

De invloed van de rechten van de natuur op de burgerrechtelijke kwalificatie van glyfosaatschade is drievoudig. Ten eerste zou de erkenning van de natuur als rechtssubject de ontvankelijkheid van de vordering ten goede komen: de natuur heeft immers een eigen belang bij het herstel van milieuschade. Ten tweede zou het voor een herdefiniëring van de algemene zorgvuldigheidsnorm kunnen zorgen: de normaal vooruitziende en zorgvuldige persoon dient dan naast voorzienbare schade aan natuurlijke - en rechtspersonen ook voorzienbare schade aan het milieu te voorkomen of ten minste te beperken. Ten derde zou het ertoe leiden dat milieuschade in zijn volledige omvang in rekening wordt genomen.

De invloed van de rechten van de natuur op de mensenrechtelijke kwalificatie van glyfosaatschade is tweevoudig. Ten eerste doen ze "nieuwe" rechten in aanmerking komen. In deze thesis is met het recht op bestaan en op behoud van het milieu gewerkt. Ten tweede hebben ze een invloed op de proportionaliteitstoets: nieuwe elementen worden in beschouwing genomen, zoals de volle omvang van de aangerichte schade en de problematiek van herbicideresistentie.

In het licht van het voorgaande, bepleit deze thesis daarom dat een betere juridische erkenning van het milieu wenselijk is.

CONCLUSIE

De chemische stof glyfosaat heeft in de laatste jaren veel inkt doen vloeien. Het is uitgegroeid tot een symbool van intensieve landbouwpraktijken. De herbicide wordt doorgaans geassocieerd met het beruchte bedrijf die hem ontwikkeld heeft: Monsanto. Als dusdanig roept het glyfosaatvraagstuk naast juridische vragen ook maatschappelijke, economische en ecologische vragen op. Een thesis in de rechten dient in te gaan op het juridisch aspect van dit vraagstuk.

Deze thesis onderzoekt twee vragen. In het eerste deel, is het juridisch kader rond glyfosaat geanalyseerd: wat wordt *a priori* geregeld om glyfosaatschade te voorkomen, of alleszins binnen bepaalde perken te houden? Op internationaal vlak is er amper regulering van glyfosaat. Dit is omdat het internationaalrechtelijk kader rond gewasbeschermingsmiddelen versnipperd is. Horen tot het plaatje: twee *soft law*- instrumenten en een lappendeken aan verdragen. Voor glyfosaat springt slechts één verdrag in het oog: het SPS-Akkoord over de toepassing van sanitaire en fytosanitaire maatregelen. Een (Europees of nationaal) glyfosaatverbod moet immers aan de voorwaarden van dit Akkoord voldoen.

Het Europeesrechtelijk kader rond gewasbeschermingsmiddelen is daarentegen wél uitgebreid. Verordening nr. 1107/2009 en Richtlijn nr. 2009/128 vormen de belangrijkste wetgeving inzake gewasbeschermingsmiddelen en zijn gebaseerd op twee gemeenschappelijke krachtlijnen. Ten eerste onderscheiden deze instrumenten zich door de vooraanstaande plaats die ze aan het voorzorgsbeginsel geven. De tweede krachtlijn bestaat uit de complexe dichotomie die gemaakt is tussen Europese en lidstatelijke taken. Hierbij liggen de beslissingen vooral bij de lidstaten.

Wat België betreft, vallen gewasbeschermingsmiddelen deels onder de bevoegdheid van de federale staat en deels onder de bevoegdheid van de gewesten. Er is een verbod op de verkoop en het gebruik van glyfosaatproducten voor particulieren. De verkoop en het gebruik van glyfosaatproducten voor professionelen wordt omkaderd door het NAPAN.

In het tweede deel is onderzocht welke rechtsmiddelen *a posteriori* aangewend zouden kunnen worden voor milieuschade veroorzaakt door glyfosaathoudende gewasbeschermingsmiddelen. Meer precies is gekeken hoe glyfosaatschade gekwalificeerd kan worden in termen van burgerrechtelijke aansprakelijkheid en in mensenrechtelijke termen. Beide benaderingen bieden een antropocentrische analyse: menselijke belangen vormen het noodzakelijke uitgangspunt voor de erkenning in rechte van door glyfosaatproducten veroorzaakte milieuschade. De mensenrechtelijke benadering reikt ook een procedurele lens aan. Uit dit onderzoek blijkt dat er “procedurele vraagtekens” rijzen bij het juridisch kader rond glyfosaat en glyfosaatmiddelen.

Een analyse aan de hand van het conceptueel kader van de rechten van de natuur wijst uit dat een betere erkenning van het milieu het antropocentrisme van het recht deels kan verhelpen. Het zou immers leiden tot de inachtneming van de milieuschade door glyfosaatproducten in zijn meest diverse vormen en zou de ontvankelijkheid van vorderingen tegen glyfosaatschade bevorderen .

Deze thesis heeft twee vragen over glyfosaat en recht proberen beantwoorden. De volgende vragen zijn echter nog stof voor verder onderzoek: hoe zou het recht glyfosaatmiddelen in de landbouw het best omkaderen? Hoe zou er administratiefrechtelijk of strafrechtelijk opgetreden kunnen worden tegen glyfosaatschade? Hoe speelt het recht in de balans tussen menselijk(e) belangen en (het) milieubelang(en) ? Het glyfosaatvraagstuk blijkt een ideaal vraagstuk te zijn om zowel bij zuiver positiefrechtelijke vragen als bij rechtsfilosofische vragen stil te staan.

BIBLIOGRAFIE

Wetgeving (in chronologische volgorde)

Internationale wetgeving

Hard law

Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, aangenomen op 4 november 1950, te Rome, beschikbaar op https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_NLD.pdf.

Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie, aangenomen op 25 maart 1957, te Rome, beschikbaar op: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=it>.

Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten, aangenomen op 19 december 1966, te New York, beschikbaar op: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>.

Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten, aangenomen op 19 december 1966, te New York, beschikbaar op: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx>.

Amerikaans Verdrag van de mensenrechten, aangenomen op 22 november 1969, te San José, beschikbaar op: https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/peace/democracy/des/amer_conv_human_rights.pdf.

Verdrag van Helsinki ter bescherming van de Oostzee (herzien in 1992), aangenomen op 22 maart 1974, te Helsinki, beschikbaar op: https://helcom.fi/media/publishingimages/Helsinki-Convention_July-2014.pdf.

Afrikaans Handvest voor de mensen- en volkerenrechten, aangenomen op 27 juni 1981, te Nairobi, beschikbaar op: https://www.achpr.org/public/Document/file/English/banjul_charter.pdf.

Aanvullend Protocol bij het Amerikaanse Verdrag inzake de mensenrechten op het gebied van de economische, sociale en culturele rechten "Protocol van San Salvador", aangenomen op 17 november 1988, te San Salvador, beschikbaar op: <http://oas.org/juridico/English/treaties/a-52.html>.

Verdrag inzake de beheersing van de grensoverschrijdende overbrenging van gevaarlijke afvalstoffen en de verwijdering ervan, aangenomen op 22 maart 1989 te Bazel, beschikbaar op: <http://www.basel.int/TheConvention/Overview/TextoftheConvention/tabid/1275/Default.aspx>.

Verdrag inzake Biologische Diversiteit, aangenomen op 5 juni 1992, te Rio de Janeiro, beschikbaar op: <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>.

Verdrag inzake de burgerrechtelijke aansprakelijkheid voor schade ten gevolge van activiteiten die gevaarlijk zijn voor het milieu, aangenomen op 21 juni 1993 te Lugano, beschikbaar op: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000168007c084> (nooit in werking getreden).

WTO-Akkoord over de toepassing van sanitaire en fytosanitaire maatregelen, aangenomen op 15 april 1994, te Marrakesh, beschikbaar op: https://www.wto.org/english/tratop_e/sps_e/spsagr_e.htm.

Europees Sociaal Handvest (herzien), aangenomen op 3 mei 1996, te Straatsburg, beschikbaar op: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168007cf94>.

Verdrag betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden, aangenomen op 25 juni 1998, te Aarhus, beschikbaar op: <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>.

Verdrag inzake de procedure met betrekking tot voorafgaande geïnformeerde toestemming ten aanzien van bepaalde gevaarlijke chemische stoffen en pesticiden in de internationale handel, aangenomen op 10 september 1998, te Rotterdam, beschikbaar op: <http://www.pic.int/LaConvention/Aper%C3%A7u/TextedelaConvention/tabid/1786/>.

Verdrag inzake persistente organische verontreinigende stoffen, aangenomen op 22 mei 2001 te Stockholm, beschikbaar op: <http://chm.pops.int/TheConvention/Overview/TextoftheConvention/tabid/2232/Default.aspx>

Verdrag inzake veiligheid en gezondheid in de landbouw, 2001 (nr. 184), aangenomen op 5 juni 2001, te Genève, beschikbaar op: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312329.

Arabische handvest voor de mensenrechten, aangenomen op 22 mei 2004, te Tunis, beschikbaar op: <http://hrlibrary.umn.edu/instree/loas2005.html>.

Soft law

Verklaring van de Conferentie van de Verenigde Naties over het menselijk milieu, aangenomen op 16 juni 1972, te Stockholm, beschikbaar op: <http://www.un-documents.net/aconf48-14r1.pdf>.

Wereldhandvest voor de Natuur (A/RES/37/7), aangenomen op 28 oktober 1982, te New York, beschikbaar op: <https://digitallibrary.un.org/record/39295#record-files-collapse-header>.

Verklaring van Rio de Janeiro inzake Milieu en Ontwikkeling, aangenomen op 3-4 juni 1992, te Rio beschikbaar op: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf.

Strategic Approach to International Chemicals Management, aangenomen op 6 februari 2006, te Dubai, beschikbaar op: <http://www.saicm.org/Portals/12/documents/saicmtxts/SAICM-publication-EN.pdf>.

Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development (Resolutie 70/1), aangenomen op 25 september 2015, te New York.

EU-wetgeving

Hard law

Verordeningen

Verordening (EG) nr. 1049/2001 van het Europees Parlement en de Raad van 30 mei 2001 inzake de toegang van het publiek tot documenten van het Europees Parlement, de Raad en de Commissie, *P.B.E.U.*, L 145/43, 31 mei 2001.

Verordening (EG) nr. 178/2002 van het Europees Parlement en de Raad van 28 januari 2002 tot vaststelling van de algemene beginselen en voorschriften van de levensmiddelenwetgeving, tot oprichting van een Europese Autoriteit voor voedselveiligheid en tot vaststelling van procedures voor voedselveiligheidsaangelegenheden, *P.B.E.U.*, L 31/1, 1 februari 2002.

Verordening (EG) nr. 396/2005 van het Europees Parlement en de Raad van 23 februari 2005 tot vaststelling van maximumgehalten aan bestrijdingsmiddelenresiduen in of op levensmiddelen en diervoeders van plantaardige en dierlijke oorsprong en houdende wijziging van Richtlijn 91/414/EG van de Raad, *P.B.E.U.*, L 70/1, 16 maart 2005.

Verordening (EG) nr. 1367/2006 van het Europees Parlement en de Raad van 6 september 2006 betreffende de toepassing van de bepalingen van het Verdrag van Aarhus betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden op de communautaire instellingen en organen, *P.B.E.U.*, L 264/13, 25 september 2006.

Verordening (EG) nr. 1907/2006 van het Europees Parlement en de Raad van 18 december 2006 inzake de registratie en beoordeling van en de autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH), tot oprichting van een Europees Agentschap voor chemische stoffen, houdende wijziging van Richtlijn 1999/45/EG en houdende intrekking van Verordening (EEG) nr. 793/93 van de Raad en Verordening (EG) nr. 1488/94 van de Commissie alsmede Richtlijn 76/769/EEG van de Raad en de Richtlijnen 91/155/EEG, 93/67/EEG, 93/105/EG en 2000/21/EG van de Commissie, *P.B.E.U.*, L 396/1, 30 december 2006.

Verordening (EG) nr. 834/2007 van de Raad van 28 juni 2007 inzake de biologische productie en de etikettering van biologische producten en tot intrekking van Verordening (EEG) nr. 2092/91, *P.B.E.U.*, L 189/1, 20 juli 2007.

Verordening (EG) nr. 1272/2008 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2008 betreffende de indeling, etikettering en verpakking van stoffen en mengsels tot wijziging en intrekking van de Richtlijnen 67/548/EEG en 1999/45/EG en tot wijziging van Verordening (EG) nr. 1907/2006, *P.B.E.U.*, L 353/1, 31 december 2008.

Verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad van 21 oktober 2009 betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen en tot intrekking van de Richtlijnen 79/117/EEG en 91/414/EEG van de Raad, *P.B.E.U.*, L 309/1, 24 november 2009.

Verordening (EG) nr. 1185/2009 van het Europees Parlement en de Raad van 25 november 2009 betreffende statistieken over pesticiden, *P.B.E.U.*, L 324/1, 10 december 2009.

Verordening (EU) nr. 182/2011 van het Europees Parlement en de Raad van 16 februari 2011 tot vaststelling van de algemene voorschriften en beginselen die van toepassing zijn op de wijze waarop de lidstaten de uitoefening van de uitvoeringsbevoegdheden door de Commissie controleren, *P.B.E.U.*, L 55/13, 28 februari 2011.

Verordening (EU) nr. 649/2012 van het Europees Parlement en de Raad van 4 juli 2012 betreffende de in- en uitvoer van gevaarlijke chemische stoffen, *P.B.E.U.*, L 201/60, 27 juli 2012.

Verordening (EU) Nr. 283/2013 van de Commissie van 1 maart 2013 tot vaststelling van de gegevensvereisten voor werkzame stoffen overeenkomstig Verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen, *P.B.E.U.*, L 93/1, 3 april 2013.

Verordening (EU) nr. 1305/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 17 december 2013 inzake steun voor plattelandsontwikkeling uit het Europees Landbouwfonds voor plattelandsontwikkeling (ELFPO) en tot intrekking van Verordening (EG) nr. 1698/2005 van de Raad, *P.B.E.U.*, L 347/487, 20 december 2013.

Verordening (EU) nr. 2019/1381 van het Europees Parlement en de Raad van 20 juni 2019 betreffende de transparantie en duurzaamheid van de EU-risicobeoordeling in de voedselketen en tot wijziging van Verordeningen (EG) nr. 178/2002, (EG) nr. 1829/2003, (EG) nr. 1831/2003, (EG) nr. 2065/2003, (EG) nr. 1935/2004, (EG) nr. 1331/2008, (EG) nr. 1107/2009 en (EU) 2015/2283 en Richtlijn 2001/18/EG, *P.B.E.U.*, L 231/1, 6 september 2019.

Verordening (EU) nr. 2019/1021 van het Europees Parlement en de Raad van 20 juni 2019 betreffende persistente organische verontreinigende stoffen, *P.B.E.U.*, L 169/45, 25 juni 2019.

Richtlijnen

Richtlijn (EEG) nr. 85/374 van de Raad van 25 juli 1985 betreffende de onderlinge aanpassing van de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen der Lid-Staten inzake de aansprakelijkheid voor produkten met gebreken, *P.B.E.U.*, L 210, 7 augustus 1985.

Richtlijn (EEG) nr. 91/414 van de Raad van 15 juli 1991 betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen, *P.B.E.U.*, L 230/1, 19 augustus 1991 (niet meer in voege).

Richtlijn (EEG) nr. 92/43 van de Raad van 21 mei 1992 inzake de instandhouding van de natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna, *P.B.E.U.*, L 206/7, 22 juli 1992.

Richtlijn (EG) nr. 98/24 van de Raad van 7 april 1998 betreffende de bescherming van de gezondheid en de veiligheid van werknemers tegen risico's van chemische agentia op het werk, *P.B.E.U.*, L 131/11, 5 mei 1998.

Richtlijn (EG) nr. 2000/60 van het Europees Parlement en de Raad van 23 oktober 2000 tot vaststelling van een kader voor communautaire maatregelen betreffende het waterbeleid, *P.B.E.U.*, L 327/1, 22 december 2000.

Richtlijn (EG) nr. 2003/4 van het Europees Parlement en de Raad van 28 januari 2003 inzake de toegang van het publiek tot milieu-informatie en tot intrekking van Richtlijn 90/313/EEG van de Raad, *P.B.E.U.*, L 41/26, 14 februari 2003.

Richtlijn (EG) nr. 2004/37 van het Europees Parlement en de Raad van 29 april 2004 betreffende de bescherming van de werknemers tegen de risico's van blootstelling aan carcinogene of mutagene agentia op het werk, *P.B.E.U.*, L 158/50, 30 april 2004.

Richtlijn (EG) nr. 2004/35 van het Europees Parlement en de Raad van 21 april 2004 betreffende milieuaansprakelijkheid met betrekking tot het voorkomen en herstellen van milieuschade, *P.B.E.U.*, L 143, 30 april 2004.

Richtlijn (EG) nr. 2006/118 van het Europees Parlement en de Raad van 12 december 2006 betreffende de bescherming van het grondwater tegen verontreiniging en achteruitgang van de toestand, *P.B.E.U.*, L 372, 27 december 2006.

Richtlijn (EG) nr. 2008/105 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2008 inzake milieukwaliteitsnormen op het gebied van het waterbeleid tot wijziging en vervolgens intrekking van de Richtlijnen 82/176/EEG, 83/513/EEG, 84/156/EEG, 84/491/EEG en 86/280/EEG van de Raad, en tot wijziging van Richtlijn 2000/60/EG, *P.B.E.U.*, L 348/84, 24 december 2008.

Richtlijn (EG) nr. 2009/128 van het Europees Parlement en de Raad van 21 oktober 2009 tot vaststelling van een kader voor communautaire actie ter verwezenlijking van een duurzaam gebruik van pesticiden, *P.B.E.U.*, L 309/71, 24 november 2009.

Richtlijn (EG) nr. 2009/127 van het Europees Parlement en de Raad van 21 oktober 2009 tot wijziging van Richtlijn 2006/42/EG met betrekking tot machines voor de toepassing van pesticiden, *P.B.E.U.*, L 310/29, 25 november 2009.

Richtlijn (EG) nr. 2009/147 van het Europees Parlement en de Raad van 30 november 2009 inzake het behoud van de vogelstand, *P.B.E.U.*, L 20/7, 26 januari 2010.

Uitvoeringsverordeningen

Uitvoeringsverordening (EU) nr. 485/2013 van de Commissie van 24 mei 2013 tot wijziging van Uitvoeringsverordening (EU) nr. 540/2011, wat de voorwaarden voor goedkeuring van de werkzame stoffen clothianidin, thiamethoxam en imidacloprid betreft, en houdende een verbod op het gebruik en de verkoop van zaden die zijn behandeld met gewasbeschermingsmiddelen die deze werkzame stoffen bevatten, *P.B.E.U.*, L 139/12, 25 mei 2013.

Uitvoeringsverordening (EU) nr. 2016/1313 van 1 augustus 2016 tot wijziging van Uitvoeringsverordening (EU) nr. 540/2011 wat betreft de voorwaarden voor de goedkeuring van de werkzame stof glyfosaat, *P.B.E.U.*, L 208/1, 2 augustus 2016.

Uitvoeringsverordening (EU) nr. 2017/2324 van de Commissie van 12 december 2017 tot verlenging van de goedkeuring van de werkzame stof glyfosaat overeenkomstig Verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad betreffende het op de markt

brengen van gewasbeschermingsmiddelen, en tot wijziging van de bijlage bij Uitvoeringsverordening (EU) nr. 540/2011 van de Commissie, *P.B.E.U.*, L 333/10, 15 december 2017.

Uitvoeringsverordening (EU) nr. 2020/23 van de Commissie van 13 januari 2020 tot niet-verlenging van de goedkeuring van de werkzame stof thiacloprid overeenkomstig Verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen, en tot wijziging van de bijlage bij Uitvoeringsverordening (EU) nr. 540/2011 van de Commissie, *P.B.E.U.*, L 8/8, 14 januari 2020.

Soft law

Commissiemededelingen

Mededeling van de Commissie over het voorzorgsbeginsel, COM/2000/0001.

Mededeling van de Commissie over het Europese burgerinitiatief „Verbied glyfosaat en bescherm mens en milieu tegen giftige bestrijdingsmiddelen”, C(2017) 8414.

Mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement, de Raad, het Europees economisch en sociaal comité en het Comité van de regio's, *Een "van boer tot bord"-strategie voor een eerlijk, gezond en milieuvriendelijk voedselsysteem*, COM(2020) 381.

Andere Europese documenten

Europese Autoriteit voor Voedselveiligheid (EFSA), “Conclusion on the peer review of the pesticide risk assessment of the active substance glyphosate”, *EFSA Journal*, 2015, vol. 13, No. 11.

Europese Autoriteit voor Voedselveiligheid (EFSA), “Statement of EFSA on the request for the evaluation of the toxicological assessment of the co-formulant POE-tallowamine”, *EFSA Journal*, 2015, vol. 13, No. 11, p. 1-13.

Europees Agentschap voor chemische stoffen (ECHA), *Glyphosate not classified as a carcinogen by ECHA*, 2017, ECHA/PR/17/06.

Bijzondere Commissie toelatingsprocedure van de Unie voor pesticiden, Verslag over de toelatingsprocedure van de Unie voor pesticiden (2018/2153(INI), A8-0475/2018.

Europese Commissie, Voorstel voor een Verordening van het Europees Parlement en de Raad tot wijziging van Verordening (EG) nr. 1367/2006 van het Europees Parlement en de Raad van 6 september 2006 betreffende de toepassing van de bepalingen van het Verdrag van Aarhus betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden op de communautaire instellingen en organen, COM(2020) 642, 2020.

Europese ombudsman, Besluit van 30 november 2020 in de gevoegde zaken 1570/2018/JF-JN en 1973/2018/JF-JN betreffende de wijze waarop de Europese Commissie stoffen in gewasbeschermingsproducten (pesticiden) goedkeurt, beschikbaar op: <https://www.ombudsman.europa.eu/en/decision/nl/135628>.

Nationale wetgeving

Belgische wetgeving

Hard law

Bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen, *B.S.*, 15 augustus 1980 (laatst gewijzigd door het bijzonder decreet van 11 maart 2021 tot wijziging van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen met het oog op een gewaarborgde evenwichtige aanwezigheid van vrouwen en mannen binnen de regering van de Franse Gemeenschap, *B.S.*, 23 maart 2021).

Wet van 25 februari 1991 betreffende de aansprakelijkheid voor producten met gebreken, *B.S.*, 22 maart 1991.

Wet van 12 januari 1993 betreffende een vorderingsrecht inzake bescherming van het leefmilieu, *B.S.*, 19 februari 1993.

Gecoördineerde grondwet, *B.S.*, 2 februari 1994.

Koninklijk besluit van 28 februari 1994 betreffende het bewaren, het op de markt brengen en het gebruiken van bestrijdingsmiddelen voor landbouwkundig gebruik, *B.S.*, 11 mei 1994 (laatst gewijzigd door het Koninklijk besluit van 16 september 2018 tot wijziging van het koninklijk besluit van 28 februari 1994 betreffende het bewaren, het op de markt brengen en het gebruiken van bestrijdingsmiddelen voor landbouwkundig gebruik, *B.S.*, 26 september 2018).

Wet van 21 december 1998 betreffende de productnormen ter bevordering van duurzame productie- en consumptiepatronen en ter bescherming van het leefmilieu, de volksgezondheid en de werknemers, *B.S.*, 11 februari 1999 (laatst gewijzigd door de wet van 27 juli 2011 tot wijziging van de wet van 21 december 1998 betreffende de productnormen ter bevordering van duurzame productie- en consumptiepatronen en ter bescherming van het leefmilieu en de volksgezondheid, *B.S.*, 19 augustus 2011).

Besluit van 15 maart 2013 van de Vlaamse Regering houdende nadere regels inzake duurzaam gebruik van pesticiden in het Vlaamse Gewest voor niet-land- en tuinbouwactiviteiten en de opmaak van het Vlaams Actieplan Duurzaam Pesticidengebruik, *B.S.*, 18 april 2013.

Koninklijk besluit van 15 december 2013 betreffende het federaal reductieprogramma van pesticiden voor de periode 2013-2017, *B.S.*, 23 december 2013.

Besluit van 10 november 2016 van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering dat het gebruik van pesticiden die glyfosaat bevatten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest verbiedt, *B.S.*, 2 december 2016.

Besluit van 30 maart 2017 van de Waalse Regering houdende een verbod op het gebruik van glyfosaat in gewasbeschermingsmiddelen, *B.S.*, 28 april 2017.

Besluit van 14 juli 2017 van de Vlaamse Regering tot wijziging van het besluit van de Vlaamse Regering van 15 maart 2013 houdende nadere regels inzake duurzaam gebruik van pesticiden in

het Vlaamse Gewest voor niet-land- en tuinbouwactiviteiten en de opmaak van het Vlaams Actieplan Duurzaam Pesticidengebruik, *B.S.*, 18 juli 2017.

Koninklijk besluit van 16 september 2018 tot wijziging van het koninklijk besluit van 28 februari 1994 betreffende het bewaren, het op de markt brengen en het gebruiken van bestrijdingsmiddelen voor landbouwkundig gebruik, *B.S.*, 26 september 2018.

Wet van 21 december 2018 houdende diverse bepalingen betreffende justitie, *B.S.*, 31 december 2018.

Ministerieel besluit van 6 april 2020 van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering betreffende een tijdelijke afwijking op het verbod pesticiden die glyfosaat bevatten te gebruiken om de veiligheid van de uitbating van de spoorwegen te garanderen, *B.S.*, 15 april 2020.

Soft law

Biodiversiteit 2020, Actualisering van de Belgische nationale strategie, 2013, beschikbaar op: https://www.health.belgium.be/sites/default/files/uploads/fields/fpshealth_theme_file/19104339/Strat%C3%A9gie%20nationale%20biodiversit%C3%A9%202013_NL.pdf.

Nationaal Actie Plan D'Action National, Programma 2018-2020, 2020, beschikbaar op: <https://fytoweb.be/sites/default/files/content/reduction/program-napan-belgium-20200511.pdf>.

Buitenlandse wetgeving

Loi constitutionnelle n° 2005-205 du 1 mars 2005 relative à la Charte de l'environnement, beschikbaar op : <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGITEXT000006051372/>.

Grondwet van Ecuador van 2008, beschikbaar op: <https://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html>.

Te Urewera Act 2014, beschikbaar op: <http://www.legislation.govt.nz>.

Te Awa Tupua (Whanganui River Claims Settlement) Act 2017, beschikbaar op: <http://www.legislation.govt.nz>.

Règlement grand-ducal du 11 février 2020 modifiant le règlement grand-ducal modifié du 24 août 2016 instituant une prime à l'entretien du paysage et de l'espace naturel et à l'encouragement d'une agriculture respectueuse de l'environnement, beschikbaar op : <http://legilux.public.lu/eli/etat/leg/rgd/2020/02/11/a78/jo>.

Rechtspraak (in chronologische volgorde)

Internationale rechtspraak

Verenigde Naties, Mensenrechtencomité, *E. H. P. v. Canada*, Communication No. 67/1980, U.N. Doc. CCPR/C/OP/1, 27 oktober 1982, beschikbaar op : <http://hrlibrary.umn.edu/undocs/html/67-1980.htm>.

Inter-Amerikaans Hof voor de Rechten van de Mens, *Velásquez-Rodríguez v. Honduras*, 29 juli 1988, beschikbaar op: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_04_ing.pdf.

WTO-Panel, *Report of the Panel: European Communities – Measures Affecting Asbestos And Asbestos-Containing Products*, WT/DS135/R, 18 september 2000, beschikbaar op: <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=Q:/WT/DS/135R-00.pdf&Open=True>.

WTO-Beroepsinstantie, *Report of the Appellate Body: European Communities – Measures Affecting Asbestos And Asbestos-Containing Product*, WT/DS135/AB/R, 12 maart 2001, beschikbaar op: <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=Q:/WT/DS/135ABR.pdf&Open=True>.

Afrikaanse Commissie voor de mensen- en volkerenrechten, *Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and Center for Economic and Social Rights (CESR) v. Nigeria*, Communication No. 155/96, 27 oktober 2001, beschikbaar op: https://www.achpr.org/public/Document/file/English/achpr30_155_96_eng.pdf.

Internationaal Gerechtshof, *Pulp Mills on the River Uruguay (Argentinië v. Uruguay)*, 20 april 2010, beschikbaar op: www.icj.org.

Verenigde Naties, Nalevingscomité van het Aarhusverdrag, *Bevindingen en aanbevelingen van het nalevingscomité met betrekking tot mededeling ACC/C/2008/32 (deel I) over de naleving door de Europese Unie*, 2011, beschikbaar op: <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/compliance/C200832/Findings/C32Findings27April2011.pdf>.

Verenigde Naties, Nalevingscomité van het Aarhusverdrag, *Bevindingen en aanbevelingen van het nalevingscomité met betrekking tot mededeling ACC/C/2008/32 (deel II) over de naleving door de Europese Unie*, 2017, beschikbaar op: https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/compliance/C200832/Findings/C32_EU_Findings_as_adopted_advance_unedited_version.pdf.

Inter-Amerikaans Hof voor de Rechten van de Mens, *Advisory Opinion requested by the Republic of Colombia. The environment and human rights (state obligations in relation to the environment in the context of the protection and guarantee of the rights to life and to personal integrity: interpretation and scope of articles 4(1) and 5(1) in relation to articles 1(1) and 2 of the American Convention on Human Rights*, OC-23/17, 15 november 2017, beschikbaar op: https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_23_ing.pdf.

EHRM en Europees comité voor sociale rechten

Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *X en Y v. Nederland*, 26 maart 1985, beschikbaar op: www.hudoc.echr.coe.int.

Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Lopez Ostra v. Spanje*, 9 december 1994, beschikbaar op: www.hudoc.echr.coe.int.

Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Guerra en andere v. Italië*, 19 februari 1998, beschikbaar op: www.hudoc.echr.coe.int.

Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Kyrtatos v. Griekenland*, 22 mei 2003, beschikbaar op: www.hudoc.echr.coe.int.

Europees Hof voor de Rechten van de Mens [Grand Chamber], *Hatton en andere v. Verenigd Koninkrijk*, 8 juli 2003, beschikbaar op: www.hudoc.echr.coe.int.

Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Taşkın en andere v. Turkije*, 10 november 2004, beschikbaar op: www.hudoc.echr.coe.int.

Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Öneriyildiz v. Turkije*, 30 november 2004, beschikbaar op: www.hudoc.echr.coe.int.

Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Fadeyeva v. Rusland*, 9 juni 2005, beschikbaar op: www.hudoc.echr.coe.int

Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Giacomelli v. Italië*, 2 november 2006, beschikbaar op: www.hudoc.echr.coe.int.

Europees Comité voor sociale rechten, *Marangopoulos Foundation for Human Rights (MFHR) v. Griekenland*, 6 december 2006, beschikbaar op: www.hudoc.esc.coe.int.

Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Budayeva en andere v. Rusland*, 20 maart 2008, beschikbaar op: www.hudoc.echr.coe.int.

Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Fägerskiöld v. Zweden*, 25 maart 2008, beschikbaar op: www.hudoc.echr.coe.int.

Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Tătar v. Roemenië*, 27 januari 2009, beschikbaar op: www.hudoc.echr.coe.int.

Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Cordella en andere v. Italië*, 24 januari 2019, beschikbaar op: www.hudoc.echr.coe.int.

HVJEU

Gerecht van de EU, *Pfizer Animal Health SA v. Raad van de Europese Unie*, T-13/99, 11 september 2002, ECLI:EU:T:2002:209.

HVJEU, *Landelijke Vereniging tot Behoud van de Waddenzee, Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Vogel v. Staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij*, C-127/02, 7 september 2004, ECLI:EU:C:2004:482.

HVJEU [Grand Chamber], *Europese Commissie v. Frankrijk*, C-121/07, 9 december 2008, ECLI:EU:C:2008:695.

HVJEU, *Lesoochranárske zoskupenie VLK v. Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky*, C-240/09, 8 maart 2011, ECLI:EU:C:2011:125.

HVJEU, *Edwards and Pallikaropoulos v. Environment Agency, et al.*, C-260/11, 11 april 2013, ECLI:EU:C:2013:221.

HVJEU, *T.C. Briels en andere v. Minister van Infrastructuur en Milieu*, C-521/12, 15 mei 2014, ECLI:EU:C:2014:330.

HVJEU, *ClientEarth v. The Secretary of State for the Environment, Food and Rural Affairs*, C-404/13, 19 november 2014, ECLI:EU:C:2014:2382.

HVJEU, *Grüne Liga Sachsen eV e.a. v. Freistaat Sachsen*, C-399/14, 14 januari 2016, ECLI:EU:C:2016:10.

HVJEU, *Hilde Orleans, Rudi Van Buel, Marina Apers en Denis Malcorps, Myriam Rijssens, Guido Van De Walle v. Vlaams Gewest*, C-387/15 en C-388/15, 21 juli 2016, ECLI:EU:C:2016:583.

HVJEU, *Europese Commissie v. Stichting Greenpeace Nederland en PAN Europe*, C-673/13 P, 23 november 2016, ECLI:EU:C:2016:889.

HVJEU, *Vereniging Hoekschevaards Landschap v. Staatssecretaris van Economische Zaken*, C-281/16, 19 oktober 2017, ECLI:EU:C:2017:774.

Gerecht van de EU, *Bayer CropScience AG en Syngenta Crop Protection AG v. Europese Commissie*, T 429/13 en T 451/13, 17 mei 2018, ECLI:EU:T:2018:280.

HVJEU, *Edel Grace en Peter Sweetman v. An Bord Pleanála*, C-164/17, 25 juli 2018, ECLI:EU:C:2018:593.

Gerecht van de EU, *Mellifera eV, Vereinigung für wesensgemäße Bienenhaltung v. Europese Commissie*, 27 september 2018, T-12/17, ECLI:EU:T:2018:616.

HVJEU, *Mellifera eV, Vereinigung für wesensgemäße Bienenhaltung v. Europese Commissie*, 3 september 2020, C-784/18 P, ECLI:EU:C:2020:630.

Gerecht van de EU, *Brussels Hoofdstedelijk Gewest v. Europese Commissie*, 28 februari 2019, T-178/18, ECLI:EU:T:2019:130.

Gerecht van de EU, *Anthony C. Tweedale v. Europese Autoriteit voor voedselveiligheid*, T-716/14, 7 maart 2019, ECLI:EU:T:2019:141.

HVJEU, *Mathieu Blaise en andere*, C-616/17, 1 oktober 2019, ECLI:EU:C:2019:800.

HVJEU, *Brussels Hoofdstedelijk Gewest v. Europese Commissie*, 3 december 2020, C-352/19 P, ECLI:EU:C:2020:978.

Belgische rechtspraak

Cass., 19 november 1982, *R.W.*, 1983-1984, p. 2029.

Antwerpen, 7 april 2003, *Tijdschrift voor Milieurecht*, 2004, p. 336.

Arbitragehof, 14 september 2006, No. 135/2006, beschikbaar op: <https://www.const-court.be/public/f/2006/2006-135f.pdf>.

Cass., 11 juni 2013, *Tijdschrift voor Milieurecht*, 2013, p. 392.

Cass., 7 juni 2019, beschikbaar op: https://juportal.be/JUPORTAwork/ECLI:BE:CASS:2019:ARR.20190607.5_NL.pdf.

Raad van State (8ste kamer), 11 januari 2021, nr. 249.446, beschikbaar op: <http://www.raadvst-consetat.be/arr.php?nr=249446>.

Buitenlandse rechtspraak

Correctionele rechtbank van Lyon, *La société Monsanto Agriculture France en La société Scotts France SAS*, 26 januari 2007, No. 0077476.

Hof van beroep van Lyon (7de kamer), *La société Monsanto Agriculture France en La société Scotts France SAS*, 29 oktober 2008, No. 1012/07.

Franse Hof van Cassatie (correctionele kamer), *La société Monsanto Agriculture France en La société Scotts France SAS*, 6 oktober 2009, No. 08-87.757.

Provinciaal gerechtshof van Loja, *Richard Frederick Wheeler en Eleanor Geer Huddle v. Gobierno Provincial de Loja*, 30 maart 2011, No. 11121-2011-0010, beschikbaar op: https://elaw.org/system/files/ec.wheeler.loja_.pdf.

US District Court, *Dewayne Johnson v. Monsanto Company*, 2 mei 2016, Case No. 16-cv-01244-MMC, beschikbaar op: www.law.justitia.com.

Grondwettelijk hof van Colombia, *Sentencia T-622/16*, 10 november 2016, beschikbaar op: <https://www.corteconstitucional.gov.co/relatoria/2016/t-622-16.htm>.

High Court of Uttarakhand, *Mohd Salim v. State of Uttarakhand & others*, 20 maart 2017, beschikbaar op: <https://www.informea.org/en/court-decision/mohd-salim-v-state-uttarakhand-others>.

US District Court, *Thomas Blitz v. Monsanto Company*, 13 april 2018, Case No. 17-cv-473-WMC, beschikbaar op: www.law.justitia.com.

Bestuursrechtbank van Lyon (6de kamer), 15 januari 2019, nr. 1704067, beschikbaar op: <https://www.actu-environnement.com/media/pdf/news-32701-Roundup-glyphosate-TA-Lyon.pdf>.

US District Court, *In re: Roundup Products Liability Litigation*, lopende zaak, Case No. 16-md-02741-VC, informatie beschikbaar op: <https://www.cand.uscourts.gov/judges/chhabria-vince-vc/in-re-roundup-products-liability-litigation-mdl-no-2741/>.

Britse hooggerechtshof, 10 april 2019, *Vedanta v. Lungowe*, [2019] UKSC 20, beschikbaar op: <https://www.supremecourt.uk/cases/docs/uksc-2017-0185-judgment.pdf>.

Gerechtshof van Den Haag, 29 januari 2021, *Oguru, Efanga en Vereniging Milieudefensie v. Royal Dutch Shell Plc. en Shell Petroleum Development Company of Nigeria Ltd.*, No.. 200.126.804 en 200.126.834, beschikbaar op: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:GHDHA:2021:132>.

Britse hooggerechtshof, 12 februari 2021, *Okpabi en andere v. Royal Dutch Shell Plc en een andere*, [2021] UKSC 3, beschikbaar op: <https://www.supremecourt.uk/cases/docs/uksc-2018-0068-judgment.pdf>.

Rechtsleer (in alfabetische volgorde)

Tijdschriftartikels

ALVAREZ-ARMAS, E., « Contentieux du droit international privé pour responsabilité environnementale devant le juge européen : la détermination du droit applicable comme outil de gouvernance globale environnementale », *Annales de Droit de Louvain*, 2017, vol. 17, No. 1, p. 61-87.

ARCURI, A., en HENDLIN, Y.H., “The Chemical Anthropocene: Glyphosate as a Case Study of Pesticide Exposures”, *King's Law Journal*, 2019, p. 1-20.

BETAILLE, J., “Rights of nature: why it might not save the entire world?”, *Journal for European Environmental & Planning Law*, 2019, vol. 16, No. 1, p. 35-64.

BISSCHOP, L., en JANSSENS, J., “Ecocide en milieu(on)veiligheid. Miskenning of erkenning”, *Orde van de Dag, Themanummer: Milieuonveiligheid: Ongelimiteerde uitdagingen*, 2016, p. 33-45.

BORUCKI, C., “Shell is aansprakelijk voor olieverontreiniging in Nigeria”, *De Juristenkrant*, 2021, No. 424, p. 10-11.

CHEVALIER, E., « L'accès aux informations environnementales des institutions de l'Union : une partition inachevée ? », *Aménagement-Environnement*, 2019, No. 2, p. 74-84.

COURTIS, C., “Litigating environmental disputes in the Inter-American human rights system”, *Human rights and International Legal Discourse*, 2008, vol. 2, No. 2, p. 179-210.

DELODDERE, S., “Ecologische schade en het herstel ervan”, *N.J.W.*, 2004, No. 56, p. 38-44.

DE VIDO, S., "Science, precautionary principle and the law in two recent judgments of the Court of Justice of the European Union on glyphosate and hunting management", *DPCE online*, 2020, No. 2, p. 1319-1342.

DONATI, A., « Arrêt *Antony C. Tweedale c. Autorité européenne de sécurité des aliments* : la transparence de la procédure d'évaluation du glyphosate à l'épreuve du Tribunal de l'Union européenne », *Revue européenne de droit de la consommation*, 2020, No. 2, p. 309-316.

DRABIAK, K., "Roundup litigation: Using discovery to dissolve doubt", *George Environmental Law Review*, 2019, Vol. 31, No. 4, p. 697-724.

EMMENEGGER, S., en TSCHENTSCHER, A., "Taking nature's rights seriously: the long way to biocentrism in environmental law", *Georgetown International Environmental Law Review*, 1994, Vol. 6, No. 3, p. 545-591.

EPSTEIN, R. A., "Temporal Dimension in Tort Law", *The University of Chicago Law Review*, 1986, vol. 53, No. 4, p. 1175-1218.

GARNETT, K., en VAN CALSTER, G., "The Concept of Essential Use: A Novel Approach to Regulating Chemicals in the European Union", *Transnational Environmental Law*, 2021, vol. 10, No. 1, p. 159-187.

GILLAERTS, P., en NUNINGA, W.T., "Klimaatzaken via mensenrechten of buitencontractuele aansprakelijkheid: wat je van (noorder)buren leren kan", *R.W.*, 2019-2020, No. 16, p. 603-620.

GUILLOUD-COLLIAT, L., « Les Etats membres de l'Union européenne face au glyphosate : fight, flight or freeze ? », *Revue des Affaires Européennes*, 2017, No. 4, p. 637-646.

HADAD, D., "Human rights in the Arab world: a regional legacy in crisis", *Athens Journal of Law*, 2019, vol. 5, No. 3, p. 275-392.

HENDLIN, Y.H., *et al.*, "Like oil and water: the politics of (not) assessing glyphosate concentrations in aquatic ecosystems", *European Journal of Risk Regulation*, 2020, vol. 11, No. 3, p. 539-564.

JHA, A., en GHOSH, A., "Is being a 'person' essential for the environment to hold rights? Assessing the legitimacy of environmental personhood and alternative approaches", *NJUS Law Review*, 2018, Vol. 11, No. 3, p. 2-40.

KNOX, J.H., "Horizontal human rights law", *American Journal of International Law*, 2008, vol. 102, No. 1, p. 1-47.

KNOX, J.H., "The past, present and future of human rights and the environment", *Wake Forest Law Review*, 2018, vol. 53, No. 4, p. 649-666.

KONNE, B.R., "Inadequate monitoring and enforcement in the Nigerian Oil Industry: the case of Shell and Ogoniland", *Cornell International Law Journal*, 2014, vol. 47, No. 1, p. 181-204.

KRATOCHVÍL, J., "The inflation of the margin of appreciation by the European Court of Human Rights", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 2011, vol. 29, No. 3, p. 324-357.

LEE, M., "Safety, Regulation and Tort: Fault in Context", *Modern Law Review*, 2011, vol. 74, No. 4, p. 555-580.

LOGOMASINI, A., "Strategic Approach to International Chemicals Management: Lack of Interest Belies Importance", *Sustainable Development Law & Policy*, 2006, vol. 6, No. 3, p. 33-36.

MCGOLDRICK, D., "A defence of the margin of appreciation and an argument for its application by the Human Rights Committee", *International & Comparative Law Quarterly*, 2016, vol. 65, p. 21-60.

MISONNE, D., « La nature malgré ou sans les pesticides ? Le lent virage des législations », *Aménagement-environnement*, 2014, vol. 4, Spéciaal No., p. 70- 83.

MORVILLO, M., "Glyphosate effect: has the glyphosate controversy affected the EU's regulatory epistemology?", *European Journal of Risk Regulation*, 2020, No. 11, p. 422–435.

MOWBRAY, A., "The Creativity of the European Court of Human Rights", *Human Rights Law Review*, 2005, vol. 5, No. 1, p. 57-79.

NIGAR, N., "Revisiting the international civil liability regimes for transboundary pollution by nuclear, oil and hazardous waste", *Sri Lanka Journal of International Law*, 2018, Vol. 26, p. 53-78.

OKONKWO, T., "Protecting the environment and people from climate change through climate change litigation", *Journal of Politics and Law*, 2017, vol. 10, No. 5, p. 66-77.

PEEL, J., en OSOFSKY, H.M., "A rights turn in climate change litigation", *Transnational Environmental Law*, 2018, vol. 7, No. 1, p. 37-68.

PERCIVAL, R.V., "Liability for environmental harm and emerging global environmental law", *Maryland Journal of International Law*, 2010, Vol. 25, No. 1, p. 37-63.

ROBINSON, C., *et al.*, "Achieving a high level of protection from pesticides in Europe: problems with the current risk assessment procedure and solutions", *European Journal of Risk Regulation*, 2020, Vol. 11, No. 3, p. 450-480.

SCHOUKENS, H., "Het toekennen van rechten aan de natuur: had Darwin dan toch gelijk?", *Tijdschrift voor Milieurecht*, 2020, No. 2, p. 124-174.

SLABBINCK, R., "Ecologische schade in internationaal perspectief: hinkstapspringen naar het ideaal van integrale dekking", *Tijdschrift voor Milieurecht*, 2004, No. 1, p. 20-42.

STONE, C., "Should trees have standing? Towards legal rights for natural objects", *Southern California Law Review*, 1972, No. 45, p. 450-475.

TABIOS HILLEBRECHT, A.L., "Disrobing rights: the privilege of being human in the rights of nature discourse", *RCC Perspectives*, Vol. 6: *Can nature have rights? Legal and political insights*, 2017, p. 15-20.

VAN GEEL, O., "Urgenda and beyond: the past, present and future of climate change public interest litigation", *Maastricht University Journal of Sustainability Studies*, 2017, p. 56-72.

VAN HOE, A., "Rechtspersoonlijkheid voor bomen: (on)denkbaar?", *R.W.*, 2018-2019, No. 41, p. 1602.

Boeken

ANDERSON, M.R., "Human rights approaches to environmental protection: an overview", *Human rights approaches to environmental protection*, A. Boyle en M.R. Anderson (ed.), 1996, Oxford, Clarendon Press, p. 2-10.

ANTON, D.K., en SHELTON, D.L., *Environmental protection and human rights*, 2011, New York, Cambridge University Press.

BOSSSELMAN, K., "The rule of law in the Anthropocene", *The search for environmental justice*, P. Martin, S. Z. Bigdeli, T. Daya-Winterbottom, W. du Plessis en A. Kennedy (ed.), 2015, Northampton, Edward Elgar Publishing, p. 44-61.

BOYD, D.R., "Catalyst for change: evaluating forty years of experience in implementing the right to a healthy environment", *The human right to a healthy environment*, J.H. Knox en R. Pejan (ed.), 2018, New York, Cambridge University Press, p. 17-41.

BOZZINI, E., *Pesticide policy and politics in the European Union. Regulatory assessment, implementation and enforcement*, 2017, Cham, Springer Nature.

BRAND, U., *et al.*, *Conflicts in environmental regulation and the internationalization of the state*, 2008, New York, Routledge.

BURDON, P.D., "Environmental human rights: a constructive critique", *Research handbook on human rights and the environment*, A. Grear en L.J. Kotzé (ed.), 2015, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, p. 61-78.

CARETTE, A., "Herstel van en vergoeding voor zuivere milieuschade: stand van zaken en vooruitblik", *Verantwoord aansprakelijkheidsrecht: liber amicorum Aloïs van Oevelen*, 2017, Antwerpen, Intersentia.

CHAULK, C., "Is there relief for transnational harm?", *The search for environmental justice*, P. Martin, S. Z. Bigdeli, T. Daya-Winterbottom, W. du Plessis en A. Kennedy (ed.), 2015, Northampton, Edward Elgar Publishing, p. 257-270.

COLON-RIOS, J.I., "On the theory and practice of the rights of nature", *The search for environmental justice*, P. Martin, S. Z. Bigdeli, T. Daya-Winterbottom, W. du Plessis en A. Kennedy (ed.), 2015, Northampton, Edward Elgar Publishing, p. 120-135.

COYLE, S., "Property rights, environmental justice and worldly order: lessons from natural law", *Research handbook on human rights and the environment*, A. Grear en L.J. Kotzé (ed.), 2015, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, p. 102-120.

CRANOR, C.F., *Toxic Torts: science, law and the possibility of justice*, 2006, Cambridge, Cambridge university press.

DUVIC-PAOLI, L., *The prevention principle in international environmental law*, 2018, New York, Cambridge University Press.

GLAZEBROOK, S., "Human rights and the environment", *The search for environmental justice*, P. Martin, S. Z. Bigdeli, T. Daya-Winterbottom, W. du Plessis en A. Kennedy (ed.), 2015, Northampton, Edward Elgar Publishing, p.85-104.

GODDEN, L. en O'CONNELL, E., "Biodiversity justice in a climate change world: offsetting the future", *The search for environmental justice*, P. Martin, S. Z. Bigdeli, T. Daya-Winterbottom, W. du Plessis en A. Kennedy (ed.), 2015, Northampton, Edward Elgar Publishing, p. 62-83.

GUSMAN, S. *et al.*, *Public policy for chemicals: National and international issues*, 1980, Chelsea, The Conservation Foundation.

JOHANNSDOTTIR, A., *The significance of the default : A study in environmental law methodology with emphasis on ecological sustainability and international biodiversity law*, 2009, Uppsala, Edita Västra Aros.

KERBRAT, Y., en MALJEAN-DUBOIS, S., "The Role of International Law in the Promotion of the Precautionary Principle", *A interpretação do princípio da precaução no direito brasileiro, no direito comparado e no direito internacional*, C. Costade Oliveira, G. G.B. Lima Moraes en F. Ramos Ferreira (ed.), 2019, Campinas, Pontes, p. 275-284.

KING, V., "Challenges of implementing environmental law in the European Union : The (non)compliance of the European Union with the third pillar of the UNECE Aarhus Convention", *Juridische Meesterwerken VUB 2017-2018*, 2020, Brussel, Intersentia, p. 157-197.

LAVRYSEN, L., *Handboek milieurecht*, 2020, Mechelen, Kluwer.

LEIB, L.H., *Human Rights and the Environment: Philosophical, theoretical and legal perspectives*, 2010, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers.

LEWIS, B., *Environmental human rights and climate change: current status and future prospects*, 2018, Singapore, Springer.

MESTRE, C., « La saga du glyphosate. Retour à quelques pathologies du système de l'Union », *L'observateur de Bruxelles*, 2018, No. 112, p. 38-42.

MORRIS, J., *Rethinking risk and the precautionary principle*, 2000, Oxford, Butterworth-Heinemann.

PALLEMAERTS, M., *Studies in international law*, Vol. 2: *Toxics and transnational law. International and European regulation of toxic substances as legal symbolism*, 2003, Portland, Hart Publishing.

PRESTON, B.J., "The effectiveness of the law in providing access to environmental justice", *The search for environmental justice*, P. Martin, S. Z. Bigdeli, T. Daya-Winterbottom, W. du Plessis en A. Kennedy (ed.), 2015, Northampton, Edward Elgar Publishing, p. 1-21.

SANDS, PH., PEEL, J., FABRA, A., en MACKENZIE, R., *Principles of International Environmental Law* (4e ed.), 2018, Cambridge, Cambridge University Press.

SCHOUKENS, H., "Rights of Nature in the European Union: Contemplating the Operationalization of an Eco-Centric Concept in an Anthropocentric Environment?", *Non-Human Nature in World Politics: theory and practice*, J.C. Pereira en A. Saramago (ed.), 2020, Cham, Springer International Publishing, p. 205-234.

SHELTON, D.L., "Environmental rights", *People's rights*, P. Alston (ed.), 2001, Oxford, Oxford University Press, p. 187-194.

SHELTON, D.L., "Complexities and uncertainties in matters of human rights and the environment: identifying the judicial role", *The human right to a healthy environment*, J.H. Knox en R. Pejan (ed.), 2018, New York, Cambridge University Press, p. 97-121.

STEINITZ, M., *The case for an international court of civil justice*, 2019, New York, Cambridge University Press.

STIJNS, S., *Verbintenissenrecht. Boek 1bis*, 2013, Brugge, die Keure.

TILLEMANS, B., *Overeenkomsten, Deel 2: Bijzondere overeenkomsten*, 2012, Mechelen, Kluwer.

VAN DEN BUSSCHE, W., *Bewijs en onrechtmatige daad, Deel 3: Klassieke rechterlijke bewijsmechanismen*, 2017, Antwerpen, Intersentia.

VAN DEN BUSSCHE, W., "'Je t'aime..., moi non plus". Over de loyale medewerking aan de bewijsvoering in het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht", *Actuele ontwikkelingen in het aansprakelijkheidsrecht en verzekeringsrecht*, T. Vansweevelt en B. Weyts (ed.), 2015, Antwerpen, Intersentia, p. 81-121.

VAN STEENBRUGGE, W., "Hoofdstuk 2. Algemene beginselen Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (4 november 1950)", *Handboek voor de advocaat-stagiair 2019-2020. Strafrecht*, 2019, Mechelen Kluwer, p. 287-320.

X., *Biodiversity offsets. European perspectives on no net loss of biodiversity and ecosystem services*, W. Wende, G.-M. Tucker, F. Quétier, M. Rayment en M. Darbi (ed.), 2018, Cham, Springer International Publishing.

Andere

Raad van Europa, *Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights*, laatst geüpdatet op 31 augustus 2020, beschikbaar op:
https://echr.coe.int/Documents/Guide_Art_2_ENG.pdf.

Raad van Europa, *Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights*, laatst geüpdatet op 31 augustus 2020, beschikbaar op:
https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_8_ENG.pdf.

VN-comité voor economische, sociale en culturele rechten, *General Comment No. 3: The Nature of States Parties' Obligations (Art. 2, Para. 1, of the Covenant)*, 14 december 1990, Document E/1991/23.

Andere (in alfabetische volgorde)

Boeken

GILLAM, C., *Whitewash. The story of a weed killer, cancer and the corruption of science*, 2017, Washington, Island Press.

HOUGH, P., *The global politics of pesticides: forging consensus from conflicting interests*, 1998, Londen, Earthscan.

ROBIN, M.-M., *De wereld volgens Monsanto. Van dioxine tot gentechgewassen, een multinational die het goed met u voorheeft*, 2009, Breda, De Geus.

Academische bronnen

BROWN, T.C., BERGSTROM, J.C., en LOOMIS, J.B., "Defining, valuing and providing ecosystem services", *Natural Resources Journal*, 2007, vol. 47, p. 329-376.

DROGUE, S., en DEMARIA, F., "Pesticides residues and trade : the apple of discord?" *EAAE 2011 Congress. Change and Uncertainty: Challenges for Agriculture, Food and Natural Resources*, 2010, p. 1-13.

GOLDSMITH, P.D., "Innovation, supply chain control, and the welfare of farmers. The economics of genetically modified seeds", *Behavioral Scientist*, 2001, vol. 44, No. 8, p. 1302-1326.

GOWDY, J., en KRALL, L., "The ultrasocial origin of the Anthropocene", *Ecological Economics*, 2013, No. 95, p. 137-147.

MESZAROS MARTIN, H., " 'Defoliating the world'. Ecocide, visual evidence and 'earthly memory'", *Third Text*, 2018, vol. 32, No. 2-3, p. 230-253.

WINCHESTER, *et al.*, "The impact of regulatory heterogeneity on agri-food trade", *The World Economy*, 2012, Vol. 35, No. 8, p. 991-1000.

Wetenschappelijke literatuur

BARRETT, M., SOTERES, J. en SHAW, D., "Carrots and sticks: Incentives and regulations for herbicide resistance management and changing behavior", *Weed Science*, 2016, Vol. 64, Speciaal No., p. 627-640.

BURTSCHER-SCHADEN, H., CLAUSING, P., en ROBINSON, C., *Glyphosate and cancer: buying science. How industry strategized (and regulators colluded) in an attempt to save the world's most widely used herbicide from a ban*, Global 2000, Wenen, 2017.

COX., C., « Glyphosate, part 1 : Toxicology », *Journal of Pesticide Reform*, 1995, Vol. 15, No. 3, p. 1-27.

DEBNATH, M., en KHAN, M. S., "Health concerns of pesticides", *Pesticides Residue in Foods*, M. S. Khan en M.S. Rahman (ed.), 2017, Cham, Springer, p. 103-118.

DESESSO, J. M., LAVIN WILLIAMS, A., en REISS, R., "Conflicting views on the potential carcinogenicity of glyphosate: how did we get there and what should we do?", *Journal of Public Health and Emergency*, 2017, p. 1-4.

GOLDBURG, R.J., "Environmental concerns with the development of herbicide-tolerant plants", *Weed Technology*, 1992, Vol. 6, No. 3, p. 647-652.

MESNAGE, R., en ANTONIOU, M.N., "Facts and Fallacies in the debate on glyphosate toxicity", *Frontiers in public health*, 2017, beschikbaar op:
<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2017.00316/full>.

MOTTA, E.V.S., RAYMANN, K., en MORAN, N.A., "Glyphosate perturbs the gut microbiota of honey bees", *P.N.A.S.*, 2018, p. 10305-10310.

PEREZ, G.L., *et al.*, "Effects of the herbicide Roundup on freshwater microbial communities: A mesocosm study", *Ecological Applications*, 2007, Vol. 17, No. 8, p. 2310-2322.

PRETTY, J.N., en CONWAY, G.R., "Agriculture as a global polluter", *Gatekeeper Series No. 11 of the International Institute for Environment and Development*, 1989, p. 1-9.

SHANER, D.L., "Lessons learned from the history of herbicide resistance", *Weed Science*, 2014, Vol. 62, No. 2, p. 427-431.

VAN BRUGGEN, A.H.C., *et al.*, "Environmental and health effects of the herbicide glyphosate", *Science of the Total Environment*, 2017, p. 255-268.

VATS, S., "Herbicides: History, Classification and Genetic Manipulation of Plants for Herbicide Resistance", *Sustainable Agriculture Reviews*, 2015, Vol. 15, p. 153-191.

Verslagen

Belgische Statistiekbureau (Statbel), *Kerncijfers landbouw 2019*, 2019, beschikbaar op:
https://statbel.fgov.be/sites/default/files/files/documents/landbouw/NL_kerncijfers_landbouw_2019_web.pdf.

GUTELAND, J., en RIBEIRO, S., *Report on the implementation of Directive 2009/128/EC on the sustainable use of pesticides (2017/2284(INI))*, A8-0045/2019, 2019, beschikbaar op:
https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2019-0045_EN.pdf.

GUYOMARD, H., *et al.*, *The Green Deal and the CAP: policy implications to adapt farming practices and to preserve the EU's natural resources*, verslag voor het AGRI-comité van het Europees Parlement, 2020, beschikbaar op:
[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/629214/IPOL_STU\(2020\)629214_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/629214/IPOL_STU(2020)629214_EN.pdf).

Internationaal Instituut voor Kankeronderzoek (IARC) *Monograph on Glyphosate*, 2015, beschikbaar op: <https://monographs.iarc.who.int/wp-content/uploads/2018/06/mono112-10.pdf>.

Joint FAO/WHO Meeting on Pesticide Residues (JMPR), *Summary Report*, 16 mei 2016, beschikbaar op: <https://www.who.int/foodsafety/jmprsummary2016.pdf>.

NURICK, R., *Independent Evaluation of the Strategic Approach to International Chemicals Management from 2006-2015*, 2019, beschikbaar op: http://www.saicm.org/Portals/12/documents/meetings/IP3/Docs/SAICM_IP3_9_ExecSum_IndependentEvaluation.pdf.

Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO), *OECD Environmental Outlook*, 2001, beschikbaar op: https://www.oecd-ilibrary.org/environment/oecd-environmental-outlook_9789264188563-en.

SARKAR, S., *et al.*, *Study: The use of pesticides in developing countries and their impact on health and the right to food*, voor het directoraat-generaal Extern beleid van de Europese Unie, 2021, beschikbaar op: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/653622/EXPO_STU\(2021\)653622_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/653622/EXPO_STU(2021)653622_EN.pdf).

Speciaal Rapporteur voor het recht op voedsel, *Verslag van de Speciaal Rapporteur voor het recht op voedsel aan het VN-Raad voor de mensenrechten*, A/HRC/34/48, 2017, beschikbaar op: <http://www.undocs.org/A/HRC/34/48>.

VN-Milieuprogramma (UNEP), *Global Chemicals Outlook II. From Legacies to Innovative Solutions: Implementing the 2030 Agenda for Sustainable Development*, 2019, beschikbaar op: <https://www.unep.org/resources/report/global-chemicals-outlook-ii-legacies-innovative-solutions>.

VN-Milieuprogramma (UNEP), Samenvatting voor beleidsmakers van het verslag *Environmental and Health Impacts of Pesticides and Fertilizers and Ways of Minimizing Them*, 2021 (nog niet gepubliceerd), beschikbaar op: <https://wedocs.unep.org/xmlui/bitstream/handle/20.500.11822/34463/JSUNEPPF.pdf?sequence=3>.

Online-bronnen

Verslaggeving in het AGRI-comité van het Europees Parlement, 24 februari 2021, beschikbaar op: https://multimedia.europarl.europa.eu/en/committee-on-agriculture-and-rural-development_20210224-1645-COMMITTEE-AGRI_vd.

Verslaggeving in het AGRI-comité van het Europees Parlement, 4 maart 2021, beschikbaar op: https://multimedia.europarl.europa.eu/en/committee-on-agriculture-and-rural-development_20210304-0900-COMMITTEE-AGRI_vd.

Website van Bayer AG, *Subsidiary and affiliated companies of Bayer AG Subsidiary and affiliated companies of Bayer AG and the Bayer Group as of December 31, 2018, pursuant to Section 285, No. 11, 11a and 11b, and Section 313 of the German Commercial Code*, 2019, beschikbaar op:

<https://www.bayer.com/sites/default/files/2020-11/asm-2019-subsi-dary-and-affiliated-companies-of-the-bayer-group-2018.pdf>.

Website van de Dienst Gewasbeschermingsmiddelen en Meststoffen van de FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu (Fytoweb), *NAPAN Task force*, beschikbaar op: <https://fytoweb.be/nl/reductieplan/nationaal-actie-plan/napan-task-force>.

Website van de Dienst Gewasbeschermingsmiddelen en Meststoffen van de FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu (Fytoweb), *Intrekking van de toelatingen van producten op basis van glyfosaat die de formuleringshulpstof POE-tallowamine bevatten*, 2016, beschikbaar op: <https://fytoweb.be/nl/nieuws/intrekking-van-de-toelatingen-van-producten-op-basis-van-glyfosaat-die-de>.

Website van de Dienst Gewasbeschermingsmiddelen en Meststoffen van de FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu (Fytoweb), *Intrekking van de vóór-oogst-toepassingen van glyfosaat en andere aspecten met betrekking tot de tussentijdse verlenging van de goedkeuring van glyfosaat*, 2017, beschikbaar op: <https://fytoweb.be/nl/nieuws/intrekking-van-de-voor-oogst-toepassingen-van-glyfosaat-en-andere-aspecten-met-betrekking-tot>.

Website van de Dienst Gewasbeschermingsmiddelen en Meststoffen van de FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu (Fytoweb), *Glyfosaat*, beschikbaar op: <https://fytoweb.be/nl/gewasbeschermingsmiddelen/gebruik/professionele-gebruiker/glyfosaat#glyfosaat>.

Website van het Europees Agentschap voor chemische stoffen (ECHA), *Substance infocard of glyphosate*, beschikbaar op: <https://echa.europa.eu/substance-information/-/substanceinfo/100.012.726>.

Website van de Europese Commissie, *Merger case M.8084, Bayer/Monsanto*, 2018, beschikbaar op: https://ec.europa.eu/competition/elojade/isef/case_details.cfm?proc_code=2_M_8084.

Website van de Europese Commissie, *Assessment Group on Glyphosate*, beschikbaar op: https://ec.europa.eu/food/plant/pesticides/glyphosate/assessment-group_en.

Website van de Europese Commissie, *Glyphosate*, beschikbaar op: https://ec.europa.eu/food/plant/pesticides/glyphosate_en.

Website van de Europese Commissie, *Het gemeenschappelijk landbouwbeleid in een notendop*, beschikbaar op: https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_nl.

Website van de Europese Commissie, *Toekomst van het gemeenschappelijk landbouwbeleid*, beschikbaar op: https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/future-cap_nl.

Website van de Internationale Arbeidsorganisatie, *België ratificeert Verdrag 184 voor veiligheid en gezondheid in de landbouwsector*, beschikbaar op: https://www.ilo.org/brussels/information-resources/WCMS_430957/lang--nl/index.htm.

Website van de Luxemburgse regering, *Luxembourg, the first EU country to ban the use of glyphosate*, 2020, beschikbaar op: https://gouvernement.lu/en/actualites/toutes_actualites/communiqués/2020/01-janvier/16-interdiction-glyphosate.html.

Website van het Van Dale Woordenboek, *Betekenis 'natuur'*, beschikbaar op: <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/natuur>.

Website van de Wereldgezondheidsorganisatie, *Persistent Organic Pollutants*, beschikbaar op: https://www.who.int/foodsafety/areas_work/chemical-risks/pops/en/.

Persartikelen

BAUGNIET, M., en BREEM, S., « Une start-up de Gembloux reçoit 6 millions € pour homologuer son alternative au glyphosate », *RTBF*, 2021, beschikbaar op : https://www.rtf.be/info/regions/detail_innovation-a-gembloux-des-huiles-essentielles-naturelles-developpees-pour-remplacer-le-glyphosate?id=10565082.

CALAMUR, K., « Bayer and Monsanto's Mega Merger », *The Atlantic*, 2016, beschikbaar op: <https://www.theatlantic.com/news/archive/2016/09/bayer-and-monsantos-mega-merger/499919/>.

COHEN, P., "Roundup maker to pay \$10 billion to settle cancer suits", *New York Times*, 2020, beschikbaar op: <https://www.nytimes.com/2020/06/24/business/roundup-settlement-lawsuits.html>.

DE MAESENEER, W., "Onkruidverdelger Roundup ligt ondanks verbod nog steeds in de rekken, maar welke alternatieven zijn beter?", *Vrt News*, 2019, beschikbaar op: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/05/22/welke-alternatieve-onkruidverdelger-gebruikt-u-best-nu-glyfosaat/>.

ELZAS, S., "Macron backs down on pledge to ban glyphosate in France", *Radio France Internationale*, 2019, beschikbaar op: <http://www.rfi.fr/en/environment/20190125-macron-backs-down-pledge-ban-glyphosate-france>.

GILLAM, C., "Een stille sluipmoordenaar, MO*", 2017, beschikbaar op: <https://www.mo.be/essay/roundup-een-stille-sluipmoordenaar>.

HALS, T., en BELLON, T., "Bayer reaches \$2 billion deal over future Roundup cancer claims", *Reuters*, 2021, beschikbaar op: <https://www.reuters.com/article/us-bayer-glyphosate-idUSKBN2A32MX>.

HIACE, I., « L'Autriche fait marche arrière sur l'interdiction du glyphosate », *Radio France Internationale*, 2019, beschikbaar op : <http://www.rfi.fr/fr/emission/20191212-autriche-fait-marche-arriere-interdiction-glyphosate>.

HOREL, S., en FOUCART, S., « « Monsanto papers », désinformation organisée autour du glyphosate », *Le Monde*, 2017, beschikbaar op : https://www.lemonde.fr/planete/article/2017/10/04/monsanto-papers-desinformation-organisee-autour-du-glyphosate_5195771_3244.html.

LAUWERS, B., “ 'Als glyfosaat het label kankerverwekkend krijgt, is dat een catastrofe’ ” (interview Liam Condon), *Knack*, 2017, beschikbaar op: <https://trends.knack.be/economie/bedrijven/als-glyfosaat-het-label-kankerverwekkend-krijgt-is-dat-een-catastrofe/article-normal-854143.html>.

SENECAT, A., “Le glyphosate, « vrai poison » ou « faux sujet » ? Petit manuel pour comprendre le débat sur l’herbicide controversé”, *Le Monde*, 2019, beschikbaar op : https://www.lemonde.fr/les-decodeurs/article/2019/06/28/petit-manuel-a-lire-pour-comprendre-le-debat-sur-le-glyphosate_5482759_4355770.html#glyphosate_agriculteurs.

VAUDANO, M., « A quoi servent les pesticides, qui se retrouvent dans notre alimentation ? », *Le Monde*, 2018, beschikbaar op : https://www.lemonde.fr/les-decodeurs/article/2018/02/27/au-fait-a-quoi-servent-les-pesticides_5263042_4355770.html.

Andere

ANDRIUKAITIS, V., Antwoord op een geschreven vraag van Europees Parlements lid Gérard DEPREZ, P-005467/2018, 2018, beschikbaar op: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/P-8-2018-005467-ASW_FR.pdf.

Codex Alimentarius Commission, *Codex Alimentarius*, 1981 (meermaals herzien), beschikbaar op: <http://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/codex-texts/all-standards/en/>.

Europees burgerinitiatief, *Stop Glyphosate*, 2017, beschikbaar op: https://corporateeurope.org/sites/default/files/attachments/eci_full_demands.pdf.

GABERELL, L., en VIRET, G., “Banned in Europe: How the EU exports pesticides too dangerous for use in Europe”, *Unearthed*, 2020, beschikbaar op: <https://www.publiceye.ch/en/topics/pesticides/banned-in-europe>.

Internationaal Monsanto-tribunaal, *Advisory Opinion*, 18 april 2017, Den Haag, beschikbaar op: http://www.monsanto-tribunal.org/upload/asset_cache/189791450.pdf.

Persmededeling van 2 september 2016 van de Zwitserse commissie voor de wetenschap, het onderwijs en cultuur, beschikbaar op: <https://www.parlament.ch/press-releases/Pages/mm-wbkn-2016-09-02.aspx?lang=1036>.

WIGGER, A., en BUCH-HANSEN, H., *Too Big to Control? The politics of mega-mergers and why the EU is not stopping them*, gepubliceerd door Corporate Europe Observatory, 2017, beschikbaar op: <https://corporateeurope.org/sites/default/files/attachments/toobigtocontrol.pdf>.

WTO-Comité voor sanitaire en fytosanitaire maatregelen, *Summary of the meeting of 2-3 November 2017. Note by the secretariat*, G/SPS/R/88, 2017, beschikbaar op: <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/G/SPS/R88.pdf&Open=True>.

WTO-Comité voor sanitaire en fytosanitaire maatregelen, *Summary of the meeting of 1-2 November 2018. Note by the secretariat*, G/SPS/R/93, 2019, beschikbaar op: <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/G/SPS/R93.pdf&Open=True>.

WTO-Comité voor sanitaire en fytosanitaire maatregelen, *Summary of the meeting of 7-8 November 2019. Note by the secretariat*, G/SPS/R/97, 2019, beschikbaar op: <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/G/SPS/R97.pdf&Open=True>.